

124  
10

अथ

शादीरक्तामासाभाष्यम् ।

श्रीशंकराचार्य प्रणीतम् ।

Shashik Mimansa Bhasyam



शरीर  
२

तेषां पा.

भा.

जं जलकयोपनीयत इत्युविरोधा एवं श्रुत्युक्ते देहांतरप्रतिपत्तिप्रका  
रे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः प्रकल्पनायापि नां करणानामात्मनश्च  
देहांतरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्दृष्टिलाभः स्तत्रभवति ॥ केवलस्यैव चात्म  
नो वृत्तिलाभस्तत्रभवतीति यापि च देहवदभिनवान्येव तत्रभोग  
स्थानउत्पद्यते ॥ मनएव वा केवलं भोगस्थानं अभिप्रतिष्ठते ॥ जी  
वएव वो ल्लुप्य देहाद्देहांतरं प्रतिपद्यते ॥ श्रुक इव वृक्षाद्दृक्षांतरमि  
त्येवमाद्यास्ताः सर्वा एवानादत्तव्याः ॥ श्रुतिविरोधान्ननुदाहृता  
भ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरदिः संपरिषक्तोरंहतीति प्राप्नोत्य  
प्रवाब्दश्रवणसामर्थ्यात्तत्रकथं सामान्येन प्रतिज्ञायते ॥ सर्वेरेव  
भूतसंज्ञैः संपरिषक्तोरंहतीति ॥ अत उत्तरं पठति ॥ ५॥ आत्मकत्वात्तुभूयस्त्वाम् ॥

राम

२

124/10

१२४  
१०

श्रीगणेशाय नमः ॥ तदंतरप्रतिपत्तोरंहति संपरिषक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां  
द्वितीये ध्यायेत् श्रुतिन्यायविरुद्धो वेदो तविहिते ब्रह्मदर्शने परिहेतः ॥ परप  
क्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितं ॥ श्रुतिविप्रतिषेधश्च परिहृतः तत्रच जीवव्य  
तिरिक्त्वा नित्यानि जीवोपकरणानि च ब्रह्मणो जायंत इत्युक्तमप्येदानीमुप  
करणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रकारस्तदवस्थांतराणि ब्रह्मसत्त्वं  
विद्याभेदाभेदो गुणोपसंहारानुपसंहारो सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः  
सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदो मुक्तिफलानियमश्चैतदर्थं जातं त  
तोये चिंत इष्यते ॥ प्रसंगागतं किमप्यन्यद् ॥ तत्र प्रथमे तावत्पादे पंचा  
निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः उपदिश्यते वेराग्यहेतोः ॥ तस्मा  
ज्जुगुप्सेतेति चोक्ते श्रवणात् ॥ जीवो मुख्यः प्राणसचिवः संद्विष्टः स



मनस्कोऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहांतरं प्रतिपद्य  
तद्वदेवमवगतमधेनमेते प्राणा अभिसमायंतीत्येवमादेरन्यन्नव  
तरंकल्याणतरंरूपंकुरुते इत्येवमंतासंसारप्रकरणस्त्वाब्दादुर्मा  
धर्मफलोपसंभोगसंभवाच्च॥ सकिंदेहबीजेर्भूतसूक्ष्मेरसंपरिष  
क्लोगच्छत्याहोस्विस्संपरिषत्कइतिचिंत्यते किंतावत्प्राप्तं संपरिषत्क  
इति कुतः॥ करणोपादानवद्दुतोपादानस्याश्रुतत्वात् स एतास्ते  
जोमात्राः समभ्याददानइत्यत्र ते जोमात्राशब्देन करणनामुपा  
दानं संकीर्तयति॥ वाक्यशेषे च पुरादिसंकीर्तनान्तेव भूतमात्रो  
पादानसंकीर्तनमस्ति सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राय त्रैवदेहप्रार  
ब्धव्यस्तत्रैव संनिता सांनयनं निः प्रयोजनं॥ तस्मादसंपरिषत्कलोयाती

राम  
९

त्येवं प्राप्ते पवत्याचार्यस्तदंतरप्रतिपत्तौ रंहतिसंपरिषत्कइति॥ तदंतर  
प्रतिपत्तौ देहांतरप्रतिपत्तौ देहबीजेर्भूतसूक्ष्मेः संपरिषत्कोरंहतिः  
गच्छतीत्यवगंतव्यं॥ कुतः प्रश्न निरूपणाभ्यां॥ तथाहि प्रश्नो॥ वेद्य  
यथा पंचम्यामादुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति॥ निरूपणं च प्रति  
वचनं द्युपर्जन्य पृथिवी पुरुषयोषित्सु पंचस्वप्निषु श्रद्धासोमचक्षुष्य  
भरेतोरूपाः॥ पंचादुतीर्दर्शयिष्यादिति नु पंचम्यामादुतावापः पुरु  
षवचसो भवंतीति तस्मादग्निः परिवेष्टितो जीवो यातीति गम्यते॥ न  
च न्याश्रुतिर्जलकावत्सर्वं देहं न मुंचति॥ यावदेहांतरमात्रमतीति  
दर्शयति तद्यथा नृणजलायुकेति तत्राप्यप्यरिवेष्टितस्येव जीव  
स्य॥ कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीद्यभावमा



तु शब्देन चोदिता माशं कामुच्छिनत्ति॥ आत्मिका ह्यापस्त्रिचकुरण श्रुतेस्ताखा  
 र्भिका स्वभ्युपगता स्थितरदपि भूतद्वयमवश्यमवगतव्यं भवति आत्मकम्  
 देहस्त्रयाणामपि तेजोवन्तानां तस्मिन्कार्योपलब्धेः॥ **उ**नस्र आत्मकस्त्रि  
 धातुत्वात्त्रिभिर्वानपित्तश्लेष्मानिर्गन्तव्यं तत्रापि प्रत्याख्याय केवला  
 भिरद्विरारब्धं शक्यते॥ तस्माद्द्वयस्यापेक्षोयमापः पुरुषवचस इति  
 प्रश्नप्रतिवचनयोरेव शब्दो न केवल्योपेक्षः॥ सर्वदेहेषु हि सलोहि  
 तादिद्वयमयस्य दृश्यते॥ ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहोऽप्यलप्यते  
 नैष दोषः॥ **उ**पेक्षेदेहबीजे द्रवबाहुल्यं॥ **क**र्मचनिमित्तकारणं देहं  
 तदारभे कर्मणि चाग्निहोत्रादीनि सौमाज्यपयः प्रभृतिद्रवद्रव्यव्याप  
 श्रयाणि॥ **क**र्मसमवायिन्यश्नापः श्रद्धाशब्दोदिताः॥ सहकर्मभिर्भु

इतरापेक्षया अपां बाहुल्यं भविष्यति दृश्यते च श्रुक्रशोणितलक्ष



सू. चारु

त. प्र. पा.

लोकारख्ये अग्नौ हयंत इति वक्ष्यति ॥ तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिर्वा  
हस्याद्याप्राग्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतलसंज्ञाणां मुपादानमि  
ति निरवयं ॥ ५१ ॥ प्राणगते ॥ प्राणानां च देहांतरप्रतिपत्तौ गतिः प्रा  
प्यते ॥ तमुक्तामंतप्राणो नृणां मतिप्राणमनूनां मंतसर्वे प्राणनृ  
णां मंतोऽपि श्रुतिभिः ॥ सा च प्राणानां गतिर्न भ्रियमंतरेण स भव  
तीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूतानां मयि भूतान्तरेण पृ  
थगंगतिरवगम्यते ॥ न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्वृत्तितिवृत्तिवा  
जिवतो दृश्यान्तः ॥ ५२ ॥ अग्न्यादिगतिभूतेरिति चेन्न तात्तु ॥ ५३ ॥  
स्यादेतन्नेव प्राणा देहांतरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छंत्यग्न्यादिगति  
भूते ॥ स तथा हि श्रुतिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीन् देवा

णा

राम  
३



नृगच्छंतीति दर्शयति॥ यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्यग्निं वागव्येति वातं प्रा  
णरूपादिनेति चेन्न॥ भातुं चात॥ वागादिना मम्यादि गतिश्रुतिर्नो गति  
लोम सुवेक्षोषु चादर्शना दोषधीर्लोमानि वनस्य तीक्ष्णवेक्ष इति हित  
त्रा म्नायते॥ न च लोमानि वेक्षोऽस्तु यजोषधीर्वनस्य तीक्ष्णवेक्षंतीति  
संभवति॥ न च जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्युपख्याने गमनं न भवकल्पते॥  
नपि प्राणैर्विना देहांतरे उपभोगः उपपद्यते॥ विस्पष्टं च प्राणानां सह  
जीवो न गमनमन्यत्र भावितमतो वागाद्यधिष्ठात्रीणां मम्यादिदे  
वतानां वागाद्युपकृतिणीनां मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमपे  
क्ष्य वागादयोऽग्न्यादी नृगच्छंतीत्युपचर्यते॥ ७॥ प्रथमेऽवस्थादिति  
चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः॥ स्यादेतत्कथं पुनः पंचम्यामादुता वापः पृ  
थक् वचसो भवन्तीत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते॥ यावता नैव प्रथ



शारीर  
४

मेग्ना वपांश्च वपा मस्ति इह हि धु लोक प्रभृतयः पंचाग्नयः पंचाना  
माहुतीनामाधारत्वेनाधीतास्तेषां च प्रमुखे सौवावलोको गोलमाग्नि  
रियूपन्यस्य तस्मिन्नेतस्मिन्तन्मो देवाः श्रद्धां जुहुतीति श्रद्धा होम्यद्  
व्यत्वेनावेदिता। तत्रापो होम्यद्व्यतया श्रुताः॥ यदि नाम पर्जन्या  
दिषु तरेषु चतुर्ष्वग्निषु पां होम्यद्व्यता परिकल्प्येत॥ परिकल्प्यतां  
नाम तेषु होतव्यतयोपात्तानां सोमादीनामश्च हलवोपपत्तेः प्रथमे  
तन्मो श्रुतां श्रद्धां परित्यज्या श्रुता प्रापः परिकल्प्यंत इति सा हसमे  
तं श्रद्धा च नाम प्रत्यय विशेषः प्रसिद्धिस्तामध्यात्तस्मादयुक्तः पं  
चम्या माहुता वपां पुरुषा वदति चेन्नैष दोषो यतस्तत्रापि प्रथमे  
मोता एवापः श्रद्धा शब्देनाभिप्रेयंते। कुतः उपपत्तेः एवं ह्यादिम

ते. प्र. पा.

भा.

४



तेवाएतेषां दुती दुते उक्ता म त इत्येवमादिनाग्नि होत्रादुयोः पूजारे भा  
 यलोकांतरप्राप्तिः प्रदर्शिता ॥ तस्मादाहुतिमयी भिरद्भिः संपत्तिश्च त्रा  
 जीवारं हंति स्वकर्म फलोपभोगायेति ॥ श्रुष्यते ॥ कथं पुनरिदमिष्टं  
 दिव्यदिपांस्वकर्म फलोपभोगाय रं दुपां प्रतिज्ञायते ॥ यावेनातेषां  
 मप्रीतीकेन वर्त्मना चंद्रमसमधिहृदनामन्नभावं दर्शयत्येष सोमो  
 राजा तदेवानामन्नं तं देवा भक्षयंतीति ॥ ते चंद्रं प्राप्यान्नं भवंति  
 सांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमप्याय स्वापसीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र  
 भक्षयंतीति च समानविषयं श्रुयंतरं ॥ न च व्याघ्रादिभिरिव देवेर्भ  
 क्षमाणां नामुपभोगः स भवतीत्यत उत्तरं पठति ॥ १५ ॥ नातुं वाना  
 मविद्यात्तथा हि दर्शयति ॥ १६ ॥ वाशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनोर्थः ॥ ६

ध्यावसानसंगानादनाकुलमेतर्कं देवाक्यमुपपद्यते इतरथा पुनः पंचम्या  
 माहुतावपां पुरुषवचं च प्रकृतेः पृष्ठे प्रतिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्था  
 ने यद्यनयो होम्यद्वयं श्रद्धां नामावतारयेत् ततोऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा  
 प्रतिवचनमिहैव वाक्यतानस्यदितितु पंचम्या माहुतावापः पुरुष  
 वचसो भवतीति चोपसंहारनेन देवदर्शयति ॥ श्रद्धाकार्यं च सोमवृ  
 द्धादिस्थूली भवदब्रह्मलंलस्यते ॥ सा च श्रद्धाया जत्वे युतिः कारणानु  
 रूपदिकार्यं भवति ॥ न च श्रद्धाख्यः प्रत्ययो मनसो जीवस्य बाधर्मः स  
 न्धर्मिणो निष्कृष्य होमायोपादानुंशक्यते ॥ पश्चादिभ्य इव हृदयादी  
 नीत्यापएव श्रद्धाशब्दा भवेयुः ॥ श्रद्धाशब्दश्चासुपपद्यते वेदि  
 कास्त्रयोगदर्शनात् ॥ श्रद्धावाक्याप इति ॥ तनुवं श्रद्धासात्तप्यगच्छे



६ उपपद्यते मंचशब्द इव पुरुषेषु श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दः

६३५

सू. भा.

आ स्यो यो देह बीजभूता इत्यतः श्रद्धाशब्दास्युर्यथा सिंहपराक्रमो नरसिं  
हशब्दो भवति ॥ ~~अ~~ द्वापर्वकर्म समवायाच्चासु श्रद्धाशब्दोपपत्ति  
रापोहस्मै श्रद्धासंज्ञमंते पुण्याय कर्मण इति श्रुतेः ॥ ५॥ ~~अ~~ श्रुत  
त्वादिति चेन्नैष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ५॥ ~~अ~~ यथा चैस्यासु श्रुतप्रतिव  
चनाभ्यामापः श्रद्धादि क्रमेण पंचम्यामाहुतौ पुरुषाकारप्रपद्येर  
न्नातु तसं परिचिता जीवारं हेयुरश्रुतत्वा न ह्युत्पां निव जीवानां  
श्रावयि ताकश्चिच्छब्दोस्ति तस्मादं हतिसं परिचिता इत्युत्तमि  
ति चेन्नैष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ अथ यद्भूमे गाम इष्ट  
पुत्तं दत्तमि सुपासते ते धूममभि संभवन्तीति ह्युपक्रमेष्टादि का  
रिणां धूममदिना पितृयाणेन पथा चंद्रासिं कथयसाक्षात्तद्वं

ति

राम  
५

मसमेव सोमो राजेति ॥ त एवेहपि प्रतीयंते ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नन्ते  
देवाः श्रद्धा जुहुवतितस्या आहुते सोमो राजा संभवतीति श्रुतिसामा  
न्यात्तथा चानि होत्रे दृश्यानि सादि कर्मसाधनभूताः दधिपयः प्र  
भृतयो इव भूयस्वास्तु यद्भूमे वापः संतितत्वा हुवनीयेदुताः  
सस्मा आहुतयोऽपूर्वरूपास्त्यस्तानिष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ते  
षांच द्राक्षीरं नेधनेन विधानेनाग्नेयं नृत्विजो जुहुव्यसौ स्वर्गाय लो  
काय स्वाहेति ॥ ततस्ता श्रद्धा पूर्वकर्म समवायिन्य आहुतिमप्य  
जापो पूर्वरूपास्त्यस्तानिष्टादिकारिणो जीवान्परिवेष्ट्या मुं लोके प  
ल दानाय नयन्तीति ॥ यत्तदत्र जुहोति नाभिधीयते श्रद्धा जुहु  
तीति ॥ तथा चानि होत्रेष्ट प्रभानिर्वचनरूपेण वाक्यशेषेण



एभिर्ग

आत्ममेषामन्त्रं न मुख्यं मुख्ये ह्यन्नत्वे स्वर्गकामो यजेतेत्येवं जातीयका  
धिकारश्रुतिरुपपद्यते ॥ चंद्रमंडले चैष्टादिकारिणामुपभोगो न स्या  
क्लिमर्थमधिकारिणः इष्टाद्यायासबहुलं कर्म कुर्युरन्नशब्दश्चोप  
भोगहेतुत्वसामान्यादनन्नेषु पचयमाणो दृश्यते ॥ यथा विशोन्न  
राज्ञां पद्मावोन्नं विशामिति ॥ तस्मादिष्टस्त्रीपुत्रमित्रादिभिरिव गु  
णभावोपगतैरिष्टादिकारिभिर्यत्सुखं विहरणं देवानां तदेवैषां भक्ष  
णमभिप्रेतं ॥ न मोदकादि वच्चैर्वर्णं वा ॥ न ह वै देवाः अश्रंति न पिबंत्येतदे  
वामृतं दृष्ट्वा नृप्यंतीति च देवानां चर्वणादि व्यापारं वारयति ॥ तेषां चैष्टा  
दिकारिणां देवान् प्रतिगुणभावोपगतानां मण्डपभोग उपपद्यते ॥ राजो  
पजीविनामिव परिजनानां मनात्मविद्या चैष्टादिकारिणां देवोपभोग्य  
भाव उपपद्यते ॥ तथा हि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति



सू. भा.  
७

विद्या  
विद्या

अथ यो न्यो देवता मुपास्ते न्यो सा वन्यो ह मस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं  
स देवानां इति स चास्मिन्नपिलोके इष्टादिभिः कर्मभिः क्रीणयन् पशुवदे  
वानामुपकरोति ॥ अमुष्मिन्नपिलोके तु पशोर्विज्ञादादिष्टं फलमुपभु  
जानः पशुवदेव देवानामुपकरोतीति गम्यते ॥ अनात्मविद्या तत्राहि  
दर्शयति ॥ इत्यस्यापरा व्याख्या ॥ अनात्मविदो ह्येते केवलवृत्तिभिः इ  
ष्टादिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः पंचाग्निविद्यामिहा  
त्मविद्ये स्पष्टं चरति प्रवृत्त्या संचाग्निविज्ञानहीनत्वाच्चेदमिष्टादिका  
रिणां गुणवादेनान्न ह्यमुद्भाव्यते ॥ पंचाग्निविज्ञानप्रदांसाये पंचाग्नि  
विद्या इह विधिस्तथा वाक्यतास्यार्थवगमात् ॥ तथाहि श्रुत्यंतरचंद्र  
मंडले जोगसंज्ञावदर्शयति ॥ स सोमलोके विनृत्तिमनुभूय पुनरा

त. प्र. प्रा.

राम  
७



वर्तत इति ॥ तथान्यदपि श्रुत्यंतरं अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामा  
 नंदाः स एव कर्म देवानामानंदो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यंत इतीष्टा  
 दिक्कृतिणां देवे संवसतो भोगाः सिंदर्शयति ॥ एवं भातृत्वादन्तभावव  
 चनस्येष्टादिकृतिणो जीवाः रहंत इति प्रतीयंते ॥ तस्माद्दहति संपरिच्छ  
 त इति युक्तमेवोक्तं ॥ ७ ॥ वृत्तास्ये नुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यद्येतमने  
 वच ॥ ७ ॥ ४ ॥ दृष्टादिकृतिणां धर्मादिना वर्त्मना चंद्रमंडलमधिकृतानां  
 भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोहो ज्ञायते ॥ तस्मिन् यावत्संपातमुपि वा  
 येतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते ॥ यद्येतमिह्यारभ्य यावद्दमणीयचरण  
 ब्राह्मणादियोनिमापद्यंते ॥ केषु चरणाः भवादियोनिमिति ॥ तत्रैवं  
 विचार्यते ॥ किं निरनुशया भुक्तं ब्रह्म कर्माणां वरोहं या होस्विता नु इति  
 किं तावत्प्राप्तं निरनुशया इति ॥ कुतः यावत्संपातमिति वि

शया



शेषणात्॥ संपातज्ञावेनात्र कर्माशयमुच्यते॥ संप्रत्यनेनास्मा लोकादमुं  
 लोकं फलोपभोगायेति यावत्संपातमुचितेति च ब्रह्मस्येतस्य तत्रैव भुक्ततां  
 दर्शयति॥ तेषां यदा तस्य वेतति च श्रुत्यंतरेण एष एवार्थः प्रदर्शिते स्या  
 देतत् यावदमुष्मिं लोके नृपभोक्तव्यं कर्मावदुपभुंक्त इति कल्पयिष्यामी  
 ति॥ **नैव** कल्पयितुं शक्यते॥ यत्किंचेत्यन्यत्र परामर्शोऽप्यातं कर्मण  
 स्तस्य यत्किंचेद्वरोरयं॥ तस्मा लोका सुनरे यस्मै लोकाय कर्मण इति  
 पराश्रुतिः यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शो न ब्रह्मस्ये ह्येतस्य कर्मणस्तत्र  
 सध्यततां दर्शयति॥ **अपि** च॥ प्रायणामनारब्धफलस्य कर्मणो निमित्तं  
 जकं॥ प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबंधस्या निमित्तमनुप  
 पत्तेः तच्चाविशेषाद्यावत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्या निमित्तं जकं न  
 हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति न ह्यविशिष्टे प्र



तीति नशब्दप्रमाणकानामोदशीकल्पनावकल्पते॥ स्नेहभांडेनुस्नेहले  
 शानुवृत्तिर्दृष्ट्वा दुपपद्यते॥ तथा सेवकस्योपकरणालेका नुवृत्तिर्दृश्य  
 ते॥ नहि हतथास्वर्गफलस्य कर्मणोलेका नुवृत्तिर्दृश्यते॥ नापि कल्प  
 यितुं शक्यते स्वर्गफलत्वज्ञास्त्रविरोधाद् वश्यं चेत्तदेवं विज्ञेयं न स्वर्ग  
 फलस्येष्टादेः कर्मणोभांडानुसारिस्नेहवदेकदेशो नुवर्तमानो नुशाय  
 तियदिरिधेन सुदृतेन कर्मणोष्टादिना स्वर्गमन्वभूतस्येव कश्चिदेकदे  
 शो नुशायः कल्प्येत॥ ततो रमणीय एवैको नुशायः स्यान्न विपरीतः त  
 नेयमनुशायविभागश्रुतिरुपसृध्यते॥ तद्यद्दूरमणीयचरणाप्रध  
 यद्दूरकूपयचरणा इति॥ तस्मादाप्तुमिह कूपलेकर्मजात उपभुजे  
 ऽवशिष्टमेहिकूपलंकर्मोत्तरजातमनुशायस्तदंतो वरोहंति॥ यद् १०

दीपसन्निधौ घटोभिव्यज्यतेन पटदस्युपपद्यते॥ तस्मान्निरनुशयात्  
 वरोहतीत्येवंप्राप्ते ब्रूमः॥ कृतात्यये नुशायवानिति॥ येन कर्मचंदेन चंदम  
 समानताः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगे न संपिते तेषां यदमयं शरी  
 रं चंदमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगस्य यदंशं निष्क्रोकाग्निसेपकस्त्रि  
 लीयते॥ सुवित्तविरणसंपर्कादिबहिर्मकरकादुत्तभुगार्चिसंपर्कादिवचच  
 तकातिन्य॥ ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपस  
 ये सतिसानुशया एवैवमवरोहति॥ केन हेतुना दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह  
 तथा हि प्रयसाश्रुतिसानुशयानामवरोहं दर्शयति॥ तद्यद्दूरमणीय  
 चरणाश्रयाशो हयत्ते रमणीयां योनिमापशोरनृश्रुणा योनिं वा  
 त्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा ऽथ यद्दूरकूपयचरणाप्रभ्याशो हयत्ते क  
 पूयां योनिमापशोरनृश्रुयोनिं वा चंडालयोनिं वेति॥



विरो

चरणशब्देनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति। ~~तदु~~ ~~स्वा~~ यं जन्मनेव प्र  
 तिप्राप्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमानः जावस्मिन् कथासंभवाद  
 नुशयसद्भावस्तु च यस्य स्युदय प्रत्यवाययोः सुतदुष्टतहेतुत्वं  
 स्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात्॥ स्मृतिरपि॥ वर्णाश्रमाश्रमव  
 कर्मनिष्ठाः प्रत्येकमपुलमनुभूयततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुल  
 रूपायुः सुखवृत्तसुखमेधसोजन्मप्रतिपद्यंत इति सानुशयानामेवाव  
 रोहं दर्शयति॥ कः पुनरनुशयो नामेति॥ केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्म  
 णो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भांडानुसारि स्नेहवश्यादि  
 स्नेहभांडारिभ्यः न सर्वान्न नारिच्यते भांडानुसार्येव कश्चिन्नेह  
 शेषो वतिष्ठते॥ तथा नुशयोपीति॥ ननु कार्यविरोधित्वाद्दृष्टस्य न

यम

भुक्तफलस्यावशेषस्यावस्थानं न्याय्यं॥ नार्थदोषो॥ न हि सर्वान्ननाभु  
 क्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे॥ ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय  
 चंद्रमंडलमरुदः ~~वाट~~॥ तथापि स्वल्पकर्मविशेषमात्रेण तत्राव  
 स्थानुं न लभ्यते॥ यथा किल कश्चिन्नेव कः सकृत्सेवोपकुरणे  
 राजकुलमुपसृतः पुरप्रवासासुरिस्त्रीणाबहूः पद्वरणः छत्रपा  
 दुक्कामात्रावशेषो न राजकुले वस्थानुं शक्नोत्येवं ननु शायमात्रपरिग्र  
 हो न चंद्रमंडले वस्थानुं शक्नोतीति॥ न चेत्तद्युक्तमिव॥ न हि स्वर्गा  
 र्थकर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते॥ कार्यविरोधित्वादि  
 युक्तं॥ न चेत्तदप्युक्तं॥ न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं  
 भविष्यतीति॥ तदेतदपेक्षालं॥ स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थेव स्वर्ग  
 फलनिखिलं न जनयति स्वर्गान्मुतस्यापि किंचित्सुखलेशं जनय

स्य



दशोषकर्मस्य श्रुतेः ॥ तस्मात्स्थितमेतदनुशयवन्तो वरोहंतीति ॥ तेषां  
 वरोहंतीत्यर्थे तस्मिन्निधायगतमिदं यथः ॥ अनेवमिति तद्विषयं येषोत्यर्थः ॥  
 धर्माकाशयोः पितृयापोऽथ न्युपासयोरवरोहसंकीर्तनाद्यर्थे तद्वा  
 ज्ञेयथागतमिति प्रतीयते ॥ रात्र्याद्यसंकीर्तनादभ्राद्युपसख्यानाञ्च वि  
 पर्ययोपि प्रतीयते ॥ ५१ ॥ चरणद्वयं चेन्नोपलक्षणं चेति काष्ठां जि  
 निः ॥ ५२ ॥ अथापि स्यात् ॥ याश्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता  
 तद्यद्गृहमणीयचरणद्वयसंख्येयं चरणद्वयं व्यापत्तिं दर्शयति ॥ ननु श  
 यादयश्चरणमन्योऽनुशयश्चरणं चरित्रमाचारः शीलमियनयोः तस्य  
 अनुशयस्तु भुक्तफलं कर्मणोतिरित्युक्तं भवेत् ॥ श्रुतिश्च कर्मचरणभेदे  
 न व्यपदिशति ॥ यथा कारिण्यथा चरित्तथा भवतीति ॥ यान्यनवधानि  
 कर्माणि तानि सवित्तानि यान्यन्यस्मादसुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति

राम  
१२

कं यत्किंचेयुर्विशेषपरां सर्वस्य हृत्तस्य कर्मणः फलोपभोगेनांतं प्रा  
 प्य निरनुशयाः वरोहंतीति ॥ नेतदेवं ॥ अनुशयसद्भावस्यावगमितत्वा  
 द्वात्किंचिदिह हृत्तमाशुषिकं फलं कर्मणोऽर्थभोगं तत्सर्वं फलोपभोगेन हृ  
 त्पयित्वेति गम्यते ॥ यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्धफलकृतमेव  
 कर्मणोऽन्यनद्विषयं तत्रैव न चित्कर्मणामुष्णिं लोके फलमारभ्यते केन चि  
 द्वास्मिन्नित्ययं विभागेन संभवतीति ॥ तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादने  
 नैव प्रसूतं ॥ अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभि  
 व्यजकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यं ॥ अथ फलेन कर्मणोऽप्रतिबद्धं तस्य  
 वस्तुत्वं वा नुपपत्तेस्तदुपशमाप्रायणकाले वस्तुत्वं न भवतीति यद्य  
 न्येतत्ततो वक्तव्यं ॥ यथेव हि प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा

स्ये



प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्तद्वानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेपि विरुद्धपूलस्या  
नेवस्य कर्मणो युगापस्य लारभासमवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य  
वृत्तद्वानुपपत्तिरिति॥ न ह्यनारब्धपूलत्वं सामान्येन जायन्तरोपभो  
गफलमप्यनेककर्मैवस्मिन्प्रायणो युगापदमिव्यक्तं सदेवां जातिमारभतु  
तिशब्दं वक्तुं॥ प्रतिनियतपूलत्वं विरोधानां पिकस्य चित्तकर्मणाः प्रायणो  
नियतिः कस्यचिदुच्छेदः इति शब्दं वक्तुं मेकांतिवृत्तपूलत्वं विरोधानां हि  
प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदसमाव्यते॥ सतिरपि विरुद्ध  
पूलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मांतरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति॥ कदाचि  
त्सुष्ठं कर्म कृतस्य मिह तिष्ठति॥ मज्जमानस्य संसारेया वदुःखा हि मुच्य  
ते॥ इत्येव ज्ञानीयका यदि च दृष्टेन मनारब्धपूलं कर्मैवस्मिन् प्रायणो नि  
व्यक्तं सदेवां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरवृत्तिर्यज्यानिष्ठाधिकारा नवग

राम  
९९

मादमार्गधर्मोपपत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्यते॥ ब्रह्महत्यादी  
नां चैवैकस्य कर्मणो नेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपरध्वेत्॥ न च धर्मा  
धर्मयोः स्वरूपपूलसाधनादिसमधिगमेश्चादितिरिक्तं कारणं शक्यं सं  
भावयितुं॥ न च दृष्टपूलस्य कर्मणः कौशल्यादेः प्रायणमभिव्यज्जकं संभ  
वतीत्यप्यापि कापीयं प्रायणस्याभिव्यज्जकत्वं कल्पना॥ प्रदीपोपन्यासो  
पि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनेव प्रतिनीतः॥ स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्च  
दं दृष्टव्यं॥ यथा हि प्रदीपः समानेपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति  
न सूक्ष्ममेव प्रायणं समानेप्यनारब्धपूलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसर  
त्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्रावयति॥ न दुर्बलस्येति॥ तस्मात्पुनरिति  
तिन्यायविरोधादस्तिष्ठो यमशेषकर्मोभिव्यक्त्यभ्युपगमः॥ शेषक  
र्मसद्भावेऽनिर्माणप्रसंग इत्यप्यमप्यस्थाने संभ्रमः॥ सम्यग्दर्शना



पुष्पपुलोपादानायननिः प्रयोजनं नापि पतनाये च भोगश्चानिष्टादिकारि  
णां चंद्रमसि नास्तीत्युक्तं तस्मादिष्टादिकारिणा एव चंद्रमसमारोहं तौ  
नेतरे ते तु संयमनं यमालयं प्रवगाह्य स्वदुस्वरिता नुत्तपांया मीर्यात् मि  
नाप्रनुभूय पुनरेवेमं लोभं प्रत्यवरोह्ये वंभूतो तेषामारोहावरोहो  
भवतः कुतस्त इति दर्शनान् ॥ तथा हि यमवचनं सरूपाश्रुतिः प्र  
यत्तामनिष्टादिकारिणां यमवद्वयत्वं दर्शयति ॥ न सोपरायः प्रतिभाति  
बालं प्रमाद्यं तं विल मोहेन मूढः ॥ अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः  
पुनर्वदामा पश्यते म इति ॥ वेवस्वतं संगमनं जनानां मिथेवं जातीयं  
च वेवस्वतं यमवद्वयत्वा प्राप्तिं सिंगं दर्शयति ॥ ५१ ॥ स्मरति च ॥ अपि च  
मनुष्यास्त प्रभृतयः क्षिप्रं संयमने पुरयमायतं कूपय कूमे विपाके  
स्मरति ॥ नाचिवै तो पारव्यानादिषु ॥ अपि च सप्त ॥ अपि च सप्त नर

१४

च ॥ तस्माच्चरणाद्यो न्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेन्नैष दोषो यतो  
नुशयोपलभ्यमाणार्थे वेष्वाचरणश्रुतिरिति काश्चिन्निराचार्यो मन्यते ॥  
५२ ॥ प्रानयं क्यमिति चेन्न तदपेक्षान् ॥ ५३ ॥ स्यादेतत्कुस्मात्पुनश्च  
णशब्देन श्रोतशीलविहायलाक्षणि को नुशयः प्रत्याप्यते ॥ ननु शी  
लस्येव श्रोतस्य विहितं प्रतिविद्धस्य साध्वसाधु रूपमुभाश्रुमयो न्या  
पत्तिः फलमविष्यति ॥ अत्र वक्ष्यं वशीलस्य अपि किंचिद्विफलमभ्युपगतं य  
अन्यथा ह्यनर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतस्त  
दपेक्षत्वादिति हि कर्मजातचरणाय स न हि सदा चारहीनः कश्चि  
दधिष्ठतः स्यादाचारहीन न पुनर्तिवेदा इत्यादि स्मृतिभ्यः ॥ पुरतश्चा  
र्थत्वेष्वाचारस्य नानर्थक्यमिति दौहि कर्मजातं फलमारभमाणं तदपे  
क्ष एवाचारस्तत्रैव किंचिदतिशयं प्रारक्ष्यते ॥ कर्मवसवार्थवरीति श्रु



ति स्मृतिप्रसिद्धिस्तस्मात्कर्मैव शूलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्याप-  
 नोकारणमिति काष्ठादिनेर्मतं ॥ नहि कर्मणि संभवति शिलाद्योन्या-  
 पत्तिर्युक्ता ॥ न हि पद्म्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां र हितुं अर्हती-  
 ति ॥ सुवृत्तदुष्टैरेव तितुवादिः ॥ ५१ ॥ वादिरिस्वाचार्यः सुवृत्ते दुष्ट-  
 ते एव चरणशब्देन प्रयाग्येते इति मन्यते ॥ चरणमनुष्ठानं कर्मस्य  
 न चोत्तरं ॥ तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो  
 दृश्यते ॥ यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तलो विक्काः प्राचक्षते ध-  
 र्मचरत्येष महात्मेति ॥ प्राचक्षते च धर्मविशेष एव ॥ नेदव्यपदेशस्तु  
 कर्मचरणयोर्वैस्त्रिणापरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते ॥ तस्मादुम-  
 पीयचरणाः प्रशस्तकर्माणाः कपयचरणानि दितकर्माणा इति नि-  
 र्णयः ॥ ५१ ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतं ॥ ५२ ॥ इष्टादिकारिणां

इमसंगच्छंतीत्युक्तं चेदितरे अनिष्टादिकारिणः स्तेपि किंच इमसंगच्छंति ॥  
 उत न गच्छंतीति चिंत्यते ॥ तत्र तावदाह ॥ इष्टादिकारिणा एव च इमसंग-  
 छंतीत्येतन्न ॥ वृत्त्याद्यतो निष्ठादिकारिणामपि च च इमडलंगतव्यत्वेन  
 श्रुतं ॥ तथा ह्यविशेषेण को वीतविनः समामनंति ॥ ते वै वै चास्माहो  
 काप्रयंति च इमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति देहारेभोपि च पुनराजायमा-  
 नानां नांतरेण च इष्टादिमव कल्पे तपंचम्यामाहुताविस्यादिति संख्या-  
 नियमान्तस्मात्सर्व एव च इमसमासीदियुः इष्टादिकारिणो मितरेषां  
 च समानगतिस्तु न युक्तमिति चेन्न तरेषां च इमडले भोगाभावात् ॥ ५२  
 संयमनेत्यनुभूयेतरेषां मारोहा वरोहो तद्गतिर्दुर्गनात् ॥ कुशब्दः  
 पसंख्यावर्तयति नेतदस्ति सर्वे च इमसंगच्छंतीति भोगाय हि चंदारो-  
 हणं न निः प्रयोजनं नापि प्रत्यु वरोहाये वा ॥ यथा वृद्धिदृष्टमारोहति



सू. भा.  
१६

प्रितुपलभ्यते जायस्वमियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति। अपि च। पंचम्या  
मादुता वापः पुरुषवचसो भवन्तीति मनुष्यं शरीरहेतुत्वेन प्रादुतिसं  
ख्यां संकीर्त्यते। न कीटपतंगदि शरीरहेतुत्वेन जिह्वुतिसंख्यां संकी  
र्यते। न कीटपतंगदि शरीरहेतुत्वेन। पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवच  
नत्वा दपि च पंचम्यामादुता वापः पुरुषवचसमुपादिश्यते नापंच  
म्यामादुतो पुरुषवचसं प्रतिषिध्यते। वाक्यस्य अर्थता दोषात्॥ तत्र  
येषामांशो हा वरो हो सं भवेत्। तेषां पंचम्यामादुतो देह उद्भविव्यस्य न्ये  
षां तु विने प्रादुतिसंख्याया भूता तरो पस्पृष्टाभिरदि देहप्राप्त्यतो॥  
स्मर्यते पंचम्यो वै॥ १५॥ अपि च स्मर्यते लोके दोषा धृष्टद्युम्न प्रभृती  
नासीता दोषदी प्रभृतीनां चायो निजहं॥ तत्र दोषादीनां यो विद्विषये

१६

उक्ते

काशेर वप्रमुखाः तफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यते पौराणिके स्ताना निष्ठादि  
काणिः प्राप्नुवंति॥ कुतस्ते चंद्रप्राप्नुयुरित्यसि प्रायः॥ ननु विरुद्धमिदं य  
मायताः यातना पापकर्मणो नु भवन्तीति यावता तेषु शरीरवादिष्वन्येचि  
त्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यत इति नेत्याह॥ तत्रापि च तन्म्या  
पारादविरोधः॥ तेष्वपि च सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वं  
व्यापाराभ्युपगमादविरोधः॥ यमप्रयुक्ता एव हिते चित्रगुप्तादयोधि  
ष्ठातारः स्मर्यते॥ विद्याकर्मणो रितितु प्रवृत्तत्वात्॥ पंचाग्निविद्या  
यां वेत्ययं यसो लोको न संहर्यत इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचना वसरेभ्य  
यते॥ अथेतयोः पथो न कतरेण च नतानीमानि सुखाण्यसच्च दावतः  
निभूतानि भवन्ति जायस्वमियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सं  
हर्यत इति तत्रैतयोः पथोरिति विद्याकर्मणो रितितु प्रवृत्तत्वात्



दिशकर्मणी हि देवयानपितृयाणां योः पथोः प्रतिपत्तौ प्रवृत्ते तद्वदस्यं वि  
दुति विद्यातया प्रतिपत्तव्यो देवयानः पथाः प्रकीर्तितः ॥ इष्टा पत्ते दत्त  
मिति कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणां पथाः प्रकीर्तितः ॥ स्तस्त्रिभुवः  
यामचेतयोः पथोर्न कृतरेण चनेति श्रुतमेतदुक्तं भवति ॥ येन विद्याया  
धनेन देवयाने पथ्यधिष्ठिताः ॥ नापि कर्मणा पितृयाणे तेषामेष सुदृजं  
तुल्यं संपन्नं सदा वत्तु तृतीयः पथा भवतीति तस्मादपि नानिष्ठादि  
कारिभिश्चंद्रमाः प्राप्यते ॥ स्यादेतत्तेपि चंद्र विंशतिमासस्य ततो वत्सस्य सु  
दृजं तु च प्रतिपत्तस्य तदिति तदपि नास्या रोहानर्थं क्यदपि च सर्वेषु प्र  
यसु चंद्रलोकां प्राप्नुवत्स्वसौ लोकाः प्रयद्भिः संपूर्णं तेत्यतः प्रश्नवि  
रुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येता ॥ तथा हि प्रतिवचनं दोषं यथा सो लोको न

राम  
१५

संपूर्यते ॥ अवरोहाभ्युपगमादसंपूर्योपपत्तिरिति चेन्न ॥ श्रुतत्वात् ॥  
सत्यमवरोहणादप्यसंपूर्णमुपपद्यते ॥ श्रुतिस्तु तृतीयस्थानसंकीर्त  
नेनासंपूर्णं दर्शयत्येतत्तृतीयस्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत इति ॥ ते  
नानारोहादेवा संपूर्णमिति युक्तं ॥ अवरोहस्येष्टादि कुरिष्य विद्विष्ट  
त्वे सति तृतीयस्थानोत्थानार्थे क्य प्रसंगान्तु शब्दस्तु शब्दांतरीयवाक्य  
प्रभवामशेषगमनांशका मुखिनन्ति ॥ एवं सत्युद्धृतापेष्टाः शब्दांतरी  
ये वाक्ये सर्वशब्दो वतिष्ठते ये वै वैवाधिवृत्ताः प्रमात्रास्त्रयंति चंद्र  
मसमेव ते सर्वे गच्छंतीति ॥ यस्तु नरत्नं ॥ देहलाभोपपत्तये सर्वे चंद्रम  
सं गच्छुमिति पंचम्यामाहृता वि ॥ न तृतीये स्थाने देहलाभाय  
पंचसंख्या नियमो जाहृतीनामादत्तव्यः ॥ कृतस्तथोपलब्धेः ॥ तथाह्य  
तरेणेवाप्रादुतिसंख्या नियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्रा  
प्त्युत्तिसंख्या नियमादिति तत्प्रसुच्यते ॥ न तृतीये तथोक्तव्ये ॥



स. भा.  
१८

तुल्यतापनिरेवात्राकाशदिभावइत्युपचर्यते ॥ ५० ॥ नातिचिरेणविशेषा  
 त् ॥ ५१ ॥ तत्राकाशदिप्रतिपत्तौ प्राग्ब्रह्मादिप्रतिपत्तेर्भवति विज्ञायः ॥  
 द्विर्दीर्घदीर्घकाले पूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरसादृश्यं गच्छेत्तुल्य  
 मत्यमिति ॥ तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिद्येवंप्राप्त  
 इदमाह ॥ नातिचिरेणेति ॥ अल्पमल्पकालमाकाशदिभावेनावस्थाय  
 वर्षधारामिः सहमाभुवमापत्ति ॥ कुतएतद्विशेषदर्शनात्तथाहिब्री  
 ह्यादिभावापत्तेरन्तरं विद्वानन्यतोवेरवलुदुर्निष्पत्तरमिति ॥ त  
 कारएकः षोडश्याप्रक्रियायां लुप्तो मंतव्यः ॥ दुर्निः प्रपत्तत्तदुर्निः त्रुम  
 तं दुःखतरमस्माद्ब्रह्मादिभावान्निःसरणं भवन्तीत्यर्थस्तदत्रदुःखं  
 निः प्रपत्तनं प्रदर्शयत्सर्वेषु सुखे निः प्रपत्तनं दर्शयति ॥ सुखदुःखताविशे

१८

कादुतिर्नास्ति धृष्टद्युम्नादीनां तु योषिस्तुल्यविषये द्वे प्रादुर्ती नस्तः य  
 थास्वतत्रादुतिसंख्यानादरः एव मन्यत्रापि भविष्यति ॥ बलाकाप्यं त  
 रेणो वरेतः सिचंगमंधत्तदुतिलोकेत्तदिः ॥ ५१ ॥ दर्शनात् ॥ अपिचच  
 तुविधेभूतग्रामे जरायुजाडजस्वेदजोद्भि  
 जालसणेस्वेदजोद्भि  
 यारंतरेणोवग्राम्यधर्ममुपतिदृशनादादुतिसंख्यानादरो भवत्येव  
 मन्यत्रापि भविष्यति ॥ ननु तेषां खल्वेवां भूतानां त्रीण्येव बीजानि  
 भवन्त्याडजं जीवजमुद्भिज्जमिह त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते  
 यंचतुर्विधं भूतग्रामस्य प्रतिसात्तमित्यत्रोच्यते ॥ ५१ ॥ तृतीयश  
 ष्ठावरोधः संशोकजस्य ॥ ५१ ॥ अडजं जीवजमुद्भिज्जमिह त्रिविध  
 नाद्भिज्जशब्देनेवस्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रयेतव्यः उभयोरपि स्वे  
 दजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात्संशोकोद्भेदानु



विलसणो जंगमो देह इत्यन्यत्र त्वेव जोद्भिज्जोर्भेदवादः इत्युच्यते  
 साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ ५१ ॥ इष्टादि कारिणश्चंद्रमसमास्तस्य तस्मि  
 न्भावसंपालमुच्यते ॥ ततः सानुशयाच्चरोहंतीत्युक्तमथावरोहप्र  
 कारः परीक्ष्यते ॥ तत्रैयमवरोहश्रुतिर्भवति अथेतमेवाध्वानपुनर्निव  
 र्त्तनेयथेतमाकाशमाकाशाद्वायुवायुर्भूवाधूमोभवति ॥ धूमोभूवाभ्रं  
 भवति अभ्रंभूवाभेचोभवति मेघोभूवाप्रवर्धतीति ॥ तत्रसंशयः वि  
 माकाशादिस्वरूपमेवावरोहतः प्रतिपद्यते ॥ विंवाकाशमस्मिन्विम  
 काशादिस्वरूपमेवावरोहतः प्रतिपद्यते ॥ विंवाकाशादिसाम्यमिति  
 तत्र प्राप्ततावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यंत इति कुतः एवं श्रुति  
 र्भवति इतरथा लक्षणस्यापुनिलक्षणविषये च श्रुतिर्याप्या ॥

राम  
१६

नलक्षण ॥ तथा च वायुर्भूवाधूमोभवतीत्येवमादीन्यपरापितस्वरूप  
 पोपपत्तावैवकल्प्यते ॥ तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येव प्राप्ते  
 क्रमः ॥ आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यंत इति ॥ चंद्रमंडले यदृक्मयं दृशि  
 रमुपभोगार्थमारब्धं ॥ तदुपभोगस्येति प्रविर्गीयमानं सस्ममा  
 काशसमं भवति ततो वायो वर्धमानेति ततो धूमादिभिः संसृज्यत इति  
 तदेतदुच्यते ॥ यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमिदमेवमादिना ॥ कुतए  
 तदुपपत्तेरेवमेतदुपपद्यते ॥ न ह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्य  
 ते ॥ आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वा ॥ दिक्कमेणावरोहो नोपपद्यते ॥  
 विभुवाच्चाकाशेन नित्यसंबद्धत्वात् न तसादृश्यापत्तेरन्यस्तसंब  
 धो घटते ॥ श्रुत्यसंभवे च लक्षणश्रयणो न्यायमेवात आकाशादि

या



सू. भा.

सर्वा

तेन

ते। स एव देहा काल निमित्तो तरेष्वधर्मो भवति॥ तेन नशास्त्रादलेधर्मो  
धर्मविषयविज्ञानं कस्यचिदस्ति॥ शास्त्राच्च हिंसा नुमहाद्यासु को ज्यो  
तिष्ठे सो धर्म इत्यवधारितः सकृद्यं प्रमुद इति शक्यते वक्तुं॥ ननु न  
हिंस्यादुता नीतिशास्त्रमेव भूतविषयं हिंसा मध्यम इत्यवगम्यति  
वाट॥ नृसर्गस्तु सः॥ जपवा दो गनीषोमीयं प्रमुमालभेत इति॥ नृसर्गापवा  
दयोश्च यैव स्तिता विषयत्वं॥ तस्मादिमुद्धं वेदिकं कर्म शिष्टे रनुष्ठीयमान  
वातुजनिं घमानत्वा॥ न तस्य प्रतिरूपं पलं जाति स्थावरत्वं॥ न च क  
दिजमवदपि व्रीह्यादिजन्म न वितुमर्हति॥ तद्विक्रयचरणानधिबु  
योच्यते॥ नैव मिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारो स्यात्तच्चंद्रं स्तुलस्त्वलि  
तानां प्रनुशायिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रतद्भावं इति उपचर्यते॥ २०

षायायनिः प्रपतनस्य कालाख्यं च दीर्घत्वं निमित्तस्तस्मिन्नवधोऽशीरानिष्प  
त्तरूपभोगा संभवन्तस्माद् व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्भ्ये नैव कालेनावरोहः  
स्यादिति॥ २१॥ अत्राधिक्यं ते पूर्ववदभिलाषात्॥ २२॥ तस्मिन्नेवावरोहे प्र  
वर्षणानंतरपठ्यते तदहं व्रीह्यवावोषाधिवनस्य तयस्तिलमाषादिति  
जायंत इति॥ तत्र संशयः॥ विमस्मिन्नवधोऽस्त्वावरजासापन्ताः स्त्वावर  
सुखभाजो नुशायनो भवन्त्याहोस्वित्स्ते त्रं ताराधिष्ठितेषु स्त्वावरशरीरेषु  
संश्लेषमात्रं गच्छतीति॥ किं तावत्सुप्तं स्त्वावरजासापन्ताः स्तत्सुखदुः  
खभाजोऽयिनो भवतीति॥ कुत एतज्जने मुख्यार्थोपपत्तेः॥ स्त्वावर  
भावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वं प्रसिद्धं॥ प्रमुहिंसादियोगा  
द्येष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टपूलोपपत्तेः तस्मान्मुख्यमेव दं ननु श  
यिनां व्रीह्यादिजन्मत्वादिजन्मवत्तत्सुखदुःखान्वितं भवत्येव व्रीह्या  
श्च योनिं वा सुकरयोनिं वा चंडालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशायिनां भवादिजन्म १



सू. भा.  
१९

द्विजन्मापि ति। एवं प्राप्ते ब्रह्मः अन्यैर्जन्मैर्वैरधिष्ठितेषु ब्रह्मादिषु संसर्गमात्र  
मनुशायिनः प्रतिपद्यन्ते। न तत्सुखदुःखमाजो भवन्ति पूर्ववदथा वा यु  
ध्मादिभावोऽनुशायिनां तत्संश्लेषमात्रमेव ब्रह्मादिभावोऽपि जातिस्त्वाव  
रेः संश्लेषमात्रं॥ कुतः एतत्तद्वदेवेहाप्यभिलाषाया लोभिलापस्य तद्वद्वा  
वं॥ कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनं॥ यथा ब्रह्मादिषु प्रवर्षणांतेषु न वृद्धि  
कर्मव्यापारपरामृशये च ब्रह्मादिजन्मन्यपि। तस्मान्नास्स तस्मिन्नुदुः  
खमात्ममनुशायिनस्य तन्नुसुखदुःखमात्ममभिप्रेति परामृशतितत्रव  
र्मव्यापारं मणीयचरणाः कूपयचरणा इति च॥ अपि च मुख्ये नुश  
यिनां ब्रह्मादिजन्मनि ब्रह्मादिषु न्यमानेषु वृत्त्यमानेषु पच्यमाने  
षु मस्यमाणेषु तदभिमानिनो नुशायिनः प्रवसेयुर्यो हि जीवो यश्च शी  
रमभिमन्यते स तस्मिन् योऽपमाने प्रवसतीति प्रसिद्धं॥ तत्र ब्रह्मादिभा

राम  
१९

वादे तः सिम्भावो नुशायिनां नाभिलष्येत॥ अतः संसर्गमात्रमनुशायिना  
मन्याधिष्ठितेषु ब्रह्मादिषु भवति। एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं प्रतिब्रूयादुपभो  
गस्थानत्वं च स्थावरभावस्या॥ न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्या  
वजानीमहे॥ भवत्वन्येषां जन्तूनां मपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपग  
तानां मेतदुपभोगस्थानत्वं च द्रमसस्त्वरोहं तो नुशायिनो न स्थावरभावे  
उपभुज्यते इत्याचक्षते॥ ७॥ अमुदमितिवेन शब्दात्॥ ८॥ यत्पुनरु  
क्तं पशुहिंसादि योगादमुदमाध्वहिं कर्म तस्या निष्ठमपि फलमवक्  
त्यंत इत्यतो मुख्यमेवानुशायिनां ब्रह्मादिजन्मास्तु॥ तत्र गौपीकृत्यना  
नर्थिवृत्तिरस्य महियते॥ नडास्त्रहेतुचादमधर्मविज्ञानस्या॥ अयं च  
मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कुर्यात् अतीदियत्वा तयो रनिय  
तदेशकालनिमित्तवाच्चे यस्मिन् देशकाले निमित्ते च यो धर्मो नुष्ठीय



श्री. श्री.

विस्तृष्टिर्भवितुमर्हति॥ तथा च श्रुतिरथो रवल्पाद्दुर्जागरितदेशा एवास्थेव इ  
 त्थियानिह्येवंजाग्रत्यशयनितानि सुप्तइति च प्रजागरितयोः समानन्याय  
 तां श्रावयति॥ तस्मात्तत्पक्षेव संध्ये सृष्टि रित्येवं प्राप्ते प्रत्याह॥ ९  
 मायामात्रं तु काहून्येनानभि व्यक्तस्वरूपत्वात्॥ १०॥ तुडाब्दः पक्षं व्याव  
 र्त्तयति॥ नेतदस्ति यदुक्तं संध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति मायैव संध्ये सृ  
 ष्टिर्न परमार्थगंधोप्यस्ति कुतः काहून्येनानभि व्यक्तस्वरूपत्वात्॥  
 नहि काहून्येन परमार्थवस्तु धर्मेणाभि  
 व्यक्ते स्वरूपः स्वप्नः॥ किंपुनरत्र काहून्येन अभिप्रेतं देशकालनिमित्तसंपत्ति  
 रबाधश्च॥ नहि परमार्थवस्तु विषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्व  
 प्ने सभाव्यं ते॥ न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति न हि संवृते दे  
 हे देशे रथादयो वक्ता लभेरन्॥ स्यादेतद्धि देहास्वप्न इत्यतिदेशात्

22

रेतःसिग्योगोद्यः॥५१॥ इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावे यत्कारणं व्रीह्या  
दिभावस्यानंतरं अनुश्रुतिना रेतःसिग्भावः प्राप्नोति॥ यो यो ह्यन्नम  
सिग्योरेतःसिंचित इत्येव भवति इति न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः सं  
भवति चिरं जातो हि प्रोक्तो वनो रेतःसिग्भवति॥ कथमिवानुपचारितं  
तद्भावमश्नुमानान्ता नुगतो नुश्रुत्यो प्रतिपद्यते॥ तत्र तावदवश्यं रेतःसि  
ग्योग एव रेतःसिग्भावोभ्युपगतव्यस्त व्रीह्यादिभावोपि व्रीह्यादियोग  
एवैत्यबिरोधः॥५२॥ योनेः शरीरं॥५३॥ अथ रेतःसिग्भावानंतरं योनौ  
निषिद्धे रेतसियोनेरधि शरीरमनुश्रुतिना मनुश्रुत्यपुलोपभोगाय ज्ञाय  
त इत्याह वास्तु॥ तद्वद्वह्निमणीयुचरणा इत्यादितस्मादप्यवगम्यते ना  
वरो हे व्रीह्यादिभावावसरेतच्छरीरत्वमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति  
तस्माद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुश्रुतिना तज्ज्ञेति सिद्धं॥॥ इति



तथ्यरूपा

श्रीशरीरं कभीमांसाभाष्ये श्रीमच्छं बरभगवतः ब्रह्मोत्तरीयाध्यायस्य प्र  
थमः पादः ॥ ५ ॥ संध्येष्टिस्तुतिः ॥ अतिश्रुते पादे पंचाग्निविद्यामुदाहृत्य  
जीवस्य ससारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः इदानीं तस्यैवावस्थाप्रभेदः प्रपञ्च्य  
ते ॥ इदमामनंतिसयत्र प्रस्वपी तीक्ष्णपत्रम्यनतत्र रथानरथयोगान  
पंधानो भवस्य रथानरथयोगान्नपंधः सृजतवृत्त्यादि ॥ तत्र संशयविं  
प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिर्ग्राह्ये स्थिन्मायामयीति ॥ तत्र ताव  
त्प्रतिपद्यते संध्येष्टिस्तुतिरिति संध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे ॥ वेदे प्रयोग  
दर्शनात् ॥ संध्यं नृतीयं स्वप्नस्थानं इति ॥ इदो लोकास्तानयोः प्रबोध  
संप्रसारस्थानयोर्वासंधो भवतीति संध्यं ॥ तस्मिन् संध्ये स्थाने तथ्यरू  
पेव सृष्टिर्भवितुमर्हति कुतः यतः प्रमाणभूतारैवमाह ॥ अथ रथान्  
कृति

राम  
२९

रथयोगान्ययः सृजतवृत्त्यादि ॥ सहि कर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्य  
ते ॥ ५ ॥ निर्मातारं चैवे पुत्रादयश्च ॥ ५ ॥ अपि चैवे शास्त्रिनोस्मिन्नेव सं  
ध्ये स्थाने कामानां निर्मातारं आत्मानमा मनंति ॥ य एष स्वप्नेषु जागर्तिका  
मं कामं पुरुषो निर्निमाणाः इति ॥ पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयसे काम्यं  
त इति ॥ ननु कामशब्देनेष्टा विशेषा एवोच्येरं नु ॥ इत्यायुषः पुत्रपौत्रान्  
वृणीषेति प्रवृत्त्यां ते कामानां ता कामभाजं करोमीति प्रवृत्तेषु तत्र तत्र  
पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ प्राप्तं चेन्न निर्मातारं प्रकुरवा वाक्य  
शेषाभ्यां प्रतीतः ॥ प्राप्तस्य हीदं प्रकुरणमन्यन्धर्मादन्यत्राधर्मादि  
त्यादि ॥ तदिष्य एव च वाक्यशेषेऽपि ॥ तदेव भुक्तं तद्ब्रह्मतदेवामृतं  
मुच्यते ॥ तस्मिन्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुना न्येतिकश्चनेति ॥ प्राप्तकर्तृ  
काचसृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरिता श्रया तथा स्वप्ना श्रया



अमानसादित्यभिप्रायः॥ तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य माया मात्रं च॥ यदुक्तं  
 आहृतिरिति तदेवं सति भावं व्याख्यातव्यं॥ यथा लोकां गच्छन् वादी नु इह ती  
 ति निमित्तमात्रं चादेवमुच्यते॥ ननु प्रत्यक्षमेव लोकां गच्छन् वादी नु इह ती  
 वं निमित्तमात्रं चादेवमुच्यते॥ ननु प्रत्यक्षमेव लोकां गच्छन् वादी नु इह ती  
 प्रत्यक्षमेव लोकां गच्छन् वादी नु इह ती  
 मित्तमोदरासदृशानां तन्निमित्तभूतयोः सुवृत्तदुष्टतयोः कर्तृत्वेने  
 ति वक्तव्यं॥ मयि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्य  
 तिकृताश्च॥ त्वयं ज्योतिष्त्वं दुर्विवेचनमिति तत्तद्विवेचनाय स्वप्न उप  
 न्यस्तस्तत्र यदि रथादि सृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत त्वयं ज्योतिष्त्वं न निर्णी  
 तं स्यात् तस्मादथाद्यभाववचनं श्रुत्यारथादि सृष्टिवचनं तु भूतस्येति व्या  
 ख्येयं तेनेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातं यदुप्युक्तं प्राप्तमेनं निर्मातारमामनं २४

रितग्रहणादृशयति च श्रुतिः बहिर्देहात् स्वप्नं॥ बहिः कुलायादुत्तमं श्रुति  
 वास इत्यनेन ५ मृतोपत्रकाममिति॥ स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिः क्रांतेजं  
 तो सामंजस्यमभ्युकीतेति॥ ज्ञेयमुच्यते॥ न हि स्वप्नस्य जंतोः सप्तमात्रेण  
 योजनशालांतरितं देशं पश्येत्तु विषयेतुं च तत्र सामर्थ्यं संभाव्यते क्वचिन्  
 प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं भावयति॥ कुरुष्व ह मद्यशयानो निद्रया भिलु  
 तः स्वप्ने पचालानभिगतश्चास्मि प्रतिबुद्धश्चेति॥ देहाच्चेदपेयासं वा  
 लेषु प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति॥ कुरुष्व व नु प्रतिबुध्यते॥ येन  
 चायं देहेन देशांतरमभ्युवा नो मन्यते तमस्येपाश्वस्तुः शयनदेश एव  
 पश्यंतीति यथा भूतानि चायं देशांतराणि स्वप्ने पश्यति॥ न तानि तथा  
 भूतान्येव भवंति॥ परिधावंश्चेत्युपेक्षा ग्राह्यं तमर्थमाकलयेद्दृश्यं सुव  
 ति च श्रुतिरंतरे बदे हे स्वप्नं॥ स यत्रैतत्स्वप्नं यो चरतीत्युपक्रम्य स्वप्नं



सू. भा.  
२३

शिर्यथा वामं परिवर्तत इति ॥ अतश्च मृदु रूप पत्तिविरोधद्वहिः कुलाय मृदु  
तिर्गोपी व्याख्यातव्या ॥ बहिरिव कुलायो दमृत मरिचिवेति ॥ यौहिवसन्न  
पि द्वासीरेन तेन प्रयोजनं करोति सबहिरिव शरीराद्भवति इति ॥ स्थितिग  
तिप्रत्ययभेदोप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगंतव्यः ॥ कालविस्मयार्थेपि  
च स्वप्ने भवति रजः स्यात्सुखं वा सरं भारते वर्धे मन्यते ॥ तथा मृदु तर्मा  
त्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्दृष्टं च वर्धपूगानतिवाहयति ॥ निमित्तो न्यपि  
च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्युंते ॥ कुरणोपसंहारादिना अपरथा  
दिग्रहणा यच्च सुरादीनि सति ॥ रथादिनि वर्तनेपि कुतोऽस्य निमेषमा  
त्रेण सामर्थ्यं दासुषि वा ॥ बाध्यं ते चेत्ते रथादयः स्वप्ने दृष्टाः प्रबोध्यो ॥ स्व  
प्ने एव चेत्ते सुलभ बाधा भवन्त्यस्य तयो व्यभिचारदर्शना द्योयमिति हि  
इति कदाचिन्निर्धारितः सणेन मनुष्यः संपद्यते मनुष्यो यमिति च निर्धा

राम  
२३

## स्त्रियं स्वप्नेषु

रितः सणेन वृक्षः स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने भ्रावयति शास्त्रेन तत्र  
रथानरथयोगनपद्यान इत्यादितस्मान्नायामात्रं स्वप्ने दर्शना ॥ स्वप्ने  
मृदु मृतेराच सते च तद्दिदः ॥ मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चिस्वप्ने परमा  
र्थगंध इति ॥ नेत्युच्यते सूचक मृदुस्वप्ने भवति भविष्यतोः साध्व  
साधुनोस्तथा हि म्रियते ॥ यदा कर्म सुकाम्येषु पश्यति ॥ समृद्धिं तत्र  
जानीयात्तस्मिन् स्वप्ने निदर्शन इति ॥ तथा पुरुषं वृष्णं दृष्ट्वा दंतं  
पश्यति स एनं हंतीत्येवमादिभिः स्वप्ने रचिरजीवित्वावेद्यत इति भ्रा  
वयति जाच सते स्वप्ने आयाय विदः कुंजरारोहणादीनि स्वप्ने धन्या निख  
रथानादीन्यधन्यानीति ॥ मंत्रदेवता द्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचि  
स्वप्नाः सत्यार्थगंधिनो भवन्तीति मन्यते ॥ नत्रापि भवतु नाम सूच्य  
मानस्य वस्तुनः सत्यं च स्वप्ने नुस्त्री दर्शनादेर्भवत्येव वेत्तव्यं वा



न प्रकाशनेतिरोमवतो यथा वा भस्म उन्नयेवमविशप्रसुपस्थापितनाम  
रूपब्रूदेहाद्युपाधियोगान्तदविवेकभ्रमवृत्ते जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो  
वादाव्यो जीवेश्वरान्यत्वादां का व्यावृत्त्यर्थः ॥ न च न्यएव जीव ईश्वराद  
स्तुतिरसूतज्ञानैश्वर्यत्वात् ॥ किं देहयोगकस्य नया ॥ ने सुच्यते ॥ न ह्यन्य  
त्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते ॥ सेयं देवते सुपन्नम्या जीवेनात्मनानुप्रविश्येया  
त्मशब्देन जीवस्य परामर्शात् ॥ तस्य संज्ञात्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति च जी  
वायोपदिशतीश्वरात्मत्वमतोऽनन्यएवेश्वरा जीवः सन् देहयोगातिरोहित  
ज्ञानैश्वर्योऽप्यवस्यतश्च न सांख्यिकी जीवस्य स्वप्ने रथादि सृष्टिर्घटते ॥ य  
दि च सांख्यिकी स्वप्ने रथादि सृष्टिः सिद्धिः स्यान्नेवानिष्टं काश्च स्वप्नं पश्ये  
न्न हि कश्चिदनिष्टं सकल्प्यते ॥ यस्तु न सत्त्वं जागरितदेशाभ्युतिः स्वप्नस्य स

नेन

२६

मिति तदप्यसत् ॥ श्रुयंतरे स्वयं विहस्य स्वयं निर्मायस्वेन भासां स्वेन ज्यो  
तिषा प्रस्वपितीति ॥ जीवव्यापारश्च वपादिहापि यएव सुप्तेषु जागर्तिर्दि  
तिप्रसिद्धानुवादा जीव एव कामानां निर्माता संकीर्त्यते ॥ तस्य तु वाक्य  
शेषेण तदेव श्रुतं तद्वृत्तेति जीवभावं व्यावृत्त्येव स्वभाव उपदिश्य  
ते ॥ तत्त्वमसीत्यादि वदितं न ब्रह्म प्रकरणात्वं विरुध्यते ॥ न चास्माभिः  
स्वप्ने पि प्राप्त व्यापारः प्रतिषिध्यते तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वस्ववृत्त्या  
स्वाधिष्ठातृत्वात् ॥ पारमार्थिकसूक्तनायसंख्याश्रयः सगोविन्द  
रादि सर्गवर्दियेतावत्प्रतिपाद्यते ॥ न च विद्यया दिसर्गस्याप्याह  
तिक् सत्यत्वमस्ति ॥ प्रतिपादितं हितद्वयस्य भारभणशब्दादिभ्यः  
इत्युत्र समस्तस्य प्रपंचस्य मायामात्रत्वं कूब्रह्मात्मदर्शनादिय



सं. भा. त.  
२५

दादिप्रपंचो व्यवस्थितरूपो भवति संध्याश्रयस्तु प्रपंचः प्रतिदिनं वा  
 ध्यत इत्यतो वैशेषिकमिदं संध्यस्य माया मात्रं च उदितं ॥ ५॥ परा  
 मिध्यमानुतिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययो ॥ अथापि स्यात्परस्यैव  
 तावदात्मनोऽंशो जीवो ग्नेरिव विष्कूलिगस्तत्रैव सति यथाग्निविष्कू  
 लिंगयोः समाने दहनप्रकाशनशक्तिर्भवतः ॥ एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञा  
 नेश्वर्यं ज्ञातं तत्र जीवस्येश्वर्यं वशात्सां बुद्धिर्दीप्तश्चेत्येवमर्थोऽपि सं  
 र्जविष्यतीति ॥ अत्रोच्यते ॥ सत्यपि जीवेश्वरयोरंशोऽंशो भावे प्रत्यक्ष  
 नेव जीवस्येश्वरविपरीतचर्मत्वं ॥ किंपुनर्जीवस्येश्वरसमानधर्म  
 त्वं नास्तेव ॥ न नास्ति विद्यमानमपि तु तत्तिरोहितमविद्यादिव्यवधा  
 नात्तत्पुनस्तिरोहितं स सरमेश्वरमभिध्यायतो यत्तमानस्य जंतोर्वि

रि

राम  
२५

धृतध्वां तस्यति निरतिरस्मृतस्येव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादींश्चरप्र  
 सादाहं सिद्धस्य कस्यचिदेवा विभवति ॥ न स्वभावतएव सर्वेषां जंतूनां  
 कुतस्ततो हीश्वरादेतोरस्य जीवस्य बंधमोक्षो भवतः ॥ ईश्वरस्य रूपं  
 परिज्ञानाद्ध्यस्तस्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षस्तथा च श्रुतिः ॥ तात्त्वादेवं  
 सर्वपाशापहानिः क्षीणेः कुक्षौर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ॥ तस्याभिधाना  
 त्तृतीयं देहभेदे विभेदं चैव वलज्जातकामः इत्येवमाद्या ॥ ५॥ देह  
 योगादास्तपि ॥ ५॥ कस्मात्पुनर्जन्मः परमात्मांश्च एव संस्तिरस्मृत  
 शानेश्वर्यो भवति ॥ युक्तं तु ज्ञानेश्वर्ययोरतिरस्मृतत्वं विष्कूलिग  
 स्येव दहनप्रकाशयोरिति ॥ ३॥ अत्रेव सत्यमेव तत्सोऽपि तु जीवस्य ज्ञाने  
 श्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहोऽद्वियमनो बुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति  
 अस्ति वा नोपमा ॥ यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसंपन्नस्याप्यरणिगतस्य दह



निर्देशाद्वर्णनात्प्रासावे शोते पर्यं के शोत इत्येवमादिषु ॥ तच्चेहापि नाडीषु पु  
 रीतति ब्रह्मणि च स्वपि तीस्य पपद्यते समुच्चयस्तथा च श्रुतिस्तासु त  
 दा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कुंचन पश्यत्यथा स्मिन्प्राण एवेकधा भव  
 तीति समुच्चयनाडीनां प्राणस्य च सुप्तोऽप्रावयत्येव वाक्योऽपादानात्प्रा  
 णस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं प्राणस्तथा नुगमात् इत्यत्र यत्रापि निर  
 पेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन प्रावयस्याश्रुतदानां डीषु सुप्तो भव  
 तीति ॥ तत्रापि प्रदेशांतरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो प्रतिषेधानाडीद्वारेण  
 ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते ॥ न चैवमपि नाडीषु सुप्तमीवि  
 रुध्यते ॥ नाडीभिरपि ब्रह्मोपसर्पन्सुप्त एव नाडीषु भवति ॥ यो हि  
 गंगया सागरं गच्छति गत एव संगंगया भवति ॥ अपि चान्नरश्मिना डी

२८

यत्वं व्यापयतीति ॥ न तस्मात्प्रवचनं सत्यत्वाभिप्रायं ॥ स्वयं ज्योतिष्वविरोधा  
 त् ॥ श्रुत्येव च स्वप्ने रथा शोभावस्य दा शोतत्वाज्जागरितप्रभववासनानिर्भि  
 तत्वात्तु स्वप्नस्य तुल्यनिर्भासित्वाभिप्रायः ॥ तत्तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य माया  
 मात्रत्वं ॥ ५॥ तदभावो नाडीषु तत्पुत्रे रात्मनि च ॥ ५॥ स्वभावस्त्वापरीक्षि  
 ता सुषुप्ता वस्था इदानीं परीक्ष्यते तत्रैताः सुषुप्तविषयाः श्रुतयो भवन्ति ।  
 क्वचिच्छ्रुयते तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानास्य सुप्त  
 दानाडीषु सुप्तो भवतीति ॥ अन्यत्रानुनाडीरनुक्रम्य श्रुयते तानि प्र  
 एव सुषुप्तपुरीतति शोत इति ॥ तथान्यत्र नाडीरेवानुक्रम्य ॥ तासु तदा  
 भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कुंचन पश्यत्यथा स्मिन्प्राण एवेकधा भवती  
 ति ॥ तथान्यत्र येषां तद्दृश्यं काशस्तस्मिन् चेत इति ॥ तथाम्यत्र स  
 तासोम्यतदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति ॥ प्राज्ञेनात्मना संपरिष



सू.भा.  
तथा

तो न बाह्यं किंच न वेदनांतरमिति च ॥ तत्र संशयः किमेतानि नाड्यादीनि प  
रस्परनिरपेक्षं भिन्नानि सुखि स्थानान्या होस्वित् परस्परपेक्षतयेवं  
सुखि स्थानमिति किं तावत्प्राप्तं भिन्नानीति । कुतरेकार्थत्वात् न ह्येकार्था  
नां द्वयस्य परस्परपेक्षत्वं दृश्यते ॥ ग्रीहियवादीनां ॥ नाड्यादीनां चैका  
र्थता सुप्तो दृश्यते ॥ नाडीषु सुप्तो न वति पुरीतति श्रोतुं च तत्र तत्र  
सप्तमी निर्देशस्य तुल्यत्वात् ननु च न सति सप्तमी निर्देशो दृश्यते सता  
सोम्य तदा संपन्नो न वतीति ॥ नैष दोषस्तत्रापि सुप्तस्य च सप्तम्यमा  
नत्वा द्वाक्यशेषे हितत्राय तनेषी जीवः सदुपसर्पतीत्याह ॥ अन्यत्रा  
यत न मलब्ध्वा प्राणमेवोपस्रयत इति ॥ प्राणशब्देन तत्र प्रवृत्तस्य  
सत उपादानाय तनं च सप्तम्यर्थः । सप्तमी निर्देशोऽपि च तत्र वाक्यशे

दा

सम  
२७

षे दृश्यते ॥ सतिसंपन्नविदुः सतिसंपन्नमिति ॥ सर्वत्र च विशेष वि  
ज्ञानोपशमलक्षणं सुषुप्तं न विद्विष्यते ॥ तस्मादेकार्थत्वात् नाड्यादी  
नां विवक्ष्येन कदाचित् किंचिन् स्थानं स्वापायोपसर्पतीत्येवंप्राप्ते प्रति  
पद्यते ॥ तदभावात् नाडीष्वस्मिन्निवेतितदभाव इति तस्य प्रवृत्तस्य च  
प्रदर्शनस्याभावः सुषुप्तमित्यर्थः ॥ नाडीष्वस्मिन्निवेतिसमुच्चयेनेता  
नि नाड्यादीनि स्वापायोपेति न विवक्ष्येनेत्यर्थः कुतः तच्छ्रुतेस्तथाहि  
सर्वेषामेवां नाड्यादीनां तत्र तत्र सुखि स्थानत्वं श्रूयते ॥ तत्रैव समुच्च  
ये संगृहीतं न वति ॥ विवक्ष्येष्टेषां पक्षे बाधः स्यान्न न्येकार्थत्वादि वक्ष्यो  
नाड्यादीनां ग्रीहियवादि वदिसुत्वं ॥ नैव श्रूयते ॥ न ह्येव विभक्ति निर्देश  
मन्त्रेणैकार्थत्वं विवक्ष्यं प्रापतति नानार्थत्वं समुच्चययोरप्येव विभक्ति



ते  
ले

यस्याप्यतिदूरादिकारणमज्ञानेस्याद्वा मेवंस्याद्यदि जीवः स्वतः परिच्छिन्नो  
 भ्युपगम्यते। यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्यतीति॥ ननु जीवस्योपा  
 धिव्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते॥ नुपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञा  
 न इति यदुच्येत॥ तथाप्युपाधेरुपशान्तत्वात् सत्त्वेव संपन्नो न विजानाती  
 तिसुखं॥ न च वयं इह दुःखं वृन्नाड्योदिसमुच्चैर्यं प्रतिपादयामः॥ नहि नाड्यः  
 सृष्टिस्थानं पुरीत इत्यनेन किंचित्प्रयोजनमस्ति॥ न ह्येतद्दिज्ञानं प्रतिबद्धं  
 किंचित्फलं श्रूयते नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदंगमुपदिश्यते॥ ब्रह्म  
 चनपाधिसुप्तिस्थानमिह प्रतिपादयामस्तेन नु विज्ञानेन प्रयोजनम  
 स्ति जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं॥ स्वप्नजागरितगतव्यवहारविमुक्तत्वा  
 वधारणं च॥ तस्मादात्मैव सुप्तिस्थानं॥ ५१॥ अतः प्रबोधोऽस्मान्॥ ५१॥  
 यस्माच्चात्मैव सुप्तिस्थानमन्तरवचकारणान्ति स वदस्मादात्मनः प्रबो

३०

स

द्वारात्सकस्य ब्रह्मलोकावमार्गस्य विवक्षितत्वात् नाडीस्तु सार्धं सुप्तिसंकीर्तनं  
 नाडीषु सप्तो भवतीति उक्त्वा तन्न कश्चन पाप्मास्युदासीति ब्रह्मनाडीः  
 प्रज्ञासति ब्रवीतीति च॥ पाप्मस्य शाभावे हेतुं तेजसहितदासं पन्नो भव  
 तीति॥ तेजसानाडीगतेन पित्तारब्धेनाग्निव्यापकुरणो न बाह्या॥ न च  
 यानीकृत इत्यर्थोऽथवा तेज इति ब्रह्मण एवायं निर्देशः श्रुत्यन्तरे ब्रह्मे  
 व तेज एवेति तेजः शब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वाद्ब्रह्मणा हितदासं पन्नो भ  
 वति नाडीद्वारेण तस्तन्न कश्चन पाप्मास्युदासीत्यर्थः॥ ब्रह्मसंपत्तिश्च  
 पाप्मस्य शाभावे हेतुः समधिगतः॥ सर्वे पाप्मानो ते निवर्तन्तेऽपहृत  
 पाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकादस्यादिश्रुतिभ्यः एवं च सति प्रदेशांतरप्रसिद्धेन  
 ब्रह्मणा सुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां नयः समाश्रितो भवति॥ तथा पुरी



य

च

ततोपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात्तदनुगुणमेव सुप्तिस्थानत्वं विज्ञायते ॥ यए  
 षोत हृदयाकाशास्तस्मिन्नेतदिति हृदयाकाशो सुप्तिस्थाने प्रवृत्त इदमुच्यते  
 पुरीत इति श्रोत इति पुरीत इति हृदयापरिवेष्टनमुच्यते तदंतर्गतं न्यपि हृ  
 दयाकाशो ज्ञायमानः शक्यते पुरीत इति श्रोत इति वक्तुं ॥ प्राकारपरिस्थितेपि हृपु  
 रेव ते मानः प्राकारे वर्तत इत्युच्यते ॥ हृदयाकाशास्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं तद  
 हर उत्तरेभ्य इत्यत्र ॥ तथानाडी पुरीत इत्युच्यते ॥ तामिः प्रत्यवसृप्य पु  
 रीत इति श्रोत इत्येकवाक्योपादानादवगम्यते ॥ सस्त्राश्रयोऽप्रसिद्धमेव  
 ब्रह्मत्वं मेव मेतासु श्रुतिषु शीष्ये वसुप्तिस्थानानि संकीर्तितानि नाड्यः  
 पुरीत इति ॥ ब्रह्मचेति ॥ तत्रापि द्वारमात्रे नाड्यः पुरीत इति ॥ ब्रह्मे वल्ले वसु  
 प्तिस्थानं त्रपि नाड्यः पुरीत इति जीवस्योपाध्याधारः एव भवति तत्रास्य  
 करणानि वर्तत इति ॥ नह्युपाधिसंबन्धमंतरेण सत्त एव जीवस्याधा

२९

रः कश्चित्संभवति ब्रह्माव्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठयात् ॥ ब्रह्माधारस्वम  
 प्यस्य सुषुप्ते मेवाधाराद्येयभेदाभिप्रायेणोच्यते ॥ कथं तर्हि तादात्म्याभि  
 प्रायेण ॥ यत आह सता सोम्य तदा सपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति च  
 शब्देनास्माभिलष्यते स्वरूपमापन्नः सुषुप्तो भवतीत्यर्थः ॥ अपि च न क  
 दाचिज्जीवस्य ब्रह्मणः संपत्तिर्नास्ति स्वरूपस्यानपाद्यत्वात् स्वप्नजाग  
 रितयोस्तुपाधिसंपर्कवशात्परस्परपक्षेति वापेक्ष्य तदुपशमासुषुप्ते  
 त्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते ॥ अतस्त्रसुषुप्तावस्थायां कदाचिस्तत्तासंपद्यते ॥  
 कदाचिन्नसंपद्यत इत्यत्र मपि च स्तानविवक्ष्याभ्युपगमेपि विशेषवि  
 ज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सुषुप्तं न ब्रह्मविशिष्यते ॥ तत्र सतिसंपन्न  
 स्तावदेव ब्रह्मविज्ञानातीतियुक्तं ॥ तत्त्वेन कं विजानीयादिति श्रुतेर्नाडी  
 पुनः पुरीत इति च शायानस्य न किंचिद्विज्ञाने कारणं शक्यं वक्तुं ॥ भेदविवक्ष  
 तां यत्र चोच्यते तत्रान्यो न्यस्येति श्रुतेः ननु भेदे विष-



नपसेस्यातां तस्मात्स एवोतिष्ठति नान्य इति ॥ यत्पुनरुत्तमं यथा जल  
 राशौ प्राप्तिस्तो जल बिंदुः नो ह्यन्तुं शक्यते एवं सति संपन्नो जीवो नो स  
 त्तितुमर्हतीति तत्परिहृत्यते ॥ युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जल बिंदो  
 रनुद्धरणमिह तु विद्यते विवेककारणं कर्मणा विद्या चेति वेषम्यं ॥ इदं य  
 ते च दुर्विवेचये रस्मज्जातीयैः क्षिप्रैरुक्तयोः संस्पृष्टयोः हंसेन विवेचन  
 मपि च न जीवो नाम कश्चित्परस्माद न्यो विद्यते यो जल बिंदुरिव जल  
 राशौ सते विविच्येत सदेव उपाधि संपर्क जीव इत्युपचर्यते इत्यस  
 न्प्रपंचित ॥ मेवं सतिया वदेक्षोपाधि गता बंधानुवृत्तिस्तौ वदेव जी  
 व व्यवहार उपाध्यतर गतायां नु बंधानुवृत्तौ जीवात्तर व्यवहारः ॥  
 स एवायमुपाधिः स्वाप प्रबोधयोः बीजो वुर न्यायेनेत्यतः स एव

३२

चिंत्यते

धत्वा पाधि कारे शिष्यते ॥ कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचना वसरेय  
 याग्नेस्तु दाविस्फुलिगाभ्युच्चरेत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यादिना ॥  
 सतत्तागम्य न विदुः सतत्तागम्यमह इति च ॥ विबुध्यमानेषु तु सुप्तिस्थ  
 नेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मन इत्य  
 शा शिष्यत् ॥ तस्मादप्यात्मेव सुप्तिस्थाने इति ॥ ७॥ स एव तु पुनर्मातुस्मृति  
 शब्दविधिभ्यः ॥ ८॥ तस्याः पुनः संपत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव संपन्नः  
 स एव प्रतिबुध्यते उत अन्यो वेति ॥ तत्र प्राप्ततावदनियम इति कुतः य  
 दाहि जलराशौ कश्चिज्जल बिंदुः प्राप्तिप्यते जलराशिरेव स तदा भवेति ॥  
 पुनरुद्धरणे स एव जल बिंदुर्भवतीति दुः संपादः ॥ तद्वत्सुप्तः परेणैव क्वमा  
 पुनः संप्रसीदति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति ॥ तस्मात्स एवेश्वरो वा न्यो वा  
 जीवः प्रतिबुध्यते एवं प्राप्त इदमाह ॥ स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थ्यंगतः पुन



तत्तिष्ठति। नान्यः कस्मात्कुर्मनुस्मृतिश्च विधिभ्यः विभज्यते तु दृष्टं यि ति।  
 कर्मशेषानुष्ठानं दर्शनात् एवो ह्यनुमहति नान्यस्तथा हि पूर्वधुरनुष्ठितस्य  
 कर्मणोऽपरे धुः शेषमनुष्ठितं न दृश्यते ॥ न चान्येन सामीप्येन तस्य कर्मणो  
 न्यः शेषक्रियायां वर्तितुमर्हति प्रसंगात् ॥ देव एव पूर्वधुरपरे धुः शेषस्य तस्मा  
 कर्मणः कर्त्तृतिगम्यते ॥ इतश्च एवो तिष्ठति यत्कारणमतीते हन्यहमहो  
 दासमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चात्स्मरणमन्यस्यो ह्यनेनोपपद्यते न ह्य  
 न्यदृष्टमन्योनुस्मृतुमर्हति सोह मस्मीति चानुस्मरणमात्मोत्तरेणा  
 नेनाव कल्पते ॥ शब्देभ्यश्च तस्यैवो ह्यनुमवगम्यते। तथा हि पु  
 नः प्रतिन्यायं प्रतियोन्यादवति ॥ बुद्धं तायेव ॥ सर्वाः प्रजाः प्रह  
 रं गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदति तद्ब्रह्मा चोवा सिं हो वायश्च  
 वतितदा भवत्येवमादयः शब्दाः स्वाप प्रबोधाधिकारपठिताना ३१  
 ब्रह्मलोकं ॥

किं

मांतरो ह्यने सामंजस्य मीयुः ॥ कर्मविद्याविधिभ्यश्चैव मेवावगम्य  
 तो ॥ अन्यथा हि कर्मविद्याविधयो नर्थकाः स्युरन्यो ह्यनुमपक्षे हि सुप्त  
 मात्रो मुच्यते इत्यापद्यते एवं चे ह्यनुमद किं कालांतरफले न कर्मणा विद्य  
 यावा ब्रह्म तस्यादपि चान्यो नपक्षे यदि तावच्छरीरांतरेण व्यवहार  
 माणो जीवति चेत्तत्र व्यवहारलोपप्रसंगः स्यादथ तत्र सुप्त उ  
 तिष्ठेत्कल्पना नर्थक्यस्याद्यो हि यस्मिंश्चरीरे सुप्तः स तस्मिन् नो ति  
 ष्ठत्यन्यस्मिंश्चरीरे सुप्तो न्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति को स्यात्कल्पनायां ला  
 नः स्यादथ मुक्त उतिष्ठेदं तवान्मोक्षप्रापयेत् ॥ निवृत्ता विद्यस्य  
 पुनस्तस्या ननुपपन्नमेतेनेश्वरस्यो ह्यनुमप्रयुक्तं नित्यं निवृ  
 त्ता विद्यया दकृता भ्यागम इति विप्राणां शोचदुर्निवारा वन्यो ह्यनुम



स. भा.

योः प्राप्तिरुचित्वदुःखित्वप्रत्ययो सादनेन भवति ॥ न च सुखित्वप्रत्ययो दुः  
खित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते मुग्धेऽपि तो प्रत्ययो नैव विद्यते ॥ तस्मादुपाधु  
उपशमा सुषुप्तवन्मग्धेऽपि वृत्तसंपत्तिरेव भवितुमर्हति नार्थसंपत्ति  
रित्यत्रोच्यते ॥ न ब्रह्मो मुग्धेऽर्थसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणो भवतीति किं त  
र्हि अर्धेन सुषुप्तपक्षस्य भवति मुग्धत्वमर्धेनावस्थानं तत्पक्षस्येति ब्रह्मः ॥  
दक्षिते च मोहस्य स्वापेन साम्यवेषम्ये द्वारं चेतनमरणस्य यदा स्यात्तद्वि  
षकर्म भवति तदा वाऽन्येन संप्रत्यागच्छतः यदा तु निरवशेषकर्म भवति  
तदा प्राणापानावपगच्छतः ॥ तस्मादर्थसंपत्तिं ब्रह्मविदः इच्छन्ति ॥  
यत्तत्तं न पंचमीकाचिदवस्था प्रसिद्धाऽस्तीति ॥ नैष दोषः कदाचिद्विद्य  
मवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात्प्रसिद्धा चेत्प्राज्ञो वायुर्वेदयो र्धसंप्रत्यय  
पगमाच्च न पंचमीगण्यत इत्यनवयवम् ॥ ५॥ न स्थानतोऽपि परस्यो भवति ॥ ३४

जीवः प्रतिबुध्यत ॥ इति युक्तम् ॥ ५॥ मुग्धेऽर्थसंपत्तिः परिशेषात् ॥ ५॥ अ  
स्ति मुग्धो नाम यन्मूर्खे तद्विज्ञे विक्राः कथयति ॥ सत्यविमवस्थ इति प  
क्षेऽप्यामुच्यते ॥ तस्मात्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धा जा  
गरितस्वप्नः सुषुप्तमिति चतुर्थः शरीरादपस्तुतिर्ननु पंचमीकाचिदव  
स्था जीवस्य श्रुते स्मृते वा प्रसिद्धास्ति तस्माच्चतुस्तृणामेवावस्था  
नामन्यतमावस्था मूर्खेऽप्येवंप्राप्ते ब्रह्मः ॥ न तावन्मग्धो जागरिताव  
स्थो भवितुमर्हति ॥ न ह्ययमिन्द्रियेर्विषयानीप्सते ॥ स्यादेतदिष्टुका  
रन्यायेन मुग्धो न विषयित्वयेषु कारो जाग्रदपीषा सत्त्वमनस्तया  
नान्याः विषयानीप्सते ॥ एवं मुग्धो मुसलपातादिजनितदुःखानु  
भवमग्रमनस्तया जाग्रदपि नान्याः विषयानीप्सत इति ॥ न चेत



सू.भा.

यमानस्यादिषुकारो हि व्यावृत्तमना ब्रवीति इषु मेवाह मेतावतं कालं  
उपलभमानो भवमिति मृगधस्तुल्यं संशो ब्रवीत्ये तमस्य ह मेता  
वतं कालं प्रसिद्धो भवन् विचिन्मया चेति रमिति ॥ जाग्रत स्वेकं विष  
यवि चित्तं चेत्तसोपि देहो ध्रियते ॥ मृगधस्य तु देहो धरण्यो पतति  
तस्मान्न जागर्ति नापि स्वप्ना न्यद्रयति निःसंश्रवा नापि मृतः ॥ प्राणेषु  
पोर्भावा मृगधे हि जंतो मृतो यस्या न्न वामृतं इति संशया नाउष्मास्ति  
नास्तीति हृदयदेशे मालुनते निम्नपाथं प्राणोस्ति नास्तीति च नासिकादे  
शं यदि प्राणोष्मणोरस्ति त्वं नावगच्छेति ततो मृतो यमिति अध्यवसाय  
दृष्टनायारण्यं नयं स्य तु प्राणमुष्माणं वा प्रतिपद्यंते ततो ना यं मृत  
इत्यध्यवसाय संशालभाय भिषज्यंति ॥ पुनरस्या नाञ्च न दिष्टं गतो

राम  
३३

न हि यमराष्ट्रा ह्यस्या गच्छति प्रसुप्तं हि सुषुप्तो निःसंश्रवादमृतत्वाच्च ॥  
न वै लक्षण्यो मृगधः कदाचिच्चिरमपि नो रक्षसि तिसवे पश्यं स्य देहो भव  
ति भयानकं च वदनं विस्फारित नेत्रैः ॥ सुषुप्तस्तु प्रसन्नं वदनः स्तुभ्य  
कालं पुनः पुनरु रक्षसि निमीलिते अक्ष्ये नेत्रे भवतो न वास्य देहो वेप  
ते ॥ पाणिपेषमात्रेण च सुप्तमुस्या पृथंति न तु मृगधं मुद्गरपातेनापि  
निमित्तभेदश्च भवति मोहत्वापयोर्मुसलपातादि निमित्तत्वा मोहस्य  
श्रमादि निमित्तत्वाच्च स्वापस्य ॥ न च लोके स्ति प्रसिद्धि मृगधः सुप्त इ  
ति ॥ परिशेषादर्थसंपत्ति मृगधतेष्ववगच्छामः ॥ निःसंश्रवा संपन्न इत  
रस्माच्चैवे लक्षण्यो दसंपन्न इति ॥ मृगधं पुनरर्थसंपत्ति मृगधतेति शक्य  
ते वक्तुयावता सुप्तप्रतितावदुत्तमृगधसता सोम्यतदा संपन्नो भवत्य  
त्र स्तेनो न ज्ञानमृत्यु न सुदृष्टं न दुःखं तमियादि जीवे हि सुदृष्टं न दुःखं न चो को

१ स्तेनो भवति नेने सेतु महोरात्रे ततो न



ब्रह्मेव स्वभावता मधीयते। न च पुनराकारवदुपदेशिनी घनाकारोप  
 देशिनी पुत्रब्रह्मविषया सुश्रुतिपुसती घनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते। न  
 पुनर्विपरीतमिति। अत उत्तरं पठति। ५॥ अरूपवदेव हितप्रधानत्वा  
 त्। नृपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्मावधारयितव्ये। न नृपादिमत्समा  
 तप्रधानत्वादस्फुलमन एव नृस्वमदीर्घमद्राब्दमस्यार्धमरूपमेव य  
 माकाशो वैनामनामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्वत्तु द्विजो ह्यम  
 तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः। तदेतद्वत्त्वात् पूर्वमेव न परमनंतरम  
 बाह्यमयमात्रा ब्रह्मसर्वानुभूतिरियेवमादिनिवाक्यानि हि निःप्रपञ्च  
 स्मात्तत्त्वप्रधानानि मायांतरप्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं तनुसम  
 न्वयादित्युक्ता। तस्मादेव जातीयकेषु बाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमे

गंसर्वत्र हि। ५॥ येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिषु जीवउपाध्युपशमासंपद्यते।  
 तस्येदानीं त्वरूपं श्रुतिवशं न निर्धार्यते। संयुभयलिङ्गाः श्रुतयो ब्रह्मवि  
 षयाः सर्वकर्मासर्वकामः सर्वगंधसर्वरसः द्रव्येवमाद्याः सविशेषास्त्रिङ्गाः  
 म अस्थूलमन एव नृस्वमदीर्घमित्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिङ्गाः विमा  
 सुश्रुतीष्वभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपन्नव्यमुतान्यतरलिङ्गं यदाप्यन्यतर  
 लिङ्गं तदा विंशतिविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते। तत्रोभयलि  
 गश्च नुग्रहादुभयलिङ्गमेव ब्रह्मेत्येव प्राप्त इदमुच्यते। न ताव  
 त्वतएव परस्य ब्रह्मणा उभयलिङ्गत्वं मुपपद्यते। न ह्येव वस्तुस्वत  
 एव नृपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्सवधारयितुं शक्यं विरोधा  
 दस्तुतर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति। तदपिनोपपद्य



तो॥ नस्तु पाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनो न्यादृशः स्वभावः संभवति  
 नहि स्वच्छः सन्स्पृष्टि कोलक कादि यो गादस्वच्छो भवति॥ भ्रममात्रत्वादृ  
 श्वच्छत्वाभिनिवेशस्योपाधीनां चाविद्याप्रसूतपक्षपितत्वादत आन्यत  
 रालं गपति ग्रहेषु समस्तविशेषरहित निर्विकल्पमेव ब्रह्म प्रतिपन्नव्यं  
 नतद्विपरीता॥ सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूप प्रतिपादनपरेषु वाक्येषु शब्दमस्य  
 श्रमरूपमव्ययमित्येवमादिष्य पास्त समस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्य  
 ते॥ ५॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमलङ्घनात्॥ ६॥ अथापि स्यादुक्तं  
 निर्विकल्पमेकलिंगमेव ब्रह्म नास्य स्वतः स्थानतो वा भयलिंगत्वम  
 स्तीति तन्नोपपद्यते॥ कस्माद्भेदादिना हि प्रतिविद्यं ब्रह्म पाप्माकाराः  
 उपदिश्यन्ते॥ चतुःपाद्वृत्तपोडशवृत्तब्रह्मवामनीत्वादित्ये तेषां ब्रह्म  
 त्रेणोक्त्यदृशिरंवेत्वा नृशब्दोदितं ब्रह्मेत्येवं जातीयकस्तस्मात्सर्वविशेषो

राम  
३५

षत्वमपि ब्रह्मणोभ्युपगंतव्यं॥ ननु तन्नो भयलिंगत्वं ब्रह्म पाः संभवती  
 ति अयमप्यविरोध उपपाद्यतत्वादाकारभेदस्य॥ अन्यथा हि निर्विषय  
 मेव भेदश्चास्त्रं प्रसज्येतेति चेत्तन्नोति भ्रमः कस्मात्प्रत्येकमलङ्घनात्॥ त  
 प्रत्यपाधिभेदं न भेदमेव ब्रह्मणः श्राव्यतिशस्त्रं यथायमस्यापु  
 थिव्यां तेजोमयो मृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं शरीरस्तेजोमयो  
 मृतमयः पुरुषो यमेव संयोगमात्मैत्यदि॥ अतश्च न भिन्नाकारयो  
 गो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुं॥ ७॥ अपि चेवमेवे॥ अपि चे  
 वं भेददर्शननिंदापूर्वकमभेददर्शनमेवेवे शब्देनः समाभवति॥ म  
 नसैवेदमाप्तव्यं ते ह नानास्ति किंचन॥ मृत्योः समुत्सृज्योतिरपि ह  
 नानेव पश्यतीति तथा न्येपि भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोत्तं वि  
 विधं ब्रह्म मेतदिति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियंतृलक्षणस्य प्रपञ्चस्य



याविस्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते ॥ मायास्येषामया  
 सृष्टाय नोपश्यसि नारद ॥ सर्वभूतगुणोऽर्पितं नैवं मां ज्ञातुमर्हसीति ॥  
 अतएव बोधमासूर्यकादिवत् ॥ ७ ॥ यतएवायमात्मा चेतन्यस्वरूपो  
 निर्विशेषो वाङ्मनस्तात्तः परप्रतिषेधोपदेशयोतएव स्योपाधिनि च  
 मितामपारमार्थिकविशेषवतामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदिस्यपमो  
 पादियते ॥ मोक्षशास्त्रेषु ॥ यथास्वरूपं ज्योतिरात्मा विवक्षानपोभिन्नवि  
 दुधेको नुगच्छन्तुपाधिनाक्रियते भिन्नरूपो देवः स त्रेष्वेवं अज्ञायमा  
 त्मेति ॥ एकएवतुभूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ॥ एकं धात्वुद्धाचेवदृश्य  
 तेजलचद्वदिति चेवमादिषु अत्रप्रत्यवस्थियते ॥ जं कुवदग्रहणा  
 नुनतथात्वं ॥ न जलसूर्यो हितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्दग्रहणासूर्य

वक्रस्तावधारयितव्यमितराणि साकारवद्वृत्तविषयाणि वाक्यानि नत  
 प्रधानानि ॥ उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि ॥ तेषु सति विरोधे यथा  
 अतमाश्रयितव्यं ॥ सति नु विरोधे तत्प्रधानान्यतस्त्रधानेभ्यो बलीया  
 सि भवेत्तेषु विनिर्गमनाया ह तु येनोभयोष्वपि श्रुतिषु सतीषु नाश्रा  
 रमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति ॥ कातर्हि प्राकारवद्विषया  
 णां श्रुतीनां गतिरिति ज्ञातव्या ॥ प्रकाशवच्चोवेयव्याति ॥ ७ ॥ यथा  
 प्रकाशः सोऽयं ब्रह्मसो वावियव्याप्यावतिष्ठमानोऽनुत्पन्नाद्युपाधि  
 संबन्धात्तेषु क्रतुवत्क्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रति  
 पद्यते ॥ एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात्तदाकारतमिव प्रति  
 पद्यते तदालंबेनो ब्रह्मपत्त्याकारविशेषोपदेशोपासनाद्यो न विरु



ध्यते एवमवैयर्थ्याभावात् इति विषयाणां मपि वाक्यानां भविष्यति ॥ न  
हि वेदवाक्यानां वस्य चिदर्थवत्त्वं स्य चिदनर्थवत्त्वमिति यत्प्रतिप  
त्तुं प्रमाणत्वाविशेषान्न चैवमपि यत्सु स्तास्तिज्ञानं नोपाधियोगा  
दुभयलिङ्गात्वं ब्रह्मणोस्तीति ॥ तद्विरुध्यते नैति श्रमः ॥ उपाधिनि  
मित्तस्य वस्तुधर्मवानुपपत्तेः उपाधिनां चाविद्याप्रसूयस्थापित  
त्वात् ॥ सस्यामेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहारावतारइ  
तितत्र तत्रावेत्त्वाम ॥ ५१ ॥ आह च तन्मात्रा ॥ ५२ ॥ आह च श्रुतिः चैतन्य  
मात्रं विलक्षणं तत्पांतररहितं निर्विशेषं ब्रह्म ॥ स यथा संधवचनो न  
तरो बाह्यः दृक्स्मो रसचन एवेवं वाजोरयमात्मानं तरो बाह्यः दृक्स्मः प्र  
ज्ञानचन एवेति ॥ एतदुक्तं न वति ॥ न स्यात्तु नो तर्वा हि वा चैतन्याद

राम  
३७

यदुपमस्ति ॥ चैतन्यमेव तु निरंतरमस्य रूपं यथा संधवचनस्यांत  
र्वा हि ब्रह्म लक्षणं स एव निरंतरो भवति ॥ न रसो तत्र तथैवेति ॥ ५३ ॥ दृश्य  
निर्वाच्योऽपि स्मर्यते ॥ ५४ ॥ दृश्यति च श्रुतिः परप्रतिषेधेनैव ब्रह्म  
निर्विशेषं श्रुत्या तज्जादेशो नैति नैति ॥ अन्यदेव तद्विदितादयोऽविदि  
तादधीति ॥ यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सहैत्येवमाद्यावाच्यलि  
ना च वाच्यः पृष्ठः स नैव च नैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते ॥ सहो वा  
चाधी हि मोक्षति सह तस्मिन् ब्रह्म वत्तं हृदि तीयेन तीये वा वचन उवाच  
श्रमः खलु स तु न विजानास्युः प्रज्ञां तोयमात्मेति तथा स्मृतिश्च पिप  
रप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते ॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यत्तु ज्ञात्वा मृतम  
भुजे ॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्मासदुव्यत इत्येवमाद्यास्तु ॥ त



बोपलब्धव्यइत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात्॥ कथंवानिरस्तसत्ताको  
बोधोऽभ्युपगम्येतनाप्युभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुं॥ पूर्वा  
भ्युपगमबोधप्रसंगात्॥ सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन बोधव्यावृत्तया  
च सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजोनानस्य तदेव पूर्वाधिकारणप्रतिषिद्धं सप्र  
पंचत्वं प्रसज्येता॥ श्रुतत्वाददोषइति चेन्नैकस्यानेकस्वभावत्वानुप  
पत्तेरप्यसत्तैव बोधो बोध एव च सत्तानान्योऽपरस्य व्यावृत्तिरस्ती  
ति॥ यद्युच्येत॥ तथापि किं सल्लक्षणं ब्रह्मेति बोधलक्षणमुतोभयल  
क्षणमित्येवं विबुध्यो निरासे बनेव स्यात्॥ सत्तापि बोधो बोधव्यावृत्त  
त्वेनेवास्माभिर्नूतानि अपि च ब्रह्मविषयासु श्रुतिश्चाकारवद  
नाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्ना स्य नाकारे ब्रह्मणि परिगृहीतेऽव

40.

दिभ्यो मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं च जलं गृह्यते तत्र युक्तः  
 स्यादि प्रतिबिंबो दूयो न त्यास्मा मूर्ते न चास्मा पृथग्भूतं विप्रकृष्टदे-  
 शाभ्योपाधयः सर्वगतत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च ॥ तस्मादयुक्तं त्रयोपदं  
 दृष्टं इति ॥ अत्र प्रतिविधीयते ॥ ७ ॥ वृद्धिहासभाक्कमंतर्भावादुभ-  
 यसामंजस्यादेवं ॥ युक्त एव त्रयोपदं ततो विविक्षितं त्रयं संभवान्न हि  
 दृष्टं तदाष्टं त्रिक्रयोः वृत्तिश्च विविक्षितं त्रयं मुक्तं सर्वसारूप्यं  
 वेन चिददृशयितुं शक्यते ॥ सर्वसारूप्ये हि दृष्टं तदाष्टं त्रिक्रभावं  
 छेद एव स्यात् ॥ न चेदं स्वमनीया जलस्यैवादिदृष्टं तत्र प्रणयनं  
 शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते ॥ किं पुनरत्र वि-  
 वक्षितं सारूप्यमिति ॥ तदुच्यते ॥ वृद्धिहासभाक्कमिति जलगत

विक



सू. भा. त.

सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते जलहासे नृसति जलचलने च ल  
 तिजलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति ॥ ननु परमार्थ  
 तः सूर्यस्य तथा च मस्येव परमार्थतोऽविद्यतमेव रूपमपि स न क  
 सदेहाद्युपाध्यत का वा इजत इवोपाधिधर्मानुवृद्धिहासादीनेव मु  
 नयोर्दृष्टा तदा धृतिवृत्तयोऽसामंजस्यादविरोधः ॥ ७७ ॥ दक्षो नास्ति ॥ दक्ष  
 यतिच श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषु पाधिष्वंतरनु प्रवेष्टा ॥ पुरश्च  
 त्रेऽदिपदः पुरश्च त्रे चतुष्पदः पुरः सप्तसी भूसा पुरः पुरुषजा विशा  
 दिति ॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति च ॥ तस्माद्यत्नमेतदल  
 एव बोधमासूर्यकादिवदिति ॥ तस्मान्निर्विकल्पे काले गमेव ब्रह्म  
 नोभयलिङ्गं विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धं ॥ अत्र वैचिह्नेष्वधिकरणेषु रूपेण राम  
 ३९

कारो

यंति ॥ प्रथमं तावत्किंप्रत्यस्तमितादौ प्रपंचमेवाकारं ब्रह्मोत्तप्रपंच  
 च वदने कौपेति मिति ॥ द्वितीयं तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपंचत्वे विंशत्यु  
 त्पणं ब्रह्मोत्तबोधलक्षणमुत्तोन्यलक्षणमिति ॥ अत्र वयं वदामः ॥  
 सर्वथाप्यानर्थक्यमधिकरणान्तरान्नस्येति ॥ यदि तावदने कालि  
 गत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकृतं यमित्ययं प्रयासस्तस्मै वै पौवनस्था  
 नतोपीत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्यन्तरमधिकरणं प्रकृष्टाव  
 शे ॥ येन अर्थमेव भवेन्न च सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षण  
 मिति द्वाक्यं वक्तुं विज्ञानघन एवेत्यादि श्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् कुप्य  
 वानिरस्तचेतन्ये ब्रह्मचेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्यते ॥ ना  
 पि बोधलक्षणमेव ब्रह्म सल्लक्षणमिति द्वाक्यं वक्तुं ॥ अस्तीत्ये



विन्यप्रविलयइवप्रपंचप्रविलयः कर्तव्यप्राप्तोस्त्विदेव। स्मिंश्चंद्रेति  
 मिरुतानेकचंद्रप्रपंचवदविद्यास्तोब्रह्मणिनामरूपप्रपंचोविद्यया  
 प्रविलापयितव्यइति॥ तत्रयदितावद्विद्यमानोयंप्रपंचोदेहादिलस  
 पात्राध्यात्मिकोबाह्यश्चपृथिव्यादिलसपाः प्रविलापयितव्यइत्यु  
 च्येतसपुरुषमन्त्रेणाशब्दः प्रविलापयितुमिति तस्रविलयोपदेशो  
 ऽशब्दविषयएवस्यादेवेनवादिमुक्तेनपृथिव्यादिप्रविलयः इत्यु  
 त्तिइदानींपृथिव्यादिमून्यजगदभविष्यत्तथाविद्याध्यस्तोब्रह्मण्ये  
 वस्मिन्तयंप्रपंचोविद्यया प्रविलाप्यतइतिब्रूयात्ततोब्रह्मेवाविद्या  
 ध्यस्तप्रपंचप्रसारणानेनावेदयितव्यमेकमेवाद्वितीयंब्रह्मतत्स  
 रंसंप्राप्तातत्त्वमसीतितस्मिन्नावेदितेविद्यास्वरूपमेवोपपद्यते।

४२

इयं वृत्तये तदासांश्रुतीनां गतिस्तावर्थेन प्रकाशवच्चैसादिनिस्तुता  
 ण्यर्थवत्तदापि संपद्यते॥ यदप्याहुः प्राकारवादिन्योपि श्रुतयः प्रपंच  
 चप्रविलयमुखेनानाकारप्रतिपत्त्यर्थाएव न पृथगर्थे इति॥ तदपि  
 न समीचीनमिव लस्यते॥ वृथं॥ ये हि परविद्याधिकारे वेचिस्त्रपंचा  
 उच्यंते यथा यन्माहस्य हरयः शता दशोत्तरयं वै हरयोऽयं वै दशचसह  
 स्राणि बहूनि चाननानि चैवेवमादयस्ते भवेति प्रविलयार्थोस्तदेतद्वि  
 हारपूर्वमनपरमनंतरमवोत्पत्तिरूपसंहाराद्ये पुनस्तपासनविधा  
 नाधिकारे प्रपंचा उच्यंते॥ यथा मनोमयः प्राणदशीरोभामुपः इत्ये  
 वमादयो न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यं॥ सन्नूतुं कुर्वते ये वंजालीय  
 के न प्रवृत्ते नैवोपासनविधिना तेषां संबंधात्॥ श्रुत्या चैवंजाली



यद्वा नांगुणानामुपासनायत्वेऽवकल्प्यमाने ॥ नूलसंयाप्रविलम्पार्थ  
 वमवकल्प्यतो ॥ सर्वेषां च साधारणो प्रविलम्पार्थत्वे कल्पिते सत्यस्य  
 वदेवहितप्रधानादिति विनिगमनकारणावचनमनुवकाशं स्या  
 सुखमप्येषां यथापदेशं चिद्विदुर्लक्ष्यः चिदेव स्वयंप्राप्तिः क  
 चिन्मममुक्तिरित्युवागम्यत एवेत्यतः पार्थगर्ह्यमेवोपासनं वाक्यानां  
 ब्रह्मवाक्यानां च न्याय्यं नैकवाक्यत्वं ॥ कथंचेष्टा एव वाक्यतो स्रेष  
 तइति वक्तव्यमनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति  
 चेन्न ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावोऽस्तुमात्रपर्यवसायी निब्रह्मवा  
 क्यानि न नियोपदेशिनी येन हि स्तरेण प्रवृत्तिष्ठापितं तत्तु समन्  
 यादित्यत्र ॥ किं विषयश्चात्र नियोगो निप्रेयत इति वक्तव्यं ॥ पुरुषो हि

हि  
 राम  
 ४९

नियुज्यमानः कुर्वति स्वव्यापारे वृत्तिं प्रनियुज्येत ननु हे तत्रपं  
 चप्रविलम्पो नियोगविषयो न विष्यति ॥ अप्रविलम्पिते हि हे तत्रपंचे  
 ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्युक्तो भूतो हे त  
 त्रपंचः प्रविलाप्यो यथा स्वर्गकामस्य यागो नुष्ठातव्य उपदिश्यते ए  
 वमपवर्गकामस्य त्रपंचप्रविलम्पो ॥ यथा च तमसि व्यवस्थितं च  
 दादितत्त्वमवबुभुक्षुमानेन तत्सुखी भूतं तमः प्रविलाप्यते ए  
 वं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुक्षुमानेन तत्सुखी भूतं त्रपंचः प्रविलाप  
 यितव्यः ॥ ब्रह्मस्वभावो हि त्रपंचो न त्रपंचस्वभावब्रह्मत्वेन भ्राम  
 रूपत्रपंचप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति ॥ अत्र वयं  
 कामः कोयं त्रपंचप्रविलम्पो नाम विमग्निप्रतापसंपर्कात् दृष्टका



पुलवन्मोक्षस्यादृष्टपुलवन्मन्त्रित्येवंचेत्येवमादयो दोषानकेनचित्परिह  
 तं शक्यास्तस्मादवगति निष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि न नियोग निष्ठानि ॥ अ  
 तश्चेक नियोग प्रतीतेरेक वाक्यते सयुक्त मभ्युपगम्यमाने पिच ब्रह्म  
 वाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निः प्रपंचोपदेशेषु सप्रपंचोपदेशेषु  
 चासिद्धं ॥ न हि शब्दांतरादिभिः प्रमाणैर्नियोगे भेदे गम्यमाने सर्वत्रैक  
 नियोग इति शक्यं प्राप्तयितुं ॥ प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषु च धि  
 कारांशो नाभेदाद्युक्तमेकत्वं ॥ न हि हसगुणानिर्गुणचोदनस्तुक्प्रभेदे  
 कृत्वाधिकारांशोस्ति ॥ न हि भास्वरूपत्वादयोगुणाः प्रपंचविलयोपकारि  
 णो नापि प्रपंचप्रविलयो भान्नपत्वादियुगोपकारी परस्परविरोधि  
 तान्तहि ब्रह्म प्रपंचप्रविलापनं प्रपंचैकदेशापेक्षणं चैकस्मिन् च

४४

वि प्र तया चाविद्या बाध्यते ॥ ततश्च विद्याध्यस्तः सकलैर्यं नामरूपप्रपंच  
 च स्वप्नप्रपंचवत्संलीयते ॥ अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कु  
 रप्रपंचविलयं चेति शक्त इत्युक्ते ॥ न ब्रह्मविज्ञाने प्रपंचविलयो  
 बाजायते ॥ न चावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपंचप्रविलय  
 विषयो वानियोगः स्यान्न निः प्रपंचब्रह्मतत्त्वा वेदने नैवोभयसिद्धेः  
 रज्जुस्वरूपप्रकाशने नैव हितस्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पा  
 दिप्रपंचविलयश्च भवति ॥ न च ब्रह्म तमेव पुनः क्रियते ॥ नियोज्यो  
 पि च प्रपंचावस्थायां यो वगम्यते जीवो नाम स प्रपंचपक्षस्यैव  
 वास्यान् ब्रह्मपक्षस्यैव वा ॥ अथ मेविकल्पे निः प्रपंचब्रह्मतत्त्व  
 प्रतिपादने न पृथग्यदि ॥ वज्रीवस्यापि प्रविलापितत्वात्कस्य प्र



स. भा.

तु

पंचप्रविलये नियोग उच्यते कुस्यवानियोगनिष्ठतया मोक्षो वाप्त  
व्युत्पद्येतादृतीयेपि कस्नेवा नियोज्यस्वभावजीवस्य स्वतन्त्रपंजीव  
त्वं प्रविद्या दत्तमेवेति प्रतिपादिते प्रह्लादि नियोज्याभावानियो  
गाभाव एव । इष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपविता स्त  
त्वाभिमुखीकृत्वा प्रधानानतत्वावबोधविधिप्रधानायाः शोके  
पीदं पश्येदमाकर्णयेति चेवं जालीयवे पुनिर्देशेषु प्रणिधानमात्रं  
कुर्विष्यत्यनेन साक्षात्ज्ञानमेव कुर्विति ॥ ज्ञेयाभिमुखस्यपि ज्ञानं क  
दाचिज्ज्ञायते कदाचि न ज्ञायते तस्मात्तं प्रतिज्ञानं विषय एव दर्शयि  
तव्यो ज्ञापयितुं कामेन तस्मिन् दर्शिते स्वयमेव यथाविषयं यथा  
प्रमाणं च ज्ञानमुपपद्यते न च प्रमाणांतरेणान्यथाप्रसिद्धे चैव यथा

४३

वस्यान्

ज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते ॥ यदि पुनर्नियुक्तो ह मिस्यन्यथा ज्ञानं  
कुर्वन् न तु तत् ज्ञानं किं तर्हि मानसी सा क्रिया ॥ स्वयमेव चेदन्यथो  
स्येत ॥ आति ॥ ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च ॥ न तन्नि  
योगज्ञानेन अपि कारयितुं शक्यते ॥ न च प्रतिषेधज्ञानेनापि वारयि  
तुं शक्यते ॥ न हितसुखं तत्र वस्तु तत्र मेव हि तदतोपि न योगाभा  
वः ॥ किंचान्यनियोगनिष्ठतयेव पर्यवस्यस्यान्तायेयदभ्युपगत  
मनियोज्यब्रह्मात्मत्वजीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यादप्रज्ञास्त्रमे  
वानियोज्यब्रह्मात्मत्वमप्याचक्षीत तदवबोधे च पुरुषं नियुंजी  
त ततो ब्रह्मज्ञास्त्रस्यैव स्वव्यर्थावस्तु परताविधिप्रपार्थपरता  
च प्रसज्येयानां नियोगपरतायां च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना ॥ कर्म



देतदुच्यते॥ प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेधतीति प्रकृतं यदेतावत्तापि विदितं न भू-  
 तं भूतलक्षणं ब्रह्मणोरूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति॥ तदिदं प्रकृतं प्रपञ्चितं  
 च पूर्वस्मिन् ग्रंथे अथिदेव तन्मध्यात्मचतुर्जनितमेव वासनालक्षणं  
 मपरं रूपमभूत्तस्य भूतपुरुषशब्दो दितलिंगात्मव्यापारियमाहारज-  
 नाद्युपमाभिर्दर्शितमभूत्तस्य पुरुषस्य चतुर्ग्राह्यरूपयोगित्वानुप-  
 पत्तेः॥ इति देतप्रपञ्चब्रह्मणोरूपं संनिहितालंबनेनेति कुरणेन प्रतिषेध-  
 कृत्तमप्रसूयनीयतइति गम्यते॥ ब्रह्मनुरूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या नि-  
 र्दिष्टं पूर्वस्मिन् ग्रंथे न स्वप्रधानत्वेन॥ प्रपञ्चिते च तदीये रूपद्वये रूप-  
 वतः स्वरूपजिज्ञासाया मिदमुपक्रांतमथात आदेशो नेति नेतीति॥ त-  
 त्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणाः स्वरूपावेदना मिदमिति निष्प-  
 यते॥ तस्यास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धं॥ पुनश्च को

४८

मिदमिति युक्तं॥ समावेशादिति॥ तस्मादस्मदुक्त एव विभागात् आकारवदनाका-  
 रोपदेशानां युक्ततर इति॥ ५॥ प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेधतिततो ब्रवीति  
 च भूयः॥ ५॥ देवाव ब्रह्मणोरूपे भूतं चैवाभूतं चैवाभूतं चैव संप्रक्रम्य  
 पंचमहाभूतानि द्वेराश्वेन प्रविभज्या भूतं रसस्य च पुरुषशब्दो दितस्य  
 महारजनादीनि रूपानि दर्शयित्वा पुनः पठ्यते॥ अथात आदेशो नेति  
 नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति तत्र कोस्य प्रतिषेधस्य विष-  
 य इति जिज्ञासा महि॥ न ह्यत्रेदं तदिति विशेषितं किंचित् प्रतिषेध्यं उपल-  
 भ्यते॥ इति शब्देन तत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्थं॥ तेनेति नेतीति इ-  
 ति परत्वात् न त्रप्रयोगस्य इति शब्दस्य संहिनितालंबन एव शब्दसमा-  
 नवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यत इति ह स्मोपाध्यायः कथयतीत्येवमादि-  
 षु संनिहितं चात्र प्रकरणासामर्थ्यादुपद्वयं संप्रपञ्चब्रह्मणास्तत्रैव



मान

स्तयस्य ते हेतुपेतत्र नः संशयः उपजायते ॥ किमयं प्रतिषेधो रूपेणैव  
 नोभयमपि प्रतिषेधस्या होस्विदेकतरं यदाप्येकतरं तदापि किं ब्रह्म प्रति  
 षेधति ॥ रूपेपरिदिनस्या होस्विद्रूपे प्रतिषेधति ब्रह्मपरिदिनं नृति ॥ त  
 त्रप्रवृत्तत्वाविज्ञाबाहुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशङ्कामहे ॥ हेतुचेतो प्रति  
 षेधो हि नेति शब्दप्रयोगात्तयोरेकेन सप्रपंचं ब्रह्मणोरूपं प्रतिषेध्य  
 ते ॥ अपरेण रूपवद्ब्रह्मेति न वतिमान्तिर्यवा ब्रह्मेवरूपवत् प्रतिषेध्य  
 ते तद्विवाङ्मनसा तीतत्वादसंभाव्यं सद्भावं प्रतिषेधाहं नतुरूपप्रप  
 चः प्रत्यक्षत्वादिगोचरत्वात् प्रतिषेधाहः ॥ अभ्यास स्वादाराद्येवंप्रा  
 तेक्रमो न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते नून्यवादप्रसंगत्वा ॥ किंचिद्विप  
 रमाद्यं प्राप्तं व्यापारमार्थः प्रतिषेध्यते ॥ यथारुत्वादिषु सप्तद्वयः  
 स्तत्र परिदिष्यमाणे चान्यस्मिन् न्यदतरः प्रतिषेधुमारभ्यते तस्य प्रति  
 \* कस्मिंश्चिद्भावेऽवकाशयते ॥ ब्रह्म प्रतिषेधे तु कोन्योभावः परिक्षिप्यते ॥ अप

परिक्षिप्यमाणे

रु.म.  
४५

षेधमेशम्यत्वात् ॥ तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ नापि ब्रह्म प्र  
 तिषेध उपपद्यते ॥ ब्रह्म तेन वाणीत्याद्युपक्रमविरोधादसंभवे वस्य भवति  
 असद्ब्रह्मेति वेदचेदित्यादि निंदाविरोधादस्तीत्येवोपलब्ध्यभ्युदयाद्यवधा  
 रणविरोधादस्तीत्येवोपलब्ध्यभ्युदयाद्यवधारणविरोधात् सर्ववेदांतकोप  
 प्रसंगाच्च ॥ वाङ्मनसा तीतत्वं मपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते न  
 हि महतापरिवारबंधेन ब्रह्मविदा न्नोति परं सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्येवमादि  
 नावेदांतेषु ब्रह्म प्रतिपाद्यतस्यैव पुनरभावो भिलष्येत ॥ प्रसालनाद्विप  
 कस्य दूरादस्य शनिं वरमिति हि न्यायः प्रतिपादनं प्रक्रियात्वेष्टायतो वाचो  
 निवर्तते ॥ अप्राप्य मनसा सहोति ॥ पतदुक्कं भवति वाङ्मनसा तीतमविष  
 यांतः पाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यमुद्बुद्धं मुत्स्य भावं ब्रह्मेति तस्मा  
 द्ब्रह्मणोरूपप्रपंचं प्रतिषेधति परिदिनं नृति ब्रह्मेत्यभ्युपगंतव्यं ॥ न







ब्रह्मेति जिज्ञासानिवर्तने॥ तस्मात्प्रपंचमेव ब्रह्मणि ब्रह्म स्थितं प्रतिषेधेति  
परिहृयन् ब्रह्मेति निर्णयः॥ इति शेष एव निर्णयो यत्तत्तत् प्रतिषेधा  
दुपो ब्रवीत्यन्यपरमस्तीति॥ तस्मात्तत्रावसाने हि प्रतिषेधे किं मन्यपरम  
स्तीति ब्रूयात्तत्रैषां परमो जना नेति नेतीति ब्रह्मादिश्यत मेवादेशां पुनर्नि  
र्वर्तिनेतीत्यस्य कोट्यः॥ न ह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्ति इत्यतो नेत्य  
च्यते॥ न पुनः स्वयं नास्तीत्यर्थः॥ तच्च दर्शयत्यन्यपरमप्रतिषेधे ब्रह्मा  
स्तीति॥ यदा पुनरेवमपराणि योज्यं तेन ह्येतस्मादिति नेति न हि प्रपंच  
प्रतिषेधरूपा दादेशानादन्यपरमादेशानं ब्रह्मणो स्तीति॥ तदा ततो ब्र  
वीति च भगवदस्य तन्नामधेयविषयं योजयितुं यन्निधनामधेयं विष  
यं योजयितुं व्यमथनामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वे सत्यं तेषामे  
ष सत्यमिति हि ब्रवीति॥ तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समं ज संभवति

राम  
४३

अभावावसानेन प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमिति सूच्येत॥ तस्माद्ब्रह्मा  
वसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसाने इत्यध्यवस्थाम्॥ ५१॥ तदव्यक्तं  
माहुरि॥ ५२॥ यत्तत्प्रतिषेधात्प्रपंचजालादन्यपरं ब्रह्मतदस्ति चे  
त्तस्मान्न गृह्यते इति॥ उच्यते॥ तदव्यक्तमनिर्दिष्टं यथा ह्यंसर्वदृश्य  
साक्षिबादा ह्येवं श्रुतिः न च सुषागृह्यते नापि वाचाना न्येदे वेस्त  
पसावर्मणा वा स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यते न हि गृह्यते यत्तददृश्य  
मग्राह्यं॥ यदा ह्येवेष एतस्मिन्नदृश्येऽनह्येऽनिरुक्तेऽनिलयन  
इत्याद्या स्मृतिरपि॥ अथ कोऽयमचिं स्योऽयमविकारोऽयमच्युत  
इत्याद्या॥ ५३॥ अथि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां॥ ५४॥ अथि चेन  
मात्मानं निरस्तप्रपंचमव्यक्तं संराधनकाले पश्यंति योगिनः॥  
संराधनं भविष्यमानं प्राणिधानाश्चानुष्ठानं॥ कथं पुनरवगम्यते स



रिहारमसिधातुं श्रयमुपक्रमः क्रियते ॥ परमतो ब्रह्मणो न्यत्तत्वं भवि  
 तुमहंति कुतः ॥ सेतुव्यपदेशादुन्मानव्यपदेशा संबंधमपदेशाद्दे  
 व्यपदेशाच्चेति सेतुव्यपदेशास्तावत् ॥ अथ यथात्म्यास सेतुर्विधुति  
 रित्यासशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणाः सेतुत्वं संकीर्तयति ॥ सेतुशब्दश्च  
 लोके जलसंतानविच्छेदकुरेमदावीदिप्रचये प्रसिद्धः ॥ इह च सेतुशब्दः  
 आत्मनि प्रयुक्त इति लोके विवृते सेतोरिव मते तौरन्यस्य वस्तुनो स्तित्वं गम  
 यति ॥ सेतुं नीत्येति च तुरतिशब्दप्रयोगात् यथा लोके विवृते सेतुं तीरं जागल  
 मसेतुं प्राप्नोत्येवमात्मानं सेतुं तीरं प्राप्नोतीति गम्यते  
 उन्मानव्यपदेशाश्च भवतितदेतद्वृत्तचतुष्पादष्टाशायुषोऽडशकुलमि  
 ति ॥ यच्च लोके उन्मितमेतावदिदमिति परिधिर्नं कषायणादिततो न्य

भेदः स्वतन्त्रे कात्म्ये तदः स्वतन्त्रे कात्म्यमेव तथा हि वेदांतेष्वासेनासह  
 जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ अतो न तेन तथा हि लिंगं ॥ अतश्च  
 स्वाभाविकत्वादभेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय  
 जीवः परेणानतेन प्राप्तेनात्मने कृतां गच्छति ॥ तथा हि लिंगं स यो हवे  
 तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव स न ब्रह्मोपेतीत्यादि ॥ उक्तयव्यपदेशात् वहि कु  
 डलवत् ॥ तस्मिन्नेव संराध्य संराध्यकभावे मतातरमुपन्यस्यति स्वम  
 तविष्णुद्वयोक्चि जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते तत्तत्सु तत्पश्यति नि  
 कलंध्यायमान इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन दृष्टृदृष्टव्यत्वेन च परास्परं  
 पुरुषमुपेति दिव्यमिति गंतुं गंतव्यत्वेन चः सर्वाणि भूतान्यंतरोय  
 मयतीति नियंतृनियंतव्यत्वेन च चिन्तु स्योरेवाभेदो व्यपदिश्य  
 ते ॥ तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्म्येष तज्जात्मा सर्वोतर एष तज्जात्मा तयाम्य



मृत्त इति तत्रैव मुभयव्यपदेशो सति यद्यनेद एवैकं तिक एव परिगृह्येत ननेद  
 व्यपदेशो निरालंबन एव स्यात् ॥ अत उभयव्यपदेशादशनादहिकुड  
 लवदेन तत्त्वमिति नुमर्हति ॥ यथा हि रिस्य भेदः कुडलासोगाग्रां मुखा  
 दिनेति च ॥ अनेद एव निहावीति ॥ प्रकाशाश्रयवद्वाले ज्ञानं ॥ अथवा  
 प्रकाशाश्रयवदेतस्मिन्ति पत्तव्यं ॥ यथा प्रकाशः सवित्रः स्तराश्रयश्च  
 सवितानास्यं तन्मिन्नो उभयोरपि तेजः स्याद्विशेषात् ॥ अथ च भेदव्य  
 पदेशभाजो नवत एव निहावीति ॥ पूर्ववद्वा ॥ यथा वा पूर्वमुपन्यस्त  
 प्रकाशादिवद्वा विशेष्यमिति तथेवेतद्भविनुमर्हति ॥ तथा ह्यविद्याकृत्  
 वान्बंधस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते ॥ यदि पुनः परमार्थ एव बद्धः  
 कश्चिदात्मा हि कुडल न्यायेन वा परस्यात्मनः संस्थान भूतः प्रकाशाश्र  
 यन्यायेन चैकदेश भूतो भ्युपगम्येत ततः परमार्थि कस्य बंधस्यतिरस्कृत्य  
 त

राम  
४९

वेति

मशक्यत्वा न्नोपपन्नश्च वैयर्थ्यं प्रसज्येत ॥ न चात्रोभावपि भेदा भूदो ॥  
 मृत्तिसुख्यवक्यपरिणतिप्रभेदमेव हि मृत्तिः प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति  
 तदंतु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदस्य चोत्तरविवक्षया ॥ तस्मात्प्रकाशादिवद्वा  
 विशेष्यमित्येष एव सिद्धांतः ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ इतश्चैष एव सिद्धांतो यत्कार  
 णं परस्मादात्मनो न्यचेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं नान्यो लोस्ति इष्टे येवमा  
 दिषु प्राधातु आदेशेनेति तदेतद्भूता पूर्वमनपरमनंतरमवाह्यमि  
 ति च ॥ ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपंचनिराकरणं ब्रह्ममात्रपरिशेषणाच्च एव एव  
 सिद्धांत इति गम्यते ॥ परमतः सेतुमानसंबंधभेदव्यपदेशोभ्यः ॥ ॥  
 यदेतन्निरस्त समस्तप्रपंचब्रह्मनिर्धारिता ॥ अस्मात्परमन्यतत्त्वम  
 स्ति नास्तीति मृत्तिविप्रतिपत्तेः संशयः ॥ कानिचिद्वाक्यानि प्रापातेन  
 वप्रतिभासमानानि ब्रह्मणो विपरमन्यतत्त्वं प्रतिपादयंतीव लेखाप



स्थान इति विकारद्वारेण ब्रह्मणोऽनुमानकृत्यनेव क्रियते न ह्यविकारे न ते  
 ब्रह्मणोऽसर्वेषु निबुद्धिश्चास्याप्यितुं मंदमध्यमोत्तमबुद्धिस्तु सा  
 मिति ॥ पादवत् ॥ यथा मनसा काशयोरेधात्ममाधेदेव तं च ब्रह्म प्रतीक  
 योरात्मना तयोश्च सा रो वागदयो मनः संबंधिनेः पादाः कृत्यते ॥ चेद्यारम्भ  
 म्यादय जाकाश संबंधिने जाध्यानाय तदुत्तरं ॥ अथवा पादवदिति ॥ यथा का  
 शोपणोपादविभागो व्यवहारप्राचुर्याय प्रकृत्यते ॥ न हि स्वकलेनेव काशोप  
 णेन सर्वदा सर्वजना व्यवहर्तुं शक्नोते ॥ न यविक्रयपरिमाणानियमान्तद  
 दित्यर्थः ॥ स्थानविशेषास्त्रकोशादिवत् ॥ इह सन्नेद्वयोरपि व्यपदेशयोः परि  
 हारोऽभिधीयते ॥ यदप्युक्तं संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्या  
 दितितदप्यसत् ॥ यत एकस्यापि स्थानविशेषोपेसायेतो व्यपदेशावुपप  
 द्यते ॥ संबंधव्यपदेशो तावदयमर्थः बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादु  
 द्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमोऽप्युपशमः स परमात्मना संबंध

५२

## ज्ञाना

दुस्त्वस्तीति प्रसिद्धं तथा ब्रह्मणोऽप्युत्तमानां न्तलो न्येन वस्तुना भावितव्यमि  
 ति गम्यते तथा संबंधव्यपदेशो भवति ॥ सतासोम्यतदा संपन्नो भवती  
 ति शरीरजात्मा प्राज्ञेनात्मना स परिधत्त इति च मितानां च मितेन संबंधो  
 दृष्टः यथानराणां नगरेण जीवानां च ब्रह्मणा संबंधव्यपदेशादिति सुषु  
 त्तोऽत्र तत्तत्परमार्थे स्तीति गम्यते ॥ भेदव्यपदेशाच्चेतमेवाधंगमयति  
 तथा हि अथ य एषो तदादि ये हि रण्मयः पुरुषो दृश्यते इत्यादि साधारमीश्व  
 रं व्यपदिश्यततो भेदेनास्याधारमीश्वरं व्यपदिशति ॥ अथ य एषो दिति  
 पुरुषो दृश्यते इति अतिदेशाच्चास्यामुनारूपादिषु कुरोति तस्येतस्य तदेव  
 रूपं यदमुष्मत्पयावमुष्यमेष्टो गे तौ गे व्यो यन्नाम तन्नमिति सावधि  
 कंचेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति ॥ ये चामुष्मासुरां चो लोकास्तेषां चैष्टेदे  
 वकामानां चैष्टेकस्य यच्चैतस्मादवां चो लोकास्तेषां चैष्टेमनुष्यकामानां चै

तद्व्यपदिशति



येकस्य यच्चैदं मागधस्य राज्ञ्यमिदं वेदे हस्येति ॥ एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्य  
 पदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तीति एवं प्राप्तं प्रतिपद्यते ॥ सामान्यानु ॥ ननु  
 वेदप्रदक्षिणां प्राप्तं निरूपणं न ब्रह्मणो न्यत्विं भवितुमर्हति प्रमाणं  
 वात् न ह्यन्यस्यास्ति चेत् किंचिदप्रमाणमुपलभ्यते ॥ सर्वस्य हि जनिमतो ब्र  
 ह्मज्जातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवन्तीति निर्धारितं ॥ अनन्यत्वं च कारणस्य  
 येस्य ॥ न च ब्रह्म व्यतिरिक्तं किंचिदजं संभवति सदेव सोम्येदमग्र प्राप्ते  
 देवमेवादितीयमित्यवधारणादेवा विज्ञानेन सर्वविज्ञानान्न ब्रह्म व्य  
 त्तिरिक्तं वस्तुस्ति त्वमवकल्प्यते ॥ ननु सेत्वादि व्यपदेशां ब्रह्म व्यतिरिक्तं त  
 त्वं सूचयंतीत्युक्तं ॥ नेन्युच्यते ॥ सेतु व्यपदेशास्तावन्न ब्रह्मणो ब्राह्मस्य  
 सद्भावं प्रतिपादयितुं समते ॥ सेतु इत्येतत् सिद्धाहर्त्तुः परमस्तीति तत्र  
 परस्मिन्नसति सेतुत्वं नावकल्प्यते इति परं विमपि कल्प्येत न चेत्तन्या

यं ॥ हतो ह्यप्रसिद्धकल्पना अपि च सेतु व्यपदेशादात्मनो लोवित्र सेतुनि  
 दर्शनेन स ब्राह्म वस्तुतां प्रसजयताम् दारुण्यतापि प्राप्तं ज्येत न चेत्तन्या  
 यं ॥ अजवादि श्रुतिविरोधान् सेतु सामान्यान् सेतुशब्दात् प्राप्तिप्रयुक्त इ  
 ति श्रुत्यते ॥ जगतस्तन्मया दानां च विधारकत्वं सेतु सामान्यमात्मनः ॥  
 अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृतं प्राप्तास्तयते सेतुं नो ह्येयपितरति श्रुत्य  
 दशादस्ति परमिति ॥ अत्रानिर्वच्यते ॥ ननु न च पदेषु तपिन ब्रह्म व्यतिरि  
 त्ति क्रमासंभवात् ॥ ननु यद्येव वृत्ते यथा व्याकरणं तीर्ण इति प्राप्तं न च  
 ते ॥ नाति क्रान्तः तद्वत् ॥ इत्यर्थः पादवत् ॥ इति यदप्युक्तं मुमान व्यपदे  
 शादस्ति परमिति ॥ तत्रानिधीयते ॥ उमाने व्यपदेशोपेन ब्रह्म व्यतिरिक्तं  
 वस्तुस्ति त्वप्रसिध्यर्थः किमर्थस्तर्हि बुध्यर्थ उपासनार्थ इति पावनं च नु  
 प्यादृष्टा शफं षोडशकलमित्येवं रूपा बुद्धि कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा



सृष्टिस्थितिसंहाराच्चित्राच्चिदधदेशकालविशेषाभिज्ञत्वात्कर्मिणां कर्मा-  
 नुरूपं फलसंपादयतीत्युपपद्यते ॥ कर्मणास्त्वनवविनाशिनः कालांतरभा-  
 विफलं भवतीत्युपपन्नप्रभावाद्वा वा नुपपत्तेः ॥ स्यादेतन् ॥ कर्मविन-  
 श्य स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जनयिष्यति ॥ नश्यति तत्फलं कालांतर-  
 तं कर्ता भो स्य त इति ॥ तदपि न परिशुध्यति ॥ प्राग्भावे तु संबंधान् फलवानु-  
 पपत्तेः ॥ यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलं च प्रसि-  
 दं न ह्यसंबंधस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलं प्रति यंति लोके वा ॥ अ-  
 थोच्येत ॥ कर्मकार्यादपूर्वात् फलमुत्पत्स्ये त इति तदपि नोपपद्यते ॥ अपूर्व-  
 स्या चेत्तनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेत्तनेना प्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः  
 तदस्ति चेत्तं प्रमाणाभावात् प्रार्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न न ईश्वरस्य

५४

इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न परिमितत्वापेक्षया तथापि द्रव्यपदेशोपि ब्रह्म-  
 ण उपपाद्यते दापेक्षयेवोपचर्यते न स्वरूपपक्षे दापेक्षया प्रकाशादिवदिह  
 प्रमोपदानं ॥ यद्येकस्य प्रकाशस्य सौम्यस्य चाद्रमसस्य चोपाधियोगादु-  
 पजातविशेषस्योपाध्युपशमासंबंधव्यपदेशो भवति उपाधिभे-  
 दाच्च सैद व्यपदेशः ॥ यथा वा सूची पाशाकाशादिषु पाध्यपेक्षयेवेतो  
 व्यपदेशो भवतस्तद्वत् ॥ उपपत्तेः ॥ उपपद्यते चात्रेदृश एव संबन्धो-  
 नान्यादृशः ॥ स्वमपीतो भवतीति हि स्वरूपसंबन्धमेव न मामनंति ॥ स्व-  
 रूपस्य चानुपाधित्वान्न नरनगरादियेन संबन्धो घटतो उपाधिब्रूत-  
 स्वरूपतिसोभावात्तु स्वमपीतो भवतीत्युपपद्यते ॥ तथापि दापि नान्य-  
 दृशः स भवति ब्रह्मरश्मिप्रसिद्धे वैश्वरस्य श्रुतिविरोधात् ॥ तथा च  
 श्रुतिरेकस्याप्योकाशस्य स्थानवृत्तसैद व्यपदेशोपपपादयति ॥ यो



यंबहिर्धापुत्रादाकाशो यो यमंतः पुरुषा जाकाशो यो यमंतः हृदय जाकाशः  
 ति च॥ तथा न्य प्रतिषेधात्॥ एवं सेत्वा दिव्यपदेशान्परपक्षहेतुं नम्य संप्रति  
 स्वपक्षं हेतुं तरेणोपसंहरति॥ तथा न्य प्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्तु त  
 रमस्तीति गम्यते॥ तथा हि स एवाधस्तादहमेवाधस्तादा मेवाधस्तात्सर्वतप  
 रादाद्योन्यग्रासनः सर्वं वेद ब्रह्मे वेदं सर्वं आमे वेदं सर्वं नेह ना नास्ति किंच  
 ना॥ यस्मात्पदं नापरमास्ति किंचित् तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपदमनंतरमबाह्य  
 मित्येवमादी वाक्या निस्वप्रकरणस्थान्यप्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्या  
 निब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तु तरेवारयंति॥ सर्वान्तरभ्रुतेन परमात्मनो न्यो  
 तरात्मास्तीत्यवधार्यते॥ अनेन सर्वगतत्वं मायामशब्दादिभ्यः अनेन  
 सेत्वा दिव्यपदेशान् निराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वं  
 मप्यात्मनः सिद्धं भवति अन्यथा हितन्न सिध्येत्॥ सेत्वा दिव्यपदेशेषु

हिमुख्येष्टं गीक्रियमाणेषु परिछेदजात्मनः प्रसज्येत सेत्वादिनामेवमा  
 त्मकृत्वा तत्तथा न्य प्रतिषेधोपसंतिवस्तु वस्तु तरेवावर्तत इति परिछेद ए वा  
 जात्मनेः प्रसज्येत सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्यो विज्ञायते॥ आयाम  
 शब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः यावान्चाप्रयमाकाशः स्तावानेषो त हृदय जा  
 काशः जाकाशवत्सर्वगतश्च निर्यो जायान् दिव्यो जायान्नाकाशात्॥ नित्य  
 सर्वगतः स्यात्परित्येवमादयो हि श्रुति स्मृति व्याप्याः सर्वगतत्वं मात्मनः  
 अवबोधयति॥ १२॥ फलमत उपपत्तेः॥ तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्या  
 मीश्री श्रीशित्यविभागावस्थायामयमन्यस्वभावो वर्ण्यते॥ यदेतदिष्टा  
 निष्टव्यामिष्टलक्षणं कर्म फलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जंतुनां किंचि  
 त्कर्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरीति भवति विचारणा॥ तत्र तावत्प्रति  
 पद्यते फलमतः ईश्वराद्भितुमर्हति कुतः उपपत्तेः सहि सर्वाध्यक्षः



समानां भेदा भेदो संभवतः कर्मवदेवं चोपासनानि दृष्टुं फलान्यदृष्टुं फलानि  
 निच चोद्यंते न मम निपुलानि च कानि चिसम्यक् स्थानो सति द्वारेण त  
 वेषा चिंता संभवति ॥ किं प्रतिवेद्यं तं विज्ञानं तदुपो होस्वि न्नेति तत्र प्रव  
 पसहेतवस्तावदुपन्यस्यते ॥ नाम्नस्तव देदप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योति  
 रदिष्टु अस्ति चान्न वेदांतांतरविहितेषु विज्ञानेष्वन्यदन्यन्नामतेति सियकं  
 वाजसनेयकौयुमकशाठ्यायनकर्मिष्वेवमादितथारूपभेदोपि कर्म  
 भेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धः वैश्वदेव्यामिहा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमा  
 दिष्टास्ति चान्न रूपभेदः ॥ तद्यथा वेधिनः शाखिनां पंचाग्निविद्यायां षष्ठम  
 ग्निं जपरमामनंति अपो पुनः पंचेव पठंति तथा प्राणसंवादादिषु केचिद्  
 नान्वागादीनामनंति केचिदधिका न तथा धर्मविशेषोपि कर्मभेदस्य  
 प्रतिपादकः आशंकितः कारीर्यादिष्टास्ति चान्न धर्मविशेषः यथा धर्मविशि

५८

द्वैरर्थापत्तिस्तथा ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ न केवलमुपपत्तरेष्वेवं फलहेतुं कल्पयथा  
 मः ॥ किंतु हि श्रुतत्वात्तदप्येव फलहेतुं मन्यामहेतया हि श्रुतिर्भवतिस  
 वा एष महानज आत्मानादावसुदान इत्येवं जातीयका ॥ धर्मजैर्मिनि रत ए  
 व जैर्मिनि स्त्राचार्यो धर्मं फलस्य दानारमन्यते एत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्ते  
 श्रुत्यते तावदयमर्थः स्वर्गकामो यजते स्येवमादिषु वाग्येषु तत्र च वि  
 धि श्रुते श्रुत्यते विषयभावापगमाद्यागः स्वर्गस्योसादक इति गम्यते ॥  
 अन्यथा ह्यननुष्ठानं को या गजापद्येत ॥ तत्रास्योपदेशो वैयर्थ्यस्यात् न  
 न्वन्यसकिनाग्निः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परिसूक्तो यपसः नेषदे  
 षः ॥ श्रुतिप्रामाण्यात् ॥ श्रुतिश्चेत्प्रमाणायथायकर्मफलसंबन्धः श्रुतः  
 उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न चानुसूया इति मप्यपूर्वकर्मविनश्यत्का  
 लांतरितं फलं दानुं शक्नोतीति अतः कर्मणो वास्तव्या काचिदुत्तरा वस्था फ  
 लस्य वा पूर्ववस्थाः पूर्वनामास्तीति कथ्यते ॥ उपपद्यते चायमर्थः ॥ ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनु  
 पपन्नो विधिः तस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनेर्दृष्ट्यप्रसंगात्तदनुष्ठानं वैयर्थ्यापत्तिश्च ॥



तस्मात्तु धर्माधर्मदेवफलमिति ॥ ५९ ॥ पूर्वतु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ॥ बादरायणस्तु वाच्यः  
 पूर्वोक्तमेव श्वरफलहेतुं मन्यते ॥ केवलं कर्मणोऽपूर्वत्वात् केवलं फलमित्ययं पक्षस्तु शब्देन  
 व्यावर्तते ॥ कर्मपेक्षादुपपेक्षादयथास्तुतथास्तु इत्येव फलमिति सिद्धात् ॥ कुतश्चेत् हेतु  
 व्यपदेशात् ॥ यमीधर्मयोरपि कार ॥ इत्यतितं यमथो निनीषत इति स्मर्यते वाय  
 मयो भगवद्गतासु ॥ यो यो ध्यायात्ते नु भक्त ॥ अद्वयार्चितुमिच्छति ॥ तस्य तस्या  
 चला अद्वैतामेव विदधाम्यहं ॥ सतया अद्वयाय नमः ॥ सत्स्याराधनमो हते  
 लभते च ततः कामान् मयैव विहितानि तानिति ॥ सर्ववेदांतेषु चोच्चर  
 हेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यंते ॥ तदेव चेश्वरस्य पूलहेतुत्वं ॥ यत्स्वकमा  
 नुरूपाः ॥ प्रजाः सृजति विचित्रका यानुपपत्त्या दयोपि दोषाः ॥ अतः प्रयत्ना  
 पेक्षत्यादीश्वरस्य न प्रसज्यंते ॥ ६०० ॥ इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये  
 शंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ सर्ववेदां  
 तप्रत्ययचोदनाद्यविशेषात् ॥ व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वं ॥ इदं  
 ज्ञानं प्रतिवेदांते विज्ञानानि निमित्तं तेन वेति ॥ विचार्यते ॥ ननु विज्ञेयं ब्र  
 ह्म पूर्वापरादिभेदरहितमेकं संसंधवचनवद्वधारितं तत्र कुतो विज्ञ

केकेभ्य इति नीषते ष उ ए वा साधु कर्मकार ॥ ४

राम  
 ५५

न भेदाभेदचिंतावतारः ॥ न हि कर्मबहुत्वं ब्रह्मबहुत्वं मपि वेदांतेषु प्रति  
 पिपादयिषितमिति शक्यं ननु ब्रह्मण एव वात् ॥ एकस्यैव ब्रह्मण न चैकस्यैव  
 ब्रह्मण्यनेकस्यैव वा विज्ञानानि संभवन्ति न ह्यन्यथा चो न्यथा ज्ञानमित्य  
 भ्रान्तं भवति ॥ यदपि नरेकस्मिन् ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदांतांतरे  
 पुष्यादयिषितानि ॥ तेषामेकमभ्रान्तं भ्रान्तं नीतराणीत्यनाश्वस्य  
 संगे वेदांतेषु ॥ तस्मान्न तावत्प्रतिवेदांतं ब्रह्म विज्ञानभेदस्यां विदुं  
 शक्यते ॥ नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषात् ॥ अनेद उच्यते ॥ ब्रह्म विज्ञान  
 स्याच्चोदनालक्षणत्वादविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवा  
 न्यैर्ब्रह्म विज्ञानजन्यतदस्य बोधदाचार्यः ॥ तत्तु समन्वयादिति तं क  
 धमिमां भेदाभेदचिंतामारभत इति न दुच्यते ॥ सगुणब्रह्मविषया प्रा  
 तादि विषयाचेय विज्ञानभेदाभेदचिंतेत्यदोषः ॥ अत्र हि कर्मबहुत्वा

धात्रे



कानां शिरो ब्रूतमिति एवं पुनरुक्त्या द्योपि सेदहेतवो यथा संभवं वेदांतां  
तरेषु योजयितव्याः तस्मात्प्रतिवेदांतं विज्ञानं सेदइति एवं प्राप्ते ब्रूमः। सर्व  
वेदांतप्रत्ययानिविज्ञानानि तस्मिन् तस्मिन् वेदांते तानि ताभ्येव भवितुमर्हं  
ति कुतः चोदनाद्यविशेषात् प्रादिग्रहणेन साक्षात्तराद्यवृत्तसिद्धांतस्य  
दिताजभेदहेतव इहा ह्यर्थं ते संयोगरूपचोदनाख्या विशेषादियर्थः। यथे  
वृत्तिर्नानि होत्रेशाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नस्तादृशा एव चोदते तु दयादि  
ति एवं यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदेति वा जसनेऽपि नांछादोगानां च तादृशेव  
चोदनाप्रयोजनसंयोगोऽपि विद्विष्ट एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च श्रेष्ठश्चानां भवतीति  
पश्यन्नुभयत्र तदेव विज्ञानस्य यदुत्तमं श्रेष्ठं दिवि श्रेष्ठं पणान्वितं प्राण  
तत्तं यथा च द्रव्यदेवते रूपं यागस्य एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य तेन हितं  
रूप्यते समाख्यापि सेवप्राणविशेति। तस्मात्सर्ववेदांतप्रत्ययत्वं विज्ञा



ज्ञानस्य एवं पंचाग्नि विद्या वैश्वानर विद्या आदित्य विद्ये स्येव मादिष्वपि योजयि  
 तव्यः॥ ये तु नाम तद्वा दयो भेद हेत्वा भासास्ते प्रथम एव कां डेन नाम्ना स्यात्  
 वो दना भिधान्वा दित्यारभ्य परिहृताः॥ इहापि कंचिद्विशेषमाशंक्य परिह  
 रति॥ भेदान्नेति चेन्नेकस्यामपि स्यादेतत्सर्ववेदां तत्प्रत्ययत्वं विज्ञानानां गु  
 णभेदान्नोपपद्यते तथा हि वाजसनेयिनः पंचाग्नि विद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपर  
 मग्निमा मनंति॥ तस्याग्निरेवाग्नि सर्वतो स्यादिना छंदोगास्तु त्वं नाम नंति पंच  
 संख्ये येव च ते उपसहरति प्रथम इत्येतानेवं पंचाग्नी न्वेदेति॥ येषां स च गु  
 णोस्ति येषां च नास्ति कथमुक्तयेषां मेका विद्योपपद्येत॥ न चान्न गुणोपसं  
 हारः शक्यते प्रत्येन पंच संख्या विरोधात्॥ तथा प्राणसंवादे श्रोत्रादयः  
 श्रुतुरः प्राणा न्वा कूचस्तुः श्रोत्रं मनोस्ति छंदोगा प्राण नंति वाजसनेयि  
 नस्तु पंचममप्यामनंति रेतो वै प्रजातिः प्रजापते ह प्रजया पशुभिर्ग



ति

वं वेदेति जावायोद्वाप भेदाच्च वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च विद्याभेदोऽपि  
व्यदेवताभेदादिव्यागस्येति चेत्तन्नेष दोषः यत्त एकस्यामपि विद्यायामे  
वं जातीयको गुणभेद उपपद्यते यद्यपि षष्ठ्याग्नेतपसंहारो न संभव  
तितथापि ध्रुप्रभृतीनां पंचानामग्नीनां उभयत्र प्राग्यभिज्ञा  
यमानस्यान्नविद्याभेदो भवितुमर्हति ॥ न हि वेदोऽग्निग्रहणाग्रहणयो  
रतिशयो भिद्यते पठ्यतेपि षष्ठ्याग्निश्चंद्रो गेस्तं प्रेतं दिष्टमितो गतय ए  
व हरति वाजसनेयिनस्तु सांपादिकेषु पंचस्वग्निधनुवृत्तायाः समि  
दमादिकल्पनाया निवृत्तये तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समिसमिदि  
योदि समामनंति सनित्यानुवादः अथाप्यपासनार्थः एषवादस्तथा  
पि सगुणः शक्यते चंद्रो गेरप्युपसंहर्तुं न चान्नपंच संख्याविरोध  
जाशक्यः सांपादिकाग्न्याभिप्रायाद्येषा पंचसंख्या नित्यानुवादस्त



नविधि समवाधि नो यदोषः॥ एवं प्राणसंवादादिष्वप्यधिकस्वगुणस्येतर  
 त्रोपसंहारो न विरुध्येते न वा वापो द्वापमेवा देवमेदो विश्वाभेदश्चाशंक्येत  
 कस्यचिद्देशांशस्यावापो द्वापयोरपि स्यसो वेद्यराशेरनेदावगमात्। त  
 स्मादेकविश्वमेव॥ स्वाध्यायस्येतथात्वेन हि समाचारेधिकाराच्चसर्व  
 चेतान्निग्रमः॥ ॥ यदप्युक्तमाद्यवर्णिकानां विश्वां प्रतिशिरो वृत्ताद्यपेक्ष  
 णादप्येषां च तदनपेक्षणादिशाभेद इति तत्प्रसूच्यते॥ स्वाध्यायस्येव  
 धर्मो न विद्यायाः कथमिदमवगम्यते यत्तत्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन  
 समाचारे वेदव्रतोपदेशपरोग्रंथे प्रायर्वर्णिकाद् इदमपि वेदव्रतत्वेन व्या  
 ख्यातमिति समा मनति नैतदधीर्णव्रतो धीत इति वाधिस्तत्र विष  
 यादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययने धर्म एवैष निर्धा  
 र्यते। ननु च तेषां भेदे तां ब्रह्मविद्यां वदेत् शिरो व्रतं विधिचक्षुस्त्वधीर्णमि



तिव्रह्मविद्यासंयोगभ्रवणादेवैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति संकीर्त्येते वैषधर्मः न  
 तत्राप्येतामिति प्रकृतप्रत्यवमर्गस्रकृतत्वं ब्रह्मविद्यायां ग्रंथविशो  
 षाप्येतामिति ग्रंथविशेषसंयोग्ये वैषधर्मः ॥ सर्ववच्चैतन्नियमद्विनिद  
 शननिर्देशः । यथा च स वाः सूतसौर्यादयः शतौदनपर्यन्तं वेदांतरोदित  
 त्रेताम्यनभिसंबंधादाथ पूर्वजोदितैर्वाग्नि संबंधाच्चाथ वर्णिकानामेव  
 नियम्यंते तथैवमपि धर्मः स्माध्यायविशेषसंबंधात्तत्रैव नियम्ये  
 ततस्मादप्यनवद्यं विद्येकं सोपदेशात्सर्वे वेदायस्य दमामनंतीति  
 तथैतत्सर्ववच्चामहस्यम्येमीमांसतएत

एतदग्रे चतुःषष्टिपत्रं

२॥ ॥ दर्शयति च ॥ दर्शयति च विद्विद्ये कथं सर्ववेदांतेषु विद्येकं २



सुभा.त.

त.पा.

५९  
६३



मग्नावर्ध्वर्षव एतं महाव्रते खंडो गड इति च । तथा महद्गर्भवज्रमुद्यतमिति काठक उक्तस्यैश्वरगु  
णस्य भयहेतुत्वस्यै त्रिरीयके भेददर्शननिर्दाये परामर्शो दृश्यते । यथाद्ये वैषण्यतस्मिन्नुदरम  
तरं कुरुते । अथैतस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति । तथा वीजसनेयके प्रोदेश  
मात्रं संपादितस्य वैश्वानरस्य छंदोग्ये सिद्धवदुपादानं । यस्त्वेवमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमा  
त्मानं वैश्वानरमुपास्तइति । तथा सर्ववेदांतप्रत्ययत्वेनामन्यत्र विहितानामुक्त्या दीनामन्यत्रोपास  
नविधाना योपादानात्प्रायदर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदांतप्रत्ययत्वसिद्धिः । ॐ उप  
संहारोर्था भेदाद्विधिशेषवत्समाने च । ॐ इदं प्रयोजनसूत्रं । स्थिते चैवं सर्ववेदांतप्रत्ययत्वे विज्ञान  
नामन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञानउपसंहारो भवत्यर्था भेदाद्येव हिते  
षां गुणानामेकत्रार्थो विशिष्टविज्ञानोपकारः स एवा न्यत्रापि । उभयत्रापि हितदेवैकं विज्ञानं ।  
तस्मादुपसंहारो विधिशेषवद्यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकम  
सर्वत्रेत्यर्था भेदादुपसंहार एव मिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो भवेत्ततो विज्ञानांतरनिबंधनत्वाद्गुण  
नां प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः । किं ज्ञानैकत्वेनैव सित्यस्यैव तु प्रयोजनसूत्रं



रु.भा.

स्यप्रपंचःसर्वाभेदादित्यारभ्यभविष्यति॥७॥अथान्यत्वंशदादितिचेन्नाविज्ञोक्तम्।

रु.भा.

६०



वाजसनेयकेतेहदेवाउचुर्हतासुरान्यज्ञउद्गीथेनात्यथाभेतितेहवाचमुचुस्त्वंनउद्गायेति  
 प्रक्रम्यवागादीन्प्राणानासुरपापविद्धत्वेननिन्दित्वामुख्यप्राणपरिग्रहःपठ्यते।अथहममा  
 सन्प्राणमूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्यएषप्राणउद्गायदिति।तथाछंदोग्येपितुदेवाउ  
 द्गीथमाजुर्ननेनैनानभिभविष्यामइतिप्रक्रम्येतरेन्प्राणानासुरपापविद्धत्वेननिन्दित्वात  
 थैवप्राणमुख्यपरिग्रहःपठ्यते।अथहएवायंमुख्यःप्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरइति।  
 उभयत्रापिचप्राणप्रशंसयाप्राणविद्याविधिरध्यवसीयतेतत्रशंशयःकिमत्रविद्याभे  
 दःस्यादाहोस्विद्विद्यैकत्वमिति।किंतावत्प्राप्तपूर्वेणन्यायेनविद्यैकत्वननुनयुक्तंविद्यैकत्वं  
 प्रक्रमभेदादन्यथाहिप्रक्रमंतेवाजसनेयिनोन्यथाछंदोगास्त्वंनउद्गायेतिवाजसनेयिनः  
 उद्गीथस्यकर्तृत्वेनप्राणमामनन्ति।छंदोगास्तुउद्गीथत्वेनतमुद्गीथमुपासांचक्रिरइ  
 तितत्कथंविद्यैकत्वंस्यादितिचेन्नेषदोषःनह्येतावताविशेषेणविद्यैकत्वमपगच्छत्यविशे  
 षस्यापिबहुतस्यप्रतीयमानत्वात्तथाहिदेवासुरसंग्रामोपक्रमत्वमसुरासयाभिप्रायः



र.मा.

उद्गीथोपन्यासो वागादिसंकीर्तनंतन्निदया प्राणैर्मुखे व्यपाश्रयस्तद्गीर्थाच्चासुरविध्वंस  
नमश्चुलोष्ठनिदर्शनेनेत्येवंबहुवोर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते वाजसनेयकेपि  
चोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतमेष वा उद्गीथ इति तस्माच्छांदोग्येपि कर्तृत्वं लक्ष  
यितव्यं तस्माच्च विद्यैकत्वमिति ॥ ६ ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्यादिवत् ॥ ७ ॥ न  
वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं विद्याभेद एवात्र न्याय्यः कस्मात्प्रकरणभेदादिति उपक्रमभेदादि  
त्यर्थस्तथाहीह प्रक्रमभेदो दृश्यते ॥ ८ ॥ शांदोग्ये तावदोमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्येवमु  
द्गीथावयवस्योङ्कारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य सतमत्वादिगुणोपव्याख्यानं कृत्वा श्रवणत्वेन  
स्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवतीति पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोङ्कारमनुवर्त्य देवा सुरा  
ख्यायिकादारेण तमुद्गीथमुपासांचक्रिरइत्याह ॥ तत्र यद्युद्गीथशब्देन सकलभक्ति  
राभिप्रेयेत तस्याश्च कर्त्ता ज्ञातृत्वं तत्र उपक्रमश्चोपरुध्येत लक्षणाच प्रसज्येता उपक्रम  
तत्रेण चैकस्मिन्वाक्ये उपसंहारेण भावितव्यं ॥ तस्मात्तदत्र तावदुद्गीथावयवोङ्कारे प्राण

३३

सत्र ५

19

2







श्रु. १०

प्यवाक्ये विसृज्यमाने एते पक्षाः प्रतिभांति। तत्रान्यतमनिर्धारणकारणाभावादनिरूपणप्राप्ताविदमु-  
च्यते। व्यासस्य समंजसमिति। च शब्दो यंतु शब्दस्थाननिवेशी परपक्षव्यावर्तनप्रयोजनस्तदिहै-  
यः पक्षाः सावधान्तिपर्यदस्येते। विशेषणपक्षएवैको निरवद्यत्तुपादीयते। तत्राध्यासे तावद्या-  
बुद्धिरितरत्राध्यस्येते तच्छब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्येत तत्फलं च कल्पेयत। श्रयतएव फलमा-  
पयिताह वैकामानां भवतीत्यादीति चेन्न तस्यान्यफलत्वादास्यादिदृष्टिफलं हितत्रोद्गी-  
थाध्यासफलं। अपवादेषु समानः फलाभावः। मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेन्न पुरुषो-  
थोपयोगानवगमात्। न च कदाचिदोकारादोकारबुद्धिर्निवर्तते उद्गीथादुद्गीथबुद्धिर्न चे-  
देवाक्यवस्तुतत्प्रतिपादनपरमुपासनाविधिपरत्वान्नाप्येकत्वपक्षः संगच्छते। निष्प्रयोजनं  
हितदाशब्दद्वयोच्चारणं स्यादेकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात् न च होत्रविषय आध्वर्यविष-  
ये वाक्षरे ओकारशब्दवाच्ये उद्गीथशब्दप्रसिद्धिः। नापि सकलायां साम्प्रोद्वितीयायां भक्तावुद्गी-  
थशब्दवाच्या ओकारशब्दप्रसिद्धिर्येनानतिरिक्तार्थता स्यात्परिशेषादिशेषपक्षः परिगृह्यते।

या

किं

ण

६७



सू. भा.

परोवरीयबुद्धीयः स एषो नेत इति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनमद्वयादित्यगतहिरण्य  
 श्रमश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिन्नं न चेत्तरेतरगुणोपसंहार एकस्यां शाखायां त  
 दच्छारवांतरस्तेष्वप्येवंजातीकेषूपपासनेष्विति। **संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि।** अथोच्य  
 त। संज्ञैकत्वाद्वैकत्वमत्र न्याय्यमुद्गीथविद्येति ह्यभयत्राप्येका संज्ञेति तदपिनोपपद्यते।  
 उक्तं स्येत्तन्नवाप्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवदिति। तदेवात्र न्याय्यतरं श्रुत्य सारानुगतं हि  
 तसंज्ञैकत्वं तु श्रुत्य सारबाह्यं। उद्गीथशब्दमात्रप्रयोगालोकि कैर्कष्यवहर्त्तुमिरुपचयति। अ  
 स्ति चेत्तत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वादुपासनेषु उद्गीथविद्येति। तथा प्रसिद्धभे  
 दानामप्यग्निहोत्रदशपूर्णमासादीनां काठकैकग्रंथपरिपठितानां काठकसंज्ञैकत्वं दृश्यते त  
 थैह्यपि भविष्यति। यत्र तु नास्तिकश्चिदेवैजातीयको भेदे हेतुस्तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्वैकत्वं। यथा स  
 वर्गविद्यादिषु। **व्याप्तेश्च समंजसां ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते तत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सा**  
**मानाधिकरण्ये श्रयमाणे ध्यासापवादेकत्वविशेषणपक्षाणां प्रतिमानात्कतमोत्रपक्षो न्या**

६६

य्यः स्यादिति विचारस्तत्राध्यासेनामद्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तितायामेवान्यतरबुद्धौ अन्यत  
 रबुद्धिरध्यस्यते। यस्मिन्नितरबुद्धिरध्यस्यते नुवर्तत एव तस्मिंस्तद्वुद्धिरध्यस्तेतरबुद्धावपि।  
 यथानाम्नि ब्रह्मबुद्धावध्यस्तायामप्यनुवर्तत एव नाम बुद्धिर्न ब्रह्मबुद्ध्या निवर्तते यथा वा प्र  
 तिमा **दिषु विष्वादिबुध्यध्यासः** एवमिहाप्यक्षरउद्गीथबुद्धिरध्यस्यते उद्गीथे वा क्षरबुद्धिर  
 ति। अपवादो नाम यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां पश्चादुपजा  
 यमानायथार्थबुद्धिः पूर्वनिविष्टायामिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति। यथा देहेंद्रियसंघाते आत्म  
 बुद्धिरात्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्वा विन्यातत्वमसीत्यनूयायथार्थबुद्ध्या निवर्तते यथादिग्भांति  
 बुद्धिर्दिग्याथात्म्यबुद्ध्या निवर्तते एवमिहाप्यक्षरबुद्ध्योद्गीथबुद्धिर्निवर्तते उद्गीथबुद्ध्या वा क्षर  
 बुद्धिरिति। एकत्वं त्वक्षरोद्गीथशब्दयोरनतिमिक्तार्थचतित्वं यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमिदेव इति।  
 विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिन ओमित्येतस्याक्षरस्य ग्रहणप्रसंगे ओद्गात्रविषयस्य समर्पणं। यथा  
 नीलं यदुत्पलं तदानीयेति एवमिहाप्युद्गीथो य ओंकारस्तमुपासीतेति। एवमेतस्मिन्सामानाधिकर



नचैतेप्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्त्वेते इति उपदिष्टमस्माभिरनैमयोभ्यासादि  
 यत्र। अपिचपरस्मिन् ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रेणैतेपरिकल्प्यन्तेन द्रष्टव्यत्वेनाएवम  
 पिकृतंरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनां। ब्रह्मधर्मस्त्वेनान्कृतान्यायमात्रमिदमाचार्य  
 णप्रदक्षितं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति। सचन्यायोन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मधर्मेषु पासनोपाय  
 दिव्यमानेषु नेतव्याः संयद्वा मत्वादिषु सत्यकामत्वादिषु चातेषु हि सत्यपास्यस्य ब्रह्मण एकत्वे  
 प्रक्रममेदादुपासनाभेदे सति नान्योन्यधर्माणां मन्योन्यत्रप्राप्तिः यथा च देनार्योवेकैरुपतिमुपा  
 सातेछत्रेणान्याचामरेणान्यातत्रचोपास्यैकत्वेऽप्युपासनभेदो धर्मव्यवस्थाचभवत्येवमिहा  
 प्रीतिः। उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदे व्यवहारोऽसंगुणो ब्रह्मण्युपपद्येत न निर्गुणो ब्रह्मणि अ  
 तोन सत्यकामत्वादिना धर्माणां क्वचिदुक्तानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः। इतरेतत्सामान्यात्  
 इतरेत्यानंदादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्राप्तिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्म  
 णो धर्मिण एकत्वात्सर्वसर्वत्र प्रतीयेरिति वेषम्या प्रतिभात्र प्रयोजनाहित इति ॥१३॥ आध्या पति  
 नाय प्रयोजनाभावात्। काठके पठ्यते। इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परमन इत्यारभ्य पुरुषा

असरं

व्याप्तेः सर्ववेदसाधारण्यात्सर्वव्याप्यक्षरमिहमाप्रसंजीत्यत उद्गीथशब्देन विशेष्यते। कथं नुनामो  
 द्गीथावयवभूतः श्रौंकारो गृह्येतेति। नन्वस्मिन्नपि पक्षे समानत्वात्तद्वानोद्गीथशब्दस्यावयवलक्षण  
 र्थत्वात्सत्यमेवमेतल्लक्षणाया मपि सन्निकर्षविपुलकषो भवत एव। अध्यासपक्षेऽप्यर्थान्तरबुद्धि  
 र्थांतरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टालक्षणा विशेषणपक्षेऽप्यवयवविवचनेन शब्देनावयवः समर्प्यत इ  
 तिसंनिवृष्टा। समुदायेषु हि हेताः शब्दाः अवयवेषु पिवत्तमाना दृष्टाः पट्यामादिषु। अतश्च व्याप्ते  
 तोरोमित्येतदक्षरमित्येतस्योद्गीथमित्येतद्विशेषणमिति समंजसमित्येतन्निरवद्यमित्यर्थः। सर्वाभेदे  
 दन्यत्रेमे॥ वाजसनेयिनां छंदोगानां च प्राणसंवादे श्रेष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तं  
 वागादयोऽपि तत्र वसिष्ठत्यादिगुणान्विता उक्तास्ते च गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः। यद्वा अहवसि  
 ष्ठासित्वं तद्वसिष्ठो सीत्यादिना। अन्येषामपि तु शरिरेणां कोषीते किं प्रभृतीनां प्राणसंवादेऽप्यु  
 त्तोनिःश्रेयसादानमेताह वैदेवता अहं श्रेयसे विवदमाना इत्येवं जातीयकेषु प्राणस्य श्रेष्ठ्यमुक्तं  
 नत्वमेव सिष्ठत्वादयोगुणा उक्तास्तत्र संशयः किमिमेव सिष्ठत्वादयोगुणाः क्वचिदुक्ताः अन्यत्र



प्यस्येन ननु तनास्येन निती। तत्र प्राप्तिता वनास्येन निती। कुतः। एवं शब्दसंयोगादप्येव एवैवं विद्वान्प्राप्ते  
 निःश्रेयसविदित्वेति तत्र तत्रैवं शब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते। एवं शब्दसंनिहिता लंबनो नानास्वांतरपठि  
 ते मेव जातीयकं गुणजातं शक्रोति निवेद्यते। तस्मात्स्वप्रेकरणस्यैव गुणो निर्वाकास्तत्त्वमि  
 मेव प्राप्ते प्रत्याह। अस्येन त्रिमे गुणाः क्वचिदुक्ता वसिष्ठत्वादयो न्यत्रापि कुतः सर्वा भेदात् सर्वत्र हित  
 देवेकं प्राणविज्ञानमभिन्नप्रत्यभिज्ञायते प्राणसंवादादिसारूप्यादभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः  
 क्वचिदुक्ता अन्यत्र नास्येन नन्वेव शब्दस्तत्र तत्र भेदे नैवं जातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय समर्पयति इत्य  
 कं मत्रोच्यते। पद्यपि कोषीत किं ब्राह्मण गते नैवं शब्देन वा जसने यि ब्राह्मण गतं गुणजातमसंश्रितम  
 संनिहितत्वात् तथापि तस्मिन्नेव शब्देनेवा जसने यि ब्राह्मण गते नैवं शब्देन तत्संश्रितमिति न परत्रा  
 रवा गतमप्यभिन्नविज्ञानावबद्धं गुणजातं स्वशाखागताद्विशिष्यते। न चैवं सति श्रुतहानिर  
 श्रुतकल्पना भवति। एकस्यामपि हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति गुणवतो  
 भेदाभावात् न हि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशांतरगतस्तद्देशेऽप्येव विभावितशो  
 र्यादिगुणोप्यतत्तु गुणो भवति। यथा च तत्र परिचयविशेषा देशांतरेऽपि देवदत्तगुणा विभाव्यते।

एवमपि योगविशेषाच्छाखांतरेऽप्युपास्या गुणाः शाखांतरेऽप्यस्येन। तस्मादेकप्रधानसंबन्धाधर्मा  
 एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहृतव्या इति। छा. आनंदहादयः प्रधानस्य। छा. ब्रह्मस्वस्त्ये प्रति  
 पादनपरास्तु श्रुतिप्रधानं दत्तत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमित्येवं जातीयकाः ब्रह्म  
 णो धर्माः क्वचिकेचिच्छ्रूयन्ते। तेषु संशयः किमानंदादयो ब्रह्मधर्माणां वंतो यत्र श्रूयन्ते तावन्त एव  
 तत्र प्रतिपत्तव्याः किं वा सर्वसर्वत्रेति। तत्र यथा श्रुतिविभागे धर्मप्रतिपत्तो प्राप्ता यामिदमुच्यते।  
 आनंदहादयः प्रधानस्य प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वसर्वत्र प्रतिपत्तव्याः कस्मात्सर्वा भेदादेव  
 सर्वत्र हिते देवेकं प्रधानं विशेष्य ब्रह्म न भिद्यते। तस्मात्सर्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधि  
 कारणोदितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन। नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वसर्वत्र संकी  
 र्येरन्तथा हि तेति शीयके आनंदमयमात्मानं प्रक्रम्यान्नायते। तस्य प्रियमेव शिरः। मोदोदक्षिणः प  
 दः। प्रमोदउत्तरः पक्षः। आनंद आत्मा। ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत उत्तरं पठति। छा. प्रियशिरस्त्वाद्युपा  
 पिरुपचयोपचयो हि भेदे। छा. प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तेति शीयके आत्मानां नास्त्यत्र प्रा  
 प्तिः यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोदः आनंद इत्येते परस्परपक्षयोर्भावेन तत्रापेक्षया चोपचितापचितरू  
 पात्तुपलभ्यते। उपचयापचयो च सति भेदे संभवतः। निर्भेदं तु ब्रह्मैकमेवाद्वितीयमित्यादि श्रुतिभ्यः



सूत्रा  
७७

व्यमित्यत्रोच्यते। स्यादवधारणदिति। भवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणं। कस्मादवधारणत्परमात्मग्रह  
 णेहि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमात्रसमवर्त्येता न्यथात्वेनाजसंतत्यरिकल्पेनालोकसृष्टिवच  
 नंतु श्रुत्यंतरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनंतरमिति योजयिष्यामि यथा तत्तेजो सृजतेत्येतच्छ्रुतं तत्र प्रसिद्ध  
 वियद्वायुसृष्ट्यनंतरमित्ययुजं एवमिहापि श्रुत्यंतरप्रसिद्धो हि समानविषयो विषयः श्रुत्यंतरपु  
 पसंहर्तव्यो भवति। योप्ययं व्यापारविशेषो नुगमस्ताभ्योगमानयदित्येवमादिः सोपिविवक्षितार्थ  
 वधारणानुगुण्येनैव गृहीतव्योनस्य यं सकलकथा प्रबंधो विवक्षित इति शक्यं वक्तुं। तत्प्रतिपत्तोपुरुष  
 र्थाभावाद्ब्रह्मात्मत्वं हि विवक्षितं तथा ह्यंभः प्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चोग्यादीनां सृष्टिर्वा  
 न्नाकरणा निकायनं चेन्नारीरमुपदिश्यते एवमस्माकं कथन्विदं मद्भूते स्यादिति विद्वेदं शरीरं प्रविवे  
 शेति दर्शयति। स एतमेव सीमानं विहायैतया द्वारा प्रापद्यतेति। पुनश्च यदि वाचा भिव्या हृतं यदि प्राणे  
 नाभि प्राणितमित्येवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकमथ कौहमिति विद्वेदं स एतमेव पुरुषं ब्रह्म त  
 तममपश्यदिति ब्रह्मात्मत्वं दर्शनमवधारयति। तथोपरिष्ठादप्येष ब्रह्मेषु द्रष्टव्यादिना समस्तं भेदजा  
 तं सह महामहत्तैरनुक्रम्य सर्वतत्त्वाज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठिता प्रज्ञाने ब्रह्म

७७

अपरं किंचित्सा काठासापरागतिरिति। तत्र संशयः किमिमे सर्वे एवार्थादयस्ततस्ततः परत्वेन प्रतिपा  
 द्यन्ते उत पुरुष एवैभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति। तत्र तावत्सर्वेषामेवेषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति। त  
 तथा हि श्रूयते इदमस्मात्परमिदमस्मात्परमिति। ननु बहुष्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपिपादयिषितेषु वाक्य  
 भेदः स्यान्नैष दोषः वाक्यबहुत्वोपपत्तेः। बहून्येव ह्येतानि वाक्यानि प्रभवन्ति बहून्र्थान् परत्वेन प्रतिपादय  
 प्रतिपादयितुं। तस्मात्प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्य  
 त इति युक्तं न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनं कस्मात्प्रयोजनाभावाच्च हीनतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किंचि  
 त्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा। पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन् सर्वानर्थं द्रोतातीति प्रतिपन्नो दृश्यते प्रयो  
 जनं मोक्षसिद्धिस्तत्र श्रुतिर्निवाय्यतं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति। अपि च परप्रतिषेधेन काष्ठाशब्दे  
 न च पुरुषविषयमादरं दर्शयन् पुरुषप्रतिपत्त्यर्थे पूर्वपरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति। आध्यानायेत्याध्या  
 नपूर्वकायसमादर्शनायेत्यर्थः। सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहाध्यानमुपदिश्यते नत्वाध्यानमेव स्वप्रधानं।  
 ॥१४॥ आत्मशब्दाच्चाइतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थे देयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिर्यत्कारणमेषु सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा  
 नप्रकाशते दृश्यते तस्य या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिनिरिति प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह अतश्चानात्मत्वमितरेषां  
 विवक्षितमिति गम्यते। तस्यैव च दुर्विज्ञानेनासंस्कृतमतिगम्यतां च दर्शयति तद्विज्ञानायेव यच्छेदाच्च नम



सूत्रा प्राकृत्या ध्यानं विदधाति। तद्वाग्व्यातमानुमानिकमप्येकेषामित्यत्र। एवमनेकप्रकारावायाति।  
 यः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु सो ध्वनः पारमाप्रोतितद्विस्मोः परमं पदमित्युक्ते किं तदध्वनः परमं  
 विस्मोः परमं पदमित्यस्यामाया मिद्रियाद्यनुक्रमणात्परमपदप्रतिपत्त्यर्थ एवायमायास इ  
 ति अवसीयते। **आत्म** हीति रितरवदुत्तरात्। ऐतरेयके श्रूयते। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी  
 नान्यत्किंचनमिषत्स ईक्षत लोकां नुसृजति स इमान् लोकान् सृजतां **भो** मरीचीर्मरमापइति। तत्र  
 संशयः किंपर एवात्मे हात्मराद्येनाभिलष्यते उत अन्यः कश्चिदिति। किं तावत्प्राप्तं न पर आत्मे हात्म  
 राद्यभिलष्यो भवितुमर्हति। कस्माद्वाक्यान्वयदर्शनात्। ननु वाक्यान्वयः सततं परमात्मविषयो  
 दृश्यते। प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणादीक्षणापूर्वकं स्रष्टृत्ववचनाच्च। नेत्युच्यते लोकसृष्टिवचना  
 त्परमात्मनि ह्रस्वहरिगृह्यमाणे महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या लोकसृष्टिस्त्विहादावुच्यते। **लोकाश्च**  
 महाभूतसन्निवेशविशेषाः तथा चोभं प्रभृतीन् लोकत्वेनैव निर्ब्रवीति। अदोभः परेण दिवमित्या  
 दिना। **लोकसृष्टिश्च** परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते।  
 तथा हि श्रुतिर्भवत्यात्मे वेदमग्र आसीत्पुरुषविध इत्याद्या। स्मृतिरपि सैवैवारीति प्रथमः सवेपुरुष

उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रेसरमवर्तत इति। ऐतरेयिणोऽप्यथा तोरेतसः सृष्टिः प्रजापतेरेतो दे  
 वा इत्यत्र पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृका विचित्रां सृष्टिमा मनन्ति। **आत्म** राद्ये पितस्मिन्प्रयुज्यमा  
 ना दृष्ट आत्मे वेदमग्र आसीत्पुरुषविध इत्यत्र एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुप  
 पद्यते। ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नमपि च ताभ्योगामानयताभ्योश्च मानयता  
 भ्यः पुरुषमानयता अब्रुवन्नित्येवं जातीयको भूयान्यापारविशेषोलोकि केकेषु विशेषवत्त्वात्मसुप  
 सिद्ध इहानुगम्यते। तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादित्येवं प्राप्ते **ब्रह्म** पर एवात्मे हात्मराद्ये  
 न गृह्यते इतरवद्यथे तरेषु सृष्टिश्च वणेषु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्येवमादिषु पर  
 स्यात्मानो ग्रहणं। यथा चेतस्मिन्लोकिके आत्मराद्यप्रयोगे प्रत्यगात्मे वमुरव्य आत्मराद्येन गृह्यते  
 तथेहापि भवेत्तुमर्हतीति। यत्र त्वात्मे वेदमग्र आसीदित्येवमादौ पुरुषविध इत्येवमादिविशेषणांतर  
 श्रूयते भवेत्तत्र विशेषणवत् आत्मनो ग्रहणमत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमु  
 लभ्यते स ईक्षत लोकां नुसृजति स इमान् लोकान् सृजतेत्येवमादि। तस्मात्तस्येव ग्रहणमिति न्याय्यं  
**अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्**॥ वाक्यान्वयदर्शनात् न परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तुं



चितुं। पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिनः आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वादत एव नोभयविधानमु  
 भयविधाने च वाक्ये भिद्येत। तस्मात्प्राप्तमेवाग्निशिषतामशितवतां नोभयत्र आचमनमनूद्येतमे  
 वतदनमनश्च कुर्वतो मन्येत इति प्राणस्यानग्रताकरणसंकल्पो नेन वाक्येनाचमनीया स्वप्नप्रा  
 णविद्यासंबन्धित्वेनापूर्व उपदिश्यते। न वा यमनग्रतावादे आचमनस्तुत्यर्थ इति न्याय्य। आचम  
 नस्याविधेयत्वात्। स्वप्नानग्रतासंकल्पस्य विधेयत्वप्रतीतेर्न चैव सत्येकस्याचमनस्योभय  
 र्थताभ्युपगममिति प्रायत्वार्यता परिधानार्थता चेति क्रियांतरत्वाभ्युपगमात्। क्रियांतरमेव द्या  
 चमनं नाम प्रायत्वार्यपुरुषस्याभ्युपगम्यते। तदीयास्तत्त्वस्तु वा सः संकल्पनेनाम क्रियांतरमे  
 व परिधानार्थप्राणस्याभ्युपगम्यते इत्यनवद्यं। अपि च यदि किंचिदश्वभ्यः आक्रमिभ्यः आकीटप  
 तंगेभ्यस्तत्रैव मित्यत्र तावान्नसर्वोन्नाभ्यवहारश्चोद्यते इति शक्यं वक्तुं। अश्वत्वाद्दशक्यत्वाच्चा सर्वतु  
 प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते तस्माच्चर्यादापो वा स इत्यत्रापि नाप्राचमनं चोद्यते। प्रा  
 णस्वेव तु आचमनीया स्वप्नपरिधानदृष्टिश्चोद्यते इति युक्तं। न त्वय ईश संसंभवत्यपि चाचमं  
 तीति वर्तमाना पदेशित्वात्ता यं शब्दो विधिहमः। ननु मन्येत इत्यपि समानं वर्तमाना पदेशित्वात् स ह्यमे

२

तिब्रह्मात्मैकत्वदर्शनमेवावधारयति। तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनपवादः। अपरायोजना आत्मगृ  
 हीतिरिति त्वदुत्तरात्। वाजसनेयके कृतम आत्मेतियो यं विज्ञानमयः प्राणेषु दृष्टं तज्योतिः पुरुष  
 इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसंगविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति। तथा ह्युप  
 संहरति। स वा एष महानज आत्मा जरो मरो मृतो भूयो ब्रह्मेति। ओं दोग्येपि। स देव सोम्ये दमग्र आसी  
 देकमेवाद्वितीयमित्यंतरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्योदके स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्यमुपदिशति। तत्र स  
 वापस्तुत्यर्थत्वं वा नमोराज्ञानयोः स्यादतुल्यार्थत्वं चेति। अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तमतुल्यत्वा  
 दाज्ञानयोर्न ह्योमानवेषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं। आम्नानतंत्रत्वादर्थपरिग्रहस्य। वाजसनेयके च  
 त्मशब्दोपक्रमादात्मत्वोपदेश इति गम्यते। ओं दोग्ये त्वपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः। न  
 नु छंदोगानामप्यरुयुदके तादात्म्योपदेश इत्युक्तं। सत्यमुक्तं उपक्रमतंत्रत्वात्। यदुपसंहरास्म  
 तादात्म्यसंपत्तिः सेति मन्यते। तथा प्राप्ते भिधीयते। आत्मगृहीतिः स देव सोम्येत्यत्र छंदोगा  
 नामपि भवितुमर्हति इतरवद्यथा कृतम आत्मेत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिस्तथैव।  
 कस्मादुत्तरात्तादात्म्योपदेशात्। अत्र यादिति चेत्स्यादवधारणात्। यदुक्तमुपक्रमान्वया



सू. भा.  
२

दुपक्रमे चात्मशब्दश्रवणाभावात्तात्त्विकगृहीतिरिति तस्य कः परिहार इति चेत् सोऽभिधीयते। स्याद  
वधा एणादिति। भवेदुपपन्ने हात्मगृहीतिरवधारणात् तथा हि येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमृतं मतम  
विज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधार्यते तस्यैवादिषया संदेवेत्याद्याह।  
तच्चात्मगृहीतो स्यात्संपद्यते। अन्यथा हि यो यं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञा  
नं संपद्येत। तथा प्रागुक्त्यन्तरे कत्वावधारणे जीवस्य चात्मशब्देन परामर्शः स्वाभावस्थायी च  
तस्याभावसंपत्तिकथनं परिचोदनापूर्वकं च पुनः पुनस्तत्त्वमसीत्यवधारणमिति सर्वमेतत्ता  
दात्म्यप्रतिपादनायामेवावकल्प्यते। न तादात्म्यसंपादनायां न चोपक्रमतंत्रत्वोपन्यासो  
न्यायो न त्वपक्रमे आत्मत्वसंकीर्तनमनात्मत्वसंकीर्तनं वास्ति सामान्योपक्रमश्च न वाक्य  
त्रोषगतेन विशेषेण विरुध्यते विशेषाकांक्षित्वा सामान्यस्य। स चार्थोऽपि पर्यालोच्यमानो  
न मुख्य आत्मनो न्यः संभवति। अतो न्यस्य वस्तु जातस्यारंभणशब्दादिभ्यो न तत्रोपपत्तेः। अ  
मानवेषमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहत्या हरपात्रे पात्रमाहरेत्येवमादिष्वर्थसाम्येऽपि तदर्थ  
नात्मा देवं जातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्याभेद इति सिद्धे। १७। कार्योऽस्या

७२

स्य

नारद उवाच। खंडो गावाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्तमात्राय तस्येवापो वास  
आमनन्ति। अन्तरं च खंडो गा आमनन्ति। तस्माद्वा एतदशिष्यंतः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चोद्विपरिदधतीति।  
वाजसनेयिनस्त्वामनन्ति। तद्विदो मः श्रोत्रिया अशिष्यंत आचामंत्य शिवा चामंत्येतमेव तदनम  
नग्नं कुर्वतो मन्यन्ते तस्मादेवं विदशिष्यन्ता चामेद श्रित्वा चामेदे तमेव तदनमनग्नं कुरुत इति  
स चामनमनग्नता चित्तं च प्राणस्य प्रतीयते। तत्किमुभयमपि विधीयते उता च मनमेवो  
तानग्नता चित्तं नमेवेति विचार्यते। किं तावत्प्राप्तं उभयमपि विधीयत इति कुतः उभयस्याप्य  
वगम्यमानत्वा उभयमपि चैतदपूर्वत्वादि ध्येह। अथ वाचमनमेव विधीयते। विस्पष्टाहित  
स्मिन्विधि विभक्तिस्तस्मादेवं विदशिष्यन्ता चामेद श्रित्वा चामेदिति। तस्यैव तत्त्वार्थमनेन  
तासंकीर्तनमित्येवं प्राप्ते अमोना च मनो विधेयत्वमुपपद्यते। कार्योऽस्यानात्। प्राप्तमेव हीदं कार्यत्वेना  
चमने प्रायसांश्च स्मृतिप्रसिद्धमन्वाख्यायते। न चिदं श्रुतिरस्याः स्मृतेर्मूलस्याः नैक्यते। विषय  
नानात्वात् सामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसंबद्धं प्रायत्यर्थमाचमनं प्रापयति। श्रुतिस्तु प्रा  
णविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमेवाचमनं विदधतीति विदध्यान्विमिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्यो  
र्मूलमूलिभावो वकल्प्यते। न चैवं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यतीति शक्यमाश्र



चितुं। पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिनः आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वादत एव नोभयविधानमु  
 भयविधाने च वाक्यं भिद्येते। तस्मात्प्राप्तमेवाज्ञि शिषता मशितवतां नोभयत्र आचमनमनूद्येतमे  
 वतदनमनमैकुर्वंतो मन्येत इति प्राणस्यानग्रताकरणसंकल्पो न न वाक्येनाचमनीया स्वप्नुप्रा  
 णविद्या संबंधित्वेनापूर्व उपदिश्यते। न चायमनग्रतावाद आचमनस्तत्पथ इति न्याय्य। आचम  
 नस्याविधेयत्वात्। स्वयं चानग्रतासंकल्पस्य विधेयत्वप्रतीतेर्न चैव सत्येकस्याचमनस्योभया  
 र्थताभ्यपगमा भवति प्रायत्पार्थता परिधानार्थता चेति क्रियांतरत्वाभ्यपगमात्। क्रियांतरमेव ह्य  
 चमनं नाम प्रायत्पार्थपुरुषस्याभ्यपगम्यते। तदीयास्तत्त्वस्त्वबासः संकल्पनं नाम क्रियांतरमे  
 व परिधानार्थप्राणस्याभ्यपगम्यत इत्यनवद्यं। अपि च यदि किंचाश्च भ्य आक्रिमि भ्य आकीटप  
 तंगेभ्यस्तत्रेन्न मित्यत्र तावान्न सर्वाभ्यामवहारश्चोद्यत इति शक्यं वक्तुं। अराद्धत्वा दशकत्वाच्चा सर्वत  
 प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते तत्साहचर्यादापो वा स इत्यत्रापि नापो माचमनं चोद्यते। प्रसि  
 द्धास्वेव तु आचमनीया स्वप्न परिधानदृष्टिश्चोद्यते इति युक्तं। न त्वय ईदं शंसं संभवत्यपि वाचमं  
 तीति वर्तमाना पदेशित्वाच्चा यं शब्दो विधि होमः। ननु मन्येत इत्यपि समानं वर्तमाना पदेशित्वा स एवमे

तिब्रह्मात्मैकत्वदर्शनमेवावधारयति। तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनवधारः। अपरायोजना। आत्मगृ  
 हीतिरिति त्वेदुत्तरात्। वाजसनेयके कृतम आत्मेतियो यं विज्ञानमयः प्राणेषु दृष्टं तज्ज्योतिः पुरुष  
 इत्यात्मशब्देनापक्रम्यतस्यैव सर्वसंगविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति। तथा ह्युप  
 संहरति। स वा एष महानज आत्मा जरो मरो मृतो भूयो ब्रह्मेति। छंदोग्येपि। स देव सोम्येदमग्र आसी  
 देकमेवाद्वितीयमित्यंतरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्योदके स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्यमुपदिशति। तत्र स  
 रायस्तुल्यार्थत्वं वा न योरास्मानयोः स्यादतुल्यार्थत्वं चेति। अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तमतुल्यत्वा  
 दास्मानयोर्न ह्यस्मानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं। आस्मानतंत्रत्वादर्थपरिग्रहस्य। वाजसनेयके च  
 त्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते। छंदोग्ये तपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः। न  
 नु छंदोगानामप्यस्युदके तादात्म्योपदेश इत्युक्तं। सत्यमुक्तं उपक्रमतंत्रत्वात्। तदुपसंहासम  
 तादात्म्यसंपत्तिः सेति मन्यते। तथा प्राप्ते भिधीयते। आत्मगृहीतिः स देव सोम्येत्यत्र छंदोगा  
 नामपि भवितुमर्हाति इतरवद्यथा कृतम आत्मेत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिस्तथैव।  
 कस्मादुत्तरात्तादात्म्योपदेशात्। अत्र यादिति चेत्स्यादवधारणात्। यदुक्तमुपक्रमान्वया



सू.भा.

वयति। यो दक्षिणेऽनुसूय इति चाध्यात्मिके पुरुषेऽप्युक्तं स्योपनिषदहमिति। न स्यति चेत्तत्सं  
नितात्वेन सर्वनामात्तस्मादायतनविशेषव्यपाश्रयेणेव एते उपनिषदावुद्दिश्येते कुत उभयोः  
रुभयत्र प्राप्तिः। न चेक एवायमधिदैवमध्यात्मं च पुरुषः एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण्ययतनद्वय  
प्रतिपादनात्सत्यमेवमेतदेकस्यापि अवस्थाविशेषोपादानेनोपनिषद्विशेषोपदेशात्तदवस्थस्यैव  
सामवितुमर्हति। अस्मिन्वायं दृष्टांतः। सत्यस्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचार्यस्यास्तीत्यनुवर्तनमु  
क्तं न तत्तिष्ठतो भवति यच्च तिष्ठत उक्तं न तदास्तीत्येति। ग्रामारण्ययोस्त्याचार्यस्वरूपानपायात्तत्स  
रूपानुबद्धस्य च धर्मस्य ग्रामारण्यकृतविशेषाभावाद्भयत्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टांतः सौतस्मात्तुल्यव  
स्थाऽनयो रूपनिष्ठोऽन्यथा दर्शयति चेत्तदपि चैवं जातीयकानां धर्माणां व्यवस्थेति लिंगदर्शनं भवति। त  
स्यैतस्य तदेवरूपं यदमुष्य रूपयावमुष्यगोप्तो गोप्तो यन्नाम तन्नामेति। कथमस्य लिंगत्वमिति तदुच्य  
ते। अस्यादिसंस्थानभेदभिन्नाधर्मान्नन्योन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान्तर्यनेहातिदेशो नादित्यपुरुषगतव  
रूपादीनस्ति पुरुष उपसंहारितस्यैतस्य तदेवरूपमित्यादिना। तस्माद्भवति ते एवैते उपनिषदाविति नि  
र्णयः। २१। संभूतिश्च व्यास्यपि जातः। ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभूतानि ब्रह्माग्नेयं हृदि वमातता नेत्येवराणां य

७८-  
३३  
७९

७६

वि

चमेतत्प्रवश्यं विधेयेत्यतस्मिन्वासः कार्याख्यानादुपावासः संकल्पनमेवापूर्वविधीयते न च मनो  
पूर्वकं विहितं तदित्यप्युपासितं यदप्युक्तं विस्थेष्टा च मनोविधिभक्तिरिति तदपि पूर्ववत्त्वेनेवानुमनस्य प्र  
युक्तं। अतएव वाचमनस्याविधिस्तित्वादेतमेव तदनमन्यं कुर्वतामन्यत्तदस्यैव काण्वावस्यति पर्य  
नामनंति तस्मादेव विदिसादितस्मान्माध्यादिना नामपि पाठे आचमनानुवादेनैवं वित्तमेव प्रकृत प्रा  
णवासो वित्तं विधीयते इति प्रतिपत्तव्यं। योप्ययमप्युपासः क्वचिदाचमनं विधीयते क्वचिदासो विज्ञानमिति।  
सोपिनसाधः आपोवास इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैकरूप्यात्तस्मादासो विज्ञानमेव हविधीयते न  
च मनमिति न्यायः। १८। समान एव चाभेदात्। वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शोडित्यनामां कृता विद्या  
ज्ञाता। तत्र च गुणाः श्रयंते। स आत्मानमपासीत मनोमयं प्राणशरीरभारूपमित्येवमादयः। तस्यामेव शा  
खायां हृद्द्वारण्यके पुनः पठ्यते मनोमयोयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन् तद्देव्यथा ब्रीहिर्वायवो वास एष  
सर्वस्येशानः सर्वस्योधिपतिः सर्वमिदं प्रशक्तिं यदिदं किंचेति तत्र संशयः। किमियमेका विद्या अग्निरहस्य  
हृद्द्वारण्यकयोर्गुणोपसंहारश्चोतद्देवमेविद्ये गुणानुपसंहारश्चेति। किं तावत्प्राप्तं विद्याभेदो गुणव्यवस्था च  
ति। कुतः। नौनरुक्त्यप्रसंगात्। भिन्नास्मिन् हि शाखासमूह्ये तद्देवदितृभेदासौ नरुक्त्यपरिहारमात्रेण विद्येकह

पर्य



मध्यवसाये कत्रातिरिक्ता गुणा इतरत्रोपसंदिश्येते प्राण संवादादि विस्तृते एकस्यापुनः शाखायामध्येतदेदित  
भेदाभावाद्वाक्यपरिहारेणै नरुक्त्येन विप्रकृष्टे देशस्थे का विद्या न विदुमर्हति। नवात्रैकमात्राने विद्याविधा  
नार्थमपरं गुणविधानार्थमिति विभागः संभवति तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणा इतरत्रेतरच चाम्नायेरन्तसमा  
नीः समाना अपि तत्र भयत्रा म्नायेते मनो मयत्वादयः। तस्मान्नान्योन्यं गुणोपसंहार इत्येव प्राप्तेः सहायथा  
पि नान्तराशाखासंविद्ये कत्वं गुणोपसंहारश्च भवत्येवमेकस्यापि शाखायां भवितुमर्हत्कपास्या भेदात्  
देवहि ब्रह्म मनो मयत्वादि गुणकमुभयत्राप्यपास्य मभिन्नं प्रत्यभिज्ञानीमः। उपास्ये च रूपं विद्यायाः न च रूपं  
भेदे विद्या भेद मध्यवसातुं शक्यं मानापि विद्या भेदे गुणव्यवस्था। ननु पौनरुक्त्यप्रसंगाद् विद्या भेदो ध्यवसितो न  
त्यक्त्यते। अर्थविभागे पत्रे रेकं ह्याम्रानं विद्या विधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति न किंचिन्नोपपद्यते।  
नन्वेवमपि यदपठितमग्निरुस्ये तदेव हृदयके पठितं स एष सर्वस्ये शान इत्यादि। यत्पठितमेव मनो  
मयत्वादि तत्र पठितं नैष दोषतद्वलेनैव प्रदेशांतरपठितविद्या प्रत्यभिज्ञानात् समानगुणाम्नानेन हि विप्र  
कृष्टे देशां शां डित्य विद्यां प्रत्यभिज्ञाप्यतस्याभीशानत्वाच्च पदिर्यते। अन्यथा हि कथं तस्यामयं गुणविधिरिति  
धीयते। अपि वा प्राप्तां शां पदेशे नार्थवति वाक्ये संजाते प्राप्तेः परामर्शस्य नित्यानुवादतया पपद्यमानत्वा

१४

न

अत हलेन प्रत्यभिज्ञापो दितुं शक्यते। तस्मादत्र समानाया मपि शाखायां विद्ये कत्वं गुणोपसंहारश्चेत्कपपन्। १८  
संबंधादेव मन्त्रापि। हृदयारण्यके सत्यं ब्रह्मैकपक्रम्यत द्यत तस्य मसौ स आदित्यो य एष तस्मिन्मंडले पुरुषो म  
श्वा यदक्षिणे दक्षे न्युरुष इति। तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणे। धिदेव मध्यात्मं चायतनविशेषमुपदिश्य व्याहृति शरी  
त्वं च संपाद्य देउपनिषदावादिश्येते। तस्योपनिषदहमित्यधिदेवता। तस्योपनिषदहमित्याध्यात्मं। तस्मात्  
यः। किमविभागेनैव उभे अणुपनिषदावेयत्रानुसंधातव्ये उत विभागेनैकाधिदेवमेकाध्यात्ममिति।  
त्रसूत्रेणैवोपक्रमते। यथा शां डित्य विद्यायां विभागे नाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्त एव  
मन्यत्राप्येव जातीयके विषये भवितुमर्हत्येकविद्याभि संबंधादेका हीयसत्यविद्याधिदे  
वमध्यात्मं चाधीतोपक्रमामेदातु व्यतिष्ठत्कपादाच्च। कथं तस्या मुदितो धर्मस्तस्यामेव न  
स्याद्यो ह्याचार्ये कश्चिदनुगमनादिवाचारश्चोदितः स ग्रा मगते रण्यगते चतुल्यवदेव भवति।  
तस्मादुभयोरप्यपनिषदोरुभयप्राप्तिरित्येवं प्राप्ते प्रति विधत्ते। २० नवा विज्ञानात् न दो भयो  
रुभयत्र प्राप्तिः। कस्माद्विशेषात्तु परं स्थानविशेषोपसंबंधादित्यर्थः। कथं स्थानविशेषोपसं  
बंध इत्युच्यते। य एष तस्मिन्मंडले पुरुष इति ह्याधिदेविकं पुरुषप्रकृत्य तस्योपनिषदहमित्यथा

सन्



हरितनीलोसीत्यादि। कठानां तैतिरीयकाणां च शंभो मित्रः शंवरुण इत्यादि। वाजसनेयिनोत्पनिद्वारं मे प्रवर्ग्य  
ब्राह्मणं पश्यते। वाहवे सत्रं निषेड इत्यादि। कोषीतकिनामप्यग्निष्टोम ब्राह्मणं। ब्रह्मवा अग्निष्टोमो ब्रह्मेतदहर्ब्रह्म  
मेव ते ब्रह्मोपयंतिते मृतत्वमाप्नुवन्तिय एतदहर्ब्रह्म यं तीति। किमिमे सर्वे प्रविध्यादयो मंत्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि  
विद्यासूपसंहियेरन्विता नोपसंहियेरन्विता मीमांसामहे। किं तावन्नः प्रतिभाति। उपसंहार एषा विद्यास्त्विति।  
कृतः विद्योपधानानामुपनिषद्वन्धानां समीपे पाठात्। ननु चेष्टा विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे। वाटो।  
अनुपलभमाना अपि अनुमास्यामहे। संनिधिसामर्थ्यात्। न हि संनिधेरर्थवत्त्वं संभवत्यस्मादसावनाश्रयि  
तुं यत्कः। ननु चेष्टा मंत्राणां विद्याविषयं किंचित्सामर्थ्यं पश्यामः कथं चेत्प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि अत्रार्थत्वेनैव  
विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्ये महीति। नैष दोषः। सामर्थ्यं तावन्मंत्राणां विद्याविषयमपि किं  
चिच्छक्यं कल्पयितुं। हृदयादिसंकीर्तनात्। हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वयतनादिभावेनोपदिष्टानि तद्वा  
रेणैव हृदयं प्रविध्ये सैवं ज्ञातीयकानां मंत्राणामुपपन्नमुपासनांगत्वं। हृदयश्चोपासनेष्वपि मंत्रविनियोगो  
भूः प्रपद्ये पुनामुनेत्येवमादिस्तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामविरुद्धो विद्यासु  
विनियोगो वा उपपद्यत इह स्पष्टसिद्धस्यैव प्राप्ते ब्रह्मो नैषामुपसंहारो विद्यास्त्विति। कस्माद्देहाद्यर्थभेदात्

नीयानां शिवेषु वीर्यसंभ्रतिष्क निवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः पश्यन्ते। तेषां मेव चोपनिदिशां डित्यविद्या  
प्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पश्यन्ते। तासु ब्रह्मविद्यासु ताः ब्रह्मविभूतय उपसंहियेरन्वेति विचारणायां ब्र  
ह्मसंबन्धादुपसंहारप्राप्तौ पठति। संभ्रतिष्क व्याप्तिप्रभृतयो विभूतयः शं डित्यविद्या प्रभृतिषु नो  
पसंहर्तव्याः। अतएवायतनाविशेषयोगात्तथा हि शं डित्यविद्यायां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तमेष्टम  
आत्मा तर्हृदय इति। तद्देवदहर्ब्रह्मविद्यायामपि दहर्ब्रह्मपुंडरीकं वेत्तुं दहरोष्मिन्तं राका रा इति। उपको  
सत्तविद्यायां वाच्यायतनत्वं य एषो शिणिपुरुषो दृश्यत इति। एवं तत्र तत्र तत्र दृष्ट्यात्मिकमायतन  
मेतासु विद्यासु प्रतीयते। आधिदैविक्यस्येता विभूतयः संभ्रतिष्क व्याप्तिप्रभृतयस्तासां कुत एता  
सु प्राप्तिः। ननु ता स्वप्याधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयन्ते। व्यायान्निबो ज्ञायानेभ्यो लोकेभ्य एष उ एव भा  
मनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातिया कान्वा अयमाकाशस्तावानेषो तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावा  
पृथिवी अतरे च समाहिते इत्येवमाद्याः सन्ति चान्या आयतनविशेषा हीना अपीह ब्रह्मविद्याः षोडशकला  
द्याः सत्यमेवमेतत्तथाप्यत्र विद्यते विशेषः संभ्रत्याद्युपसंहारहेतुः। समानगुणान्मानेन हि प्रत्यक्षं पश्चा  
पितासु विप्रकृष्टदेशास्वपि विद्यासु विप्रकृष्टदेशा गुणानुसंहियेरन्वितियुक्तं। संभ्रत्यादयस्तु शं डित्यादि



सू. भा.  
७६

वाक्यगोचराश्रयगुणाः परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वान्नप्रदेशांतर्वर्तिविद्याप्रत्यक्षपक्षपक्षमाः न च अत्र संवे  
धमात्रेण प्रदेशांतर्वर्तिविद्याप्रत्यक्षपक्षानमित्युच्यते विद्याभेदे पितृपुत्रेः एकमपि किं बहुविभूति  
भेदे रनेकैरनेकधोपास्यत इति स्थितिः ॥ **पुरुषविद्या** इति स्त्वाद्दो दर्शनात् तस्माद्दीयसंभृत्यादीनां शांति  
विद्यादिष्वनुपसंहार इति ॥ २२ ॥ **पुरुषविद्या** यामिव चेत्तरेषामनाम्नानात् अस्ति तांतिनां पैगिनां च  
रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः तदीमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितं ॥ **य**  
शिशिवादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितान्यन्ये च धर्मास्तत्र समधिगताः आशीर्मेत्रप्रयोगादयस्ते  
**त्रिरीया** अपि कंचित्पुरुषयज्ञं कल्पयंति तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यज्ञमानः श्रद्धापत्नीत्येतेना  
नुवाकेन तत्र संशयः किं यज्ञतरोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते तैत्रिरीयकेषु पसंहर्तव्याः किं वा नो  
पसंहर्तव्या इति पुरुषयज्ञत्वाद् विरोधादुपसंहारप्राप्ता वाच्यमेव नोपसंहर्तव्या इति कस्मात्तद्रूपप्र  
त्यभिज्ञानाभावात्तदाहाचार्यः पुरुषविद्यायामिवेतियथैकेषां शाखिनां तांतिनां पैगिनां च पुरुषवि  
द्यायामानं नैवमितरेषां तैत्रिरीयाणामानमस्ति तेषां हीनरविलक्षणमेव यज्ञसंपादनं दृ  
श्यते पत्नीयज्ञमानवेदवेदिवर्हिषूपाज्यपशुत्विगाद्यनुक्रमेण **यदपि** सवनसंपादनं तदपीतर

७७

य

७८

यो

विलक्षणमेव यत्सायंप्रातर्मध्यंदिनंचतानि सवनानि इति यदपि किं न्मरणावभ्युत्थादिसामान्यतर  
णत्वाद्यस्त्वादुयसावैतदुपेनाभिभूयमानं न प्रत्यक्षपक्षमाः न च तैत्रिरीयकेषु पुरुषयज्ञत्वं श्रुय  
ते विदुषो यज्ञस्येति हि नैवेतस्मानाधिकरणे धृष्ट्यो विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति न हि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति  
अधिकरणत्वेतेष्वप्यो विदुषो यज्ञस्तस्येति भवति हि पुरुषमुख्यो यज्ञसंबंधः सत्यां च गतो मुख्य एवार्थ आश्रय  
यितव्यो न भाक्ता आत्मा यज्ञमान इति च यज्ञमानत्वं पुरुषस्य निर्वृत्तवैयधिकरणे नैवास्य यज्ञसंबंधं दर्शय  
ति अपि च तस्यैव विदुष इति सिद्धवदनुवादश्च तो सत्यां पुरुषयज्ञभावमात्मा दीनां च यज्ञमानादिभावं प्रतिपिश्य  
तस्मान्नस्य वाक्यभेदः स्यात् अपि च ससंन्यासमात्मविद्यापुरस्तादुपदिश्यानंतरं तस्यैव विदुष इत्याद्यनुक्रम  
णं पश्येत् पूर्वशेष एवैष आम्नायो न स्वतंत्र इति प्रतीमः तच्चाचेकमेव फलमुभयो रप्यनुवाकयो रूपलभा  
महे ब्रह्मणे महिमानमाप्नोतीति इतरेषां च नान्यशेषः पुरुषविद्यामाय आयुर्मेव द्विफलो ह्यसौ प्रहोडो वष  
नातं जीवति एव वेदेति समभिवाहारात् तस्मात्तदाधीतानां पुरुषविद्याधर्माणामाशीर्मेत्रादीनामप्राप्तिमे  
त्रिरीयके २४ वेधाद्यर्थमेदात् अस्याथर्वणिकानामुपनिषदार्थमेतत्समाप्नायः सर्वप्रविध्यहृदयं प्रविध्यध  
मनीः प्रवृत्तश्चिरोक्षिः प्रवृत्तविधाविपृक्तरत्यादिनां तांतिनां देवसवितप्रसवयज्ञमित्यादि शाब्दायनिनां श्वेताश्वो

चि



कारप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रं। कुशाक्षरस्तुतयगानवरित्यपमोपादानां तद्यथा भासु विना कुशाक्षर  
नस्य सा स्मृताः माफते सस्मिन्निगमे कुशाक्षरानामविशेषेण वनस्पतियोनित्वेन श्रवणेणाद्यायनिना  
मोडुं बरा इति विशेषवचनादोडुं बर्यः कुशाक्षराश्रीयते। यथा च कचिदेवा सरच्छरसामविशेषेण पो  
र्वापर्यप्रसंगे देवछरसि पूर्वाणीति पंग्या म्नायात्प्रतीयते यथा च षोडशिसौत्रे केषांचित्कालावि  
शेषप्राप्तौ समयार्धधिते सूर्य इत्यादिकायाः श्रुतेः कालविशेषप्रतीतिः। यथैव चाविशेषेणोपगानं  
केचित्समामनंति विशेषेण भासु विनोयथैतेषु कुशाक्षरादिषु श्रुत्यंतरगतविशेषान्वयः एव हानावप्य  
पायनान्वय इत्यर्थः। श्रुतं पुनरुक्तं हि विशेष श्रुत्यंतरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात्  
स चान्यायः स्यांगतो। तदुक्तं दादृशालक्षण्या। अपितु वाक्यशेषत्वादितरप्युदासः स्यात्प्रतिषेधादि  
कल्पः स्यादिति। अथैतास्ते वविधूननश्रुतिष्वेतेनेव सूत्रेणोतचित्तयितमे किमनेन विधूननवचने  
न सक्ततदुक्तयोर्हानमभिधीयते किं वा श्रुतिंतरमिति तत्रैव प्रापयितव्यं न हानं विधूननमभिधीयते। धूम  
केपन इति स्मरणार्थं। दोधूयंते ध्वजाग्राणीति च वायुना चाल्यमानेषु ध्वजाग्रेषु प्रयोगदर्शनात्। तस्माच्च  
लनं विधूननमभिधीयते। चालनं तत्सक्ततदुक्तयोः कंचित्कालं फलप्रतिबंधनादियेवं प्रापय्या प्रतिव  
क्तव्यं। हानावेवैष विधूननशब्दो वर्तितुमर्हत् पायनशब्दशेषत्वान्न हि परपरिग्रहभूतयोः सक्ततदुक्तयो  
ह

७९

हृदयं प्रविध्ये येवं ज्ञातीयकानां हि मंत्राणां येर्था हृदयवेधादयो मित्राश्च न भि सं बद्धास्ते उपनिषदुदिता निर्विद्या  
भिर्न ते पाताभिः संगतं सामर्थ्यं मस्ति। ननु हृदयस्योपासनेषु प्रयोगात्तद्वा वाक्योपासनसंबंधं दुपन्यस्तोने स  
च्यते। हृदयमात्रसंकीर्तनस्य ह्येवमुपयोगः कश्चित्प्रेक्षितं न च हृदयमात्रमंत्रमंत्रार्थः। हृदयं प्रविध्यधम  
नीः प्रविध्ये येवं ज्ञातीयको हि न सकलो मंत्रार्थविद्याभिरभिसंबध्यते। आभिचारिकविषयो ह्येवोर्थस्तस्मादा  
भिचारिकेण कर्मणा सर्वं प्रविध्ये येतस्य मंत्रस्याभिसंबंधस्तथा देवसवितः प्रसवयज्ञमित्यस्य यज्ञप्रसवलि  
गत्वा यज्ञेन कर्मणाभिसंबंधस्तद्विशेषसंबंधस्तप्रमाणोत्तरादनुसर्तव्यः। एवमन्येषामपि मंत्राणां केषांचित्ति  
गेन केषांचिद्वचनेन केषांचित्प्रमाणोत्तरेणेत्येवमर्थोत्तरेषु विनियुक्तानां हृदयपठितानामपि सत्तां न संनिधि  
मात्रेण विद्याशेषलोपपत्तिर्दुर्बलो हि संनिधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तत्रे। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणैश्च  
ख्यानी समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादियत्र तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियुक्ताः। स्थानेन  
नविद्याशेषलोपपत्तिः। न ह्येषा विद्याभिः सौकार्यं किं विदस्ति वा जपेयेत हृदयस्य सवस्य स्पष्टं विनियोगात्  
रं वा लपेयेनेह हृदयस्य सवस्य न यजेते। यथैवैको यं प्रवर्ग्यः सक्तुत्यभो बलीयसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो ननु ब  
लेन प्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति। अथ ह्यमाणविशेषवै हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यत्तु न तु बलवदबलवतोः  
प्रमाणयोरेतद्विप्रमाणविशेषता संभवेति। बलवदबलवतो विरोधादेव तस्मादेवं ज्ञातीयकानां मंत्राणां कर्म



सू. ३८

धि

ते. त. ३३

गां बानसं निपाठमात्रेण विद्याशेषत्वमाशंकितव्यं। अरण्यानुचचनत्वादिरधर्मसामान्यानुसन्निधिपाठ इति  
 संतोष्योऽहो नोत्तुपायनशब्दशेषत्वात्कुशाब्देऽस्त्युपगानवत्तुक्। अस्तितां उनां श्रुतिरश्वइवरोमाणि  
 विधयपापंचेइवराहोर्मुखात्प्रमुच्यधत्वाशरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवाभीतिं तथा ध्वं  
 णिकानां तथा विद्वान्युष्मपापे विधयनिरंजनः परमं साम्यमुपेतीति। तथा ब्राह्मणनिनः पठंति। तस्य पुत्रा  
 दायमुपयंति सहृदः साधकृत्यादिषंतः पापकृत्यामिति। तथैव कोषीत किनः तत्सकृतदुष्कृते विधनुते तस्य  
 प्रियादायतेः सुसुतमुपयंत्यप्रियादुष्कृतमिति। तदिह क्वचित्सकृतदुष्कृतयोर्हीनं श्रयते। क्वचित्तयोरेव वि  
 भागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनं। क्वचित्तु भयमपि हानमुपायनं चातद्यत्रोभयं श्रयते तत्र तावन्न किंचिद्वक्तव्य  
 मस्ति। यत्राप्युपायनमेव श्रयते न हानं तत्राप्यर्थो देवहानं संनिपतत्यन्ये रात्मीययोः सकृतदुष्कृतयोरोपेयमा  
 नयोरावश्यकत्वात्तद्धानस्य यत्तु हानमेव श्रयते न तु पायनं तत्रोपायनं संनिपतेद्धानवेति विचिकित्साया  
 मश्रवणादसंनिपातो विद्यांतरगोचरत्वाच्च शाखांतराण्यश्रवणस्य। अपि चात्मकर्तृकं सकृतदुष्कृ  
 तयोर्हीनं परकर्तृकं तूपायनं। तयो रसत्यावश्यकभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येतां तस्मादसंनिपा  
 तो हानावुपायनस्यैतस्यां प्राप्ते पठति। **हानाविति**। हानोत्वे तस्यां केवलायामपि श्रयमाणाया मु  
 पायनं संनिपतितु मर्हति तच्छेषत्वात्। हानशब्दशेषोऽप्युपायनशब्दः समधिगतः कोषीतकिरहस्ये।

७८

न

व

तस्मादन्ये केवले हानश्रेणेऽप्युपायनानुवृत्तिः। यदुक्तमश्रवणाद्विद्यांतरगोचरत्वादनवश्यकत्वाच्चो  
 निपात इति तदुच्यते। भवेदेषा व्यवस्थेतिर्यद्यनुष्ठेयं किंचिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीष्येतां न त्विह हान  
 मुपायनं वानुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते। विद्यास्तुत्यर्थे त्वनयोः संकीर्तनमिच्छमहाभागा विद्याय तत्साम  
 र्थादस्य विदुषः सकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधयेते ते चास्य सहृदुद्विषत्सु विनिवेशेते  
 इति स्तुत्यर्थे चास्मिन् संकीर्तने हानानंतरभावि त्वेनोपायनस्य क्वचिदुत्त्वाद न्यत्रापि हानश्रुता  
 वुपायनानुवृत्तिमन्यते **स्तुतिप्रकर्षलाभाय**। **सप्रसिद्धा** चार्थवादांतरापेक्षार्थवादांतरप्रवृत्तिरेक  
 विंशो वा इतो सावादित्य इत्येवमादिषु। कथं ही है कविंशतादित्यस्याभिधीयेतां नपेक्षमाणे र्थवादां  
 तरे द्वादशमासाः पंचर्तवस्त्रय इमे त्त्रेका असावादित्य एकविंश इत्येतस्मिन् तथा त्रिष्टुभौ भवतः से  
 द्रियत्वायेमेवमादिष्विद्विष्टुविसेवमाद्यर्थवादांतरापेक्षा दृश्यते। **विद्या** स्तुत्यर्थत्वाच्चोपा  
 यनवादस्य कथमन्यदीये सकृतदुष्कृते अन्यैरभ्यपेयेते इति नातीवाभिनिवेष्टव्यं। **उपायनशब्द**  
 षत्वादिति च शब्दशब्दसमुच्चारयन् स्तुत्यर्थमेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति। गुणोपसंहारविव  
 क्षायां ह्युपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिं श्रुत्या तस्मादगुणोपसंहारविचारप्रसंगेन स्तुत्युपसंहारप्र

यं



सू. भा.  
६सगुण  
नी

यां शांतिरित्यविद्यायां बोडशकलाविद्यायां वैश्वरविद्यायामिति। तत्र संशयः। किं यास्वे वेष्टागतिः श्रयते तास्वेव नि  
यमेतो तानि यमेन सर्वाभिरेवं जातीयकाभिर्विद्याभिरभिसंबध्येतेति किं तावत्प्राप्तं। नियम इति। यत्रैव श्रयते  
तत्रैव भवितुमर्हति। प्रकरणस्य नियामकत्वात्। यद्यन्यत्र श्रयमाणपि गतिर्विद्यांतरं गच्छेद्युत्पादीनां प्रामाण्यं  
हीयेत। सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसंगादपि चार्त्तिरिति कैकेय गतिरूपको सलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां चतुर्व्यवस्थाम्  
तोतत्सर्वार्थत्वेनार्थकंपुनर्वचनस्यातस्मात्त्रियमइत्येवं प्राप्ते पठ्यते नियम इति। सर्वासां मेवाभ्युदयप्रा  
प्तिफलानां विद्यानां मवित्रोषेणैवेष्टादेव यानां रव्या गतिर्भवितुमर्हति। नन्वेनियमाभ्युदयगमे प्रकरणविरो  
धउक्तौ नैवेष्टा विरोधः। राहानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। तथा हि श्रुतिस्तद्यद्विदुरिति पंचाग्नि  
विद्यावतां देवयानं पंथानमवतारयंती ये चैमेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत इति विद्यांतरशालिनामपि पंचाग्निवि  
द्याविद्धिः समानमार्गातां गमयति। कथं पुनरवगम्यते विद्यांतरशालिनामियं गतिश्रुतिरिति। ननु श्रद्धातपः पराव  
णानां मेव स्यात्तन्मात्रश्रवणात्। नैवेष्टोषः। न हि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यामंतरेण विद्याबलमेष्टागतिलभ्यते॥  
विद्यया तदारोहंति यत्र कामाः परागताः। न तत्र दक्षिणायंति नाविद्यां सस्तपस्विन इति श्रुत्यंतरात्तस्मादिह श्रद्धा  
तपोभ्यां विद्यांतरोपलक्षणे। वाजसनेयिनस्तपंचाग्निविद्याधिकारे धीयंते। य एवमेतद्विदुर्ये चामीश्ररण्ये श्रद्धास  
त्यमुपासत इति तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासते इति व्याख्येयं। सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रकृतत्वात्पंचाग्निविद्यां चैव  
इति

८९

रप्रहीणयोः परैरुपायनं संभवति। यद्यपीदं परकीययोः सकृत्तदुक्तयोः परैरुपायनं नान्न संसंभाव्यते तथा  
पितृसंकीर्तनात्तावदानुग्रहेन हानमेव विधनं ननामेति निर्णेतुं शक्यते। किंचिदपि चेदं विधनं न संनि  
धावुपायने श्रयमाणं कुशाच्छेदस्तु पगानवद्विधनं न श्रुत्या सर्वत्रापेक्ष्यमाणं सार्वत्रिकं निर्णयमा  
प्राप्तं संपद्यते। न च चालने ध्वजाश्वत्सुकृतदुक्तयोर्मुख्यं संभवत्यद्वयत्वादश्च श्ररोमाणि विधून्वान  
स्त्यजन्त्रः सहेव तेन रोमाण्यपि जीर्णा निशातस्य श्वद्वरोमाणि विधूय पापमिति च ब्राह्मणं। अनेकार्थत्वा  
भ्युपगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधस्तदुक्तमिति व्याख्यातो। सोपरायेतर्तव्याभावात्तथा ह्यन्यो देव  
यानेन पथापर्यंकं ब्रह्माभिप्रस्थितस्य व्यध्वनिस्तदुक्तद्वियोगं कोषीत किनः पर्यंकविद्यामा  
मनंति। स एतदेव यानं पंथानमापद्यामि लोकमागच्छतीत्युपक्रम्य स आगच्छति विरजं नदीं तो मनसे वात्येति  
तत्सकृत्तदुक्ते विधुनुत्तरीति। किं यथा श्रुतं व्यध्वन्येव वियोगवचनं प्रतिपत्तव्यमाहोस्विदादावेव देहाप  
सर्पण इति विचारण्यां श्रुतिप्रामाण्याद्यथा श्रुतप्रतिपत्तिप्रसक्तो पठति। सोपराय इति। सोपराये गमन  
एव देहादपसर्पण इदं विद्यासामर्थ्यात्सकृत्तदुक्ततहानं भवतीति प्रतिजानीते। हेतुव्याचष्टे। तर्तव्याभावा  
दिति। न हि विदुषः संपरेतस्य विद्यया ब्रह्म संप्रेक्षोरंतराले सकृत्तदुक्ताभ्यां किंचित्प्राप्तव्यमस्ति यदर्थकंति

या



स.भा.  
८०  
शा  
क

विदुषाः नदीनेते परिकल्पेयातां विद्याविदुषां फलत्वात् विद्यासामर्थ्येन तयोः क्षयः सच यदैव विद्या फल  
लाभे मूर्खीतदैव भवितुमर्हति। तस्मात्प्रागेव संनयं सकृत्तदुक्तं क्षयः पश्चात्पठ्यते। तथा ह्यन्येपि  
शारिरेन स्नादिनः दद्यान्निनश्च प्रागवस्थायामेव सुकृतदुःकृतहानिमा भवति। अथ इव रोमाणि विधू  
यपापमिति। तस्य पुत्रादायमुपयंति सहृदः साधकृत्या द्विषतः पापकृत्या मिति च। छंदतनुभया विरोधात्।  
यदि च देहादपस्तस्य देवयानेन यथा प्रस्थितस्या धर्मपथे सकृत्तदुक्तं क्षयो भूय गम्येता ततः पुनितदे  
हेयमनियमविद्याभ्यासात्मस्य सकृत्तदुक्तं हेतोः पुरुषप्रयत्नस्येच्छा तानुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव न  
दुक्तस्य सकृत्तदुःकृतक्षयस्य स्यात्। तस्मात्पूर्वमेव साधका वस्थया छंदतो नुष्ठानंतस्य स्यात्तत्पूर्व  
कंच सकृत्तदुःकृतहानिमिति द्रष्टव्यं। एवं निमित्तनेमितिक योरुपपत्तिस्तोडि। शाब्दानि श्रुत्योश्च संग  
तिरिति। २८। गतेरर्थवत्त्वमुभयथा न्यथा हि विरोधः। क्वचित्पुण्यपापहानसंनिधौ देवयानः पंथाः श्र  
यते क्वचिन्नतत्र संशयः। किं हाना विद्या विशेषेणैव देवयानः पंथाः संनिपतेदु त विभागेन क्वचित्संनिप  
तेत्क्वचिन्नेति। यथा तावद्धाना वविशेषेणैवोपायनानुवृत्तिस्तैव देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्य  
स्यां प्राप्ता वाच्यमहे। गतेर्देवयानस्य पथोर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति। क्वचिदर्थवती गतिः

८३  
क्षय  
८०

के

क्वचिन्नेति। नाविशेषेण अन्यथा ह्यविशेषेणैव चैतस्यां गता वंगी क्रियमाणायां विरोधः स्यात्। पुण्य  
पापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यस्यां श्रुतौ देशांतरप्रापणी गतिर्विस्तध्येता कथं हि निरंज  
नो गतादेशांतरगच्छेदं तव्यं च परमं साम्यं न देशांतरप्राप्यायत्नमित्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे। उ  
पपन्नसल्लभणार्थोपलब्धेर्लोकवत्। उपपन्नश्चायमुभयथा भावः क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति। तल्ल  
क्षणार्थोपलब्धेर्गतिकारणी भूतो ह्यर्थः पर्यंकविद्यादिषु सगुणेषूपपासनेषूपलभ्यते। तत्रैपर्यंकारो हर्ष  
पर्यंकस्तेन ब्रह्मणा संवदने विविष्टगंधादिप्राप्तिश्चेत्येवमादिबहुदेशांतरप्राप्यायत्नं फलं श्रूयते। तत्रार्थवती  
गतिः न तु सम्यग्दर्शनेन तल्लक्षणार्थोपलब्धि रस्ति। न ह्यात्मैकत्वं दर्शनामाप्तकामानामिहैव दग्धाशेष  
कैरी बीजानामारब्धभोगकर्मशयसपणव्यतिरेकापेक्षितव्यां क्वचिदस्ति तत्रानर्थिका गतिर्लोकवच्चै  
ष विभागो द्रष्टव्यः यथा लोके ग्रामप्राप्ते देशांतरप्रापणः पंथा अपेक्षते नारोग्यप्राप्तावेव मिहा पीति। भूय  
श्चेतं विभागं चतुर्थे ध्यायेन्निपुणतरमुपपादयिष्यामः। अनियमः सर्वसामविरोधः। वादानुमानाभ्यां सगु  
णास्तु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तं। सगुणा स्वपिविद्यासु कास्तु चिद्वृत्तिः श्र  
यते। यथा पर्यंकविद्यायामुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां दहरविद्यायामिति। नान्यास्तयथामध्वविद्या



चित्तपैवोपात्तत्वाद्द्विद्योत्तरपरायणानामेवेदमुपासनेन्याय्यं। अथ य एतौ पंधानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगायदिसं  
हंश्चकमिति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टमधोगतिगमयतीति देवयानपितृयानयोरेव नानंतर्भावयति तत्रापि वि  
द्याविशेषो देवयानप्रतिपत्तिः। स्मृतिरपि। शुक्लकृष्णगतीत्येते जगतः। आश्रमे मता एकयायात्यनावृत्तिम  
न्ययावर्तते पुनरिति। यत्पुनर्देवयानस्य पथो द्विरास्मानमुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां चतुर्भ्य  
त्राप्यनुचितं नार्थं। तस्माद नियमः। यावदाधिकारमवस्थिति राधिकारिकाणां। विदुषो वर्तमानदेहपाता  
नंतरं देहांतमुत्पद्यते न वेति चिंत्यते। ननु विद्यायाः साधनभूतायाः संपत्तौ केवल्यनिर्धृतिः स्यान्न वेति नेया  
चित्तोपपद्यते। न हि पाकसाधनसंपत्तौ बोदनो भवेन्न वेति चिन्ता संभवति। नापि भुंजानस्तृप्येन्न वेति चिंत्यते।  
उपपन्नोत्थियं चिन्ता। ब्रह्मविदामपिकेषां चिदितिहासपुराणयोर्देहांतरोत्पत्तिदर्शनात्तथास्थानंतरतमानामेव  
दाचार्यपुराणविधिष्वु नियोगात्कलिहापरयोः संधौ कृष्णद्वैपायनः संबभूवेति स्मरेति। वसिष्ठश्च ब्रह्मणो  
मानसः पुत्रः सन्निमिश्रापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्निवावरणाभ्यां संबभूवेति। भृगवादीनामपि  
ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणो यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते। सनत्कुमारोपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः  
स्वयैरूद्राय वरप्रदानात्कंदत्वेन प्रादुर्बभूवेवमेव दक्षनारदप्रभृतीनां भूयसी देहांतरोत्पत्तिः कथ्यते।



स्व-ता-

८२

२३

न तेन निमित्तेन स्मृतौ। **कृता** अपि मन्त्रार्थवाक्योः प्रायेणोपलभ्यते। ते च केचित्पतिते पूर्वदेहे देहां रमादरतो के  
चित्स्थित एव तस्मिन् योगे श्रम्यवशादनेकदेहादानन्यायेन। सर्वे चैते समाधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते त  
देतेषां देहीतरोत्यतिद्वानास्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वं महेतुत्वं चेत्यत उत्तरमुच्यते। न तेषां  
मपांतरतमः प्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानामधिकारतंत्रत्वात्  
स्थितेयथासौ भगवान्सविता सहस्रयुगपर्यंतं जगतोधिकारं च क्षित्वा तदवसाने उदयास्तमनं व  
र्जितं कैवल्यमनुभवत्यथ ततनुर्ध्वं उदेत्यनैवोदेतानास्तमेतैकल एव मध्ये स्थितेति श्रुतेः  
यथा च वर्तमाना ब्रह्मविद आरब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति। तस्य तावदेव चिरं यावन्न  
विमोक्षेथ संपत्स्येति श्रुतेरेव मपांतरतमः प्रभृतयो पीथराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिका  
रेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवति  
ष्ठते तदवसाने चापवृज्यत इत्यविरुद्धां सक्तं स्रष्टुं मेवहिते फलदानाय कर्माशयमिति  
वाहयतः स्वातंत्र्येण गृहादिव गृहं रमन्त्यमन्यं देहं संचरन्तः स्वाधिकारनिवर्तनाया परिमुषित  
स्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्निर्भीय देहान्क्रमयन्तः

त  
३३

८२



स्मृतिः

अहेतुचं

क्रमेण बाधिति ह्येति न चैते जातिस्मरा इत्युच्येते त एव त इति प्रसिद्धे रथा सुलभानाम ब्रह्मवर्हिभी ज  
न केन विवर्तितुं कामा व्यस्य स्वदेहं जनकमा विरप्युद्यते न पश्चात्स्वमेवा विवेशेति स्मर्थते यदि ह्य  
पयुक्तैः सकृत्प्रवृत्तैः कर्मणि कर्मतरं देहोत्तरारंभकारणमा विर्भवेत्ततो न्यदप्यदग्धबीजं कर्मतरं तद्वदेव  
प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वं वा आशंकोत न त्वियमाशंका युक्ता ज्ञानात्कर्मबीज  
दाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् तथा हि श्रुतिः अभिद्यते हृदयग्रंथि स्थिद्यते सर्वसंशयाः क्षीयंते चा  
स्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति स्मृतिलंभे सर्वग्रंथी नो विप्रमोक्ष इति चैव माद्या स्मृतिरपि य  
थैषां सिसमिद्धो ग्निर्भस्मसात्कुरुते जुनां ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथेति बीजाग्रं न्य  
पदग्धा निनरो हंति यथा पुनः ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशोर्नात्मा संपद्यते पुनरिति चैव माद्या न चाविद्या  
दिक्लेशादाह सतिक्लेशबीजस्य कर्मशयस्यैकदेशादाह एकदेशप्ररोहश्चेत्कपपद्यते न ह्यग्निदग्ध  
प्रस्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते प्रवृत्तफलस्य तु कर्मशयस्य पुक्तेषोरिव वेवा स्यान्निरति  
स्तस्य तावदेव चिरमिति शरीरपातक्षेपकरणं तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणाम्  
वस्थितिर्न च ज्ञानफलस्यानेकांतिकता तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति तद्यो



सू. भा.  
८३

वः

यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वासा-  
त्ताः स्वर्गमर्हषयस्तेषु चैश्वर्यद्वयदर्शनेन निर्वृत्ताः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठा ये केवल्यययुति-  
त्यप्यपपद्यन्ते ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति संचरे परस्यां ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं परममिति  
स्मरणात् प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशंका नुपपत्तिः कर्मफले हि स्वर्गादावननुभवोऽस्य  
दाशंको भवेद्दानवेति अनुभवास्तु तु ज्ञानफलं यत्साक्षात्परोक्षोद्भूतेति श्रुतेस्तत्त्वमसीति चेत्सिद्ध-  
वदुपदेशाच्च कृतत्वमसीत्यस्य वाक्यस्यार्थस्तत्तत्ततो भविष्यसीत्येवं शक्यः परिणेतुं तद्वैतस्य स-  
र्वोपदेष्टुं प्रतिपेदेहं मनुरभवत्तथैव सत्यं दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वोत्तमं दर्शयति तस्मादेकैति-  
की विदुषः केवल्यसिद्धिः ॥ ३२ ॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वाभां मोपसद्वत्तुक्तं ॥ ३३ ॥ वाजसने-  
यकेश्वर्यते एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणं अभिवदेत्यखलमन एव द्रुत्वा मदीर्घमित्यादि तथा च व-  
णेश्वर्यते अथ परायया तदक्षरमधिगम्यते यतद्वैतस्य मग्राद्यमगोत्रमवर्णमित्यादि तथैवान्यत्रापि विशेष-  
निराकरणद्वारेणाक्षरं परं ब्रह्म आव्यतो तत्र केचित्केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिषिध्यन्ते तासां विशेषप्रतिषेध-  
बुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिरुत व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागा तु व्यवस्थाप्राप्ता बुध्यन्ते अक्षरविषयास्तु विशेषे

त. ल.  
३३

८३



व

र्थश्चा

नां

षड्बुद्धयः सर्वाः सर्वत्रोद्भव्याः सामान्यतद्वाच्यम्। समानो हि सर्वत्रावेशो निराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकार  
स्तदेव च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते। तत्र किमित्यन्यत्र कृता बुद्धयो न्यत्र न स्युस्तथा च  
नंदादयः प्रधानस्येयत्र व्याख्याताः। तत्र विधिरूपाणि विशेषणनिवृत्तिनीहप्रतिषेधरूपाणीति वि  
शेषः। प्रपञ्चोयं चिन्ताभेदः। औपसदवदिति निदर्शनायथा जामदे ग्रेहीने पुरोडाशे जीष्वप सत्कचोदि  
ता सुपुरोडाशप्रधानमंत्राणामग्रेर्वहोत्रं वेरधरमित्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानामप्यध्वर्यमि  
रभिसंबन्धो भवत्यध्वर्यकर्तृकत्वात्पुरोडाशप्रधानस्य प्रधानतंत्रत्वाच्च। गानामेव मिहाप्यक्षरतंत्र  
त्वीतद्विशेषणो यत्र कचिदुत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसंबन्ध इत्यर्थः। तदुक्तं प्रथमे कांडे। गुणमु  
ख्यव्यतिक्रमे तदर्थं त्वान्मुख्येन वेदसंयोग इत्यत्र। ७। इयदा मननात्। ७। दासुपर्णी सयुजा सर्वाया  
समानं हृक्षं परिषस्वताते। तयो रभ्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पन्नं न्योऽमित्रा करी। तीत्यध्यात्माधिकारे  
मंत्रमार्थवणिकाश्चेतश्चतराश्च पठंति। तथा कठा कृतं पिबंतो सुक्ल तस्य लोके गुहां प्रविष्टो परमेप  
राह्णै। छायातपो ब्रह्मविदो वदंति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति। किमत्र विद्यैकत्वं मुत विद्यानाना



स. भा.  
८८

त्वमितिसंशयः। किं तावत्प्राप्तं विद्यानां त्वमिति। कुतः विशेषदर्शनात्। द्वास्तु पूर्णेत्यत्र हे कस्य भो  
ते त्वं दृश्यते एकस्य भो कृत्वमृतपिबता वित्यत्रोभयोरपि भो कृत्वमेव दृश्यते। तद्देय रूपमिदं मानं वि  
द्याभिध्यादित्येवं। च। प्राप्ते ब्रवीति। विद्ये कत्वमिति। कुतः यत उभयोरप्यनयोर्मे त्रयोरित्यत्र परिच्छिन्नं  
द्वितोपेतं वेद्य रूपमभिन्नमामनंति। ननु दर्शितो रूपभेदो नेत्युच्यते। उभा वेष्ये तो मंत्रो जीव द्वितीयमिच्छं  
प्रतिपादयते। नार्थो तद्वदस्त्वत्पुण्ये तत्र तावदनश्च न न्यो अभिचा कर्त्ता। तीत्यशनायाद्यतीतः परमात्मा  
प्रतिपाद्यते। वाक्यशेषे पि च स एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति। न तं पिबता  
वित्यत्र जीवे पिबत्यशनायाद्यतीतः परमात्मापि साहचर्याच्छ्रित्या येन पिबतीत्यपचर्यते। परमा  
त्मप्रकरणं ह्येतदन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादित्यपक्रमात्तद्विषय एव चात्रापि वाक्यशेषो भवति। यः से  
तुरीजानां नामक्षरं ब्रह्म यत्परममिति। गुह्यं प्रविष्टा वात्मानो हीयत्र प्रपंचितं। तस्मान्नास्ति वेद्यभेदः  
तस्माच्च विद्ये कत्वं। अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदां तेषु पूर्वोपार्थलोचने परमात्मविद्ये वा वगम्यते। तादा  
त्म्यविवक्षये व जीवोपादानं नार्थो तिरविवक्षया। न परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावसरोस्तीति ८४  
ते। तस्मात्प्रपंचार्थ एवैष योगः। तस्माच्चाधिकधर्मोपसंहार इति। ८५। अंतरा भूतग्रामवत्स्वात्मानः। ८६।

त. त.  
२३

८४



सू. ८६

तु निश्चयः यत्सुनरत्नं फलांतरश्रवणद्विधांतरमिति + अत्रोच्यते तस्योपनिषदहरहमिति चांग  
 तरोपदेशस्य स्तावकमिदं फलांतरश्रवणमित्यदोषः अपि चार्थवादो देवफले कल्पयितव्ये सति विद्ये  
 कत्वे चावयवेषु श्रयमाणा निबद्धन्यपि फलान्यवयविन्यामेव विद्यायामुपसंहर्तव्या निभवंति तस्मा  
 त्सेवेयमेका सत्यविद्या तेन तेन विशेषणोपेता म्नातेत्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणाः एकस्मिन् अयो  
 गे उपसंहर्तव्याः केचित्सुनरस्मिन् तत्रेदं च वाजसनेयकमद्वयादित्यपुरुषविषयं वाक्यं छंदोग्ये वाच्यं  
 य एषोतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते अथ य एषोतरादिति पुरुषो दृश्यत इत्युदाहृत्य सेवेयमद्वया  
 दित्यपुरुषविषया विद्योभयत्रैकेति कृत्वा सत्यादीन् गुणान्वाजसनेयिभ्यः छंदोगानामुपसंहार  
 र्यान्मन्यते तन्न साधकलक्ष्यते छंदोग्ये हि कर्मसंबन्धि न्युद्धीथव्यपाश्रया विद्या विज्ञायते तत्राद्या  
 दि मध्यावसानेषु कर्मसंबन्धविद्वानिभवंति इयमेव गग्निः सामेत्यपक्रमे तस्य कसामचगेऽस्मिन्  
 दुद्धीथ इति मध्ये य एवं विद्वान् साम गायतीत्यपसंहारे नैव वाजसनेयके किंचित्कर्मसंबन्धि विद्वम  
 स्मिन् तत्र प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे सति गुणव्यवस्थेव कर्तव्येति छाकामादीतरत्र तत्र वायतनेभ्यः अथ दि  
 यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेदमदहोस्मिन् तत्राकाश इति छंदोगा अधीयते एष आत्मा प

८६

था

यत्साक्षारपरोक्षब्रह्म य आत्मा सर्वांतरा इत्येवं द्विरुपस्तिकहो लप्रश्रयो नैरंतर्येण वाजसनेयिनः समामने  
 तितत्र संशयः विद्ये कत्वं वा स्याद्विद्या नानात्वं वेति विद्या नानात्वमिति तावत्प्राप्तं अभ्याससामर्थ्यात्  
 अन्ये ह्यन्य नानातिरिक्ता र्थं द्विरास्मानमनर्थकमेव स्यात् तस्माद्यथाभ्यासात्कर्मभेद एव मभ्यासाद्विद्या  
 भेद इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अंतरास्माना विशेषात्त्वात्मनो विद्ये कत्वं मिति सर्वांतरो हि स्वात्मोभयत्राप्यविशि  
 ष्टः पृच्छ्यते प्रत्यक्ष्यते च न हि द्वावात्मानावेकस्मिन् देहे सर्वांतरो संभवतः तदाह्ये के स्याज्जसं सर्वांतरत्वं म  
 वकल्प्येत् एकस्य तु भूतग्रामेव नैव सर्वांतरत्वं स्यात् यथापेव भूतसमूहे देहेष्टथिव्या आपोतरा अद्भ्यस्ते  
 जोतरा मिति सत्यप्यापेक्षिकेतरत्वे नैव सर्वांतरत्वं भवति तथेहापीत्यर्थः अथवा भूतग्रामवदिति श्रुत्यं  
 तरे निदर्शयति यथेको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूततरात्मेयस्मिन्मंत्रे समस्तेषु भूत  
 ग्रामेषु के एव सर्वांतर आत्मा आम्नायत एव मनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः तस्माद्विद्ये कत्वा द्विद्ये क  
 त्वा अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशांतरवत् अथ यदुक्तमनम्यपगम्यमाने विद्याभेदे आम्ना  
 नभेदानुपपत्तिरिति तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते नायं दोषः उपदेशांतरवदुपपत्तेर्यथा तांतिनामुपनिष  
 दिषष्ठे प्रपाठके स आत्मा तत्त्वेमसि श्वेतकेतो इति न वक्तव्योपदेशेन विद्याभेदो भवत्येव मिहापि भवि



सू-ना. व्यति। कथं न वक्तुं पदो न विद्या भेदो भवत्यपक्रमोपसंहाराभ्यामैकार्थ्यावगमादय एव सा भगव  
 ८५ निज्ञायत्विति चेकस्यैवार्थस्य पुनः पुनः प्रतिपिपादयिषितव्यत्वेनोपपत्तेरुपादाशङ्कांतराणां सक्तुं पदेना  
 पपत्तेरेवमिहापि प्रश्रुता भेदादेतो न्यदार्तमिति च परिसमाप्य विशेषादुपक्रमोपसंहारो नावदेकार्थ  
 विषयो दृश्यते। यदेव साक्षादपरोक्षाद्वेति च द्वितीये प्रश्ने एवकारप्रयोजनः पूर्वप्रश्नगतमेवार्थमुत्त  
 रत्राकृष्यमाणं दर्शयति। पूर्वस्मिंश्च ब्रह्मणो कार्यकरणव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः कथ्यते। उत्तरस्मिं  
 स्तत्तस्यैवाशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं कथ्यते इत्येकार्थतोपपत्तिः। तस्मादेकाविद्येति। व्यतिहारो वि  
 शिष्यति हीतरत्वात्। अतद्यो हे सो सो यो सो सो हमित्येतेरेषा आदित्यपुरुषं प्रकृत्य समामनंति। तथा  
 जाबालास्तु वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति। तत्र संशयः। किमिह व्यतिहारेणोभयरूपामतिः कर्तव्या  
 ८५ उत्तैकस्यैवैति नावदाह। न ह्यत्रात्मन ईश्वरेणोक्तत्वं मुक्त्या न्यत्किंचिच्चित्तव्यमस्ति। यदि चैवं चित्तं व्यविशे  
 परि षः कल्प्येत। संसारिणश्चेश्वरात्मत्वमीश्वरस्य च संसार्यात्मत्वमिति। तत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्वे  
 उत्कर्षो भवेदीश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात्तस्मादेक्यरूपमवमते। व्यतिहारान्नायस्त्वेक  
 त्वद्वितीकरणार्थ इत्येवंप्राप्ते प्रत्याह। व्यतिहारो यमाध्यानायाम्नायते इतरवद्यथेतरे गुणाः सर्वात्मत्वप्रभ  
 तयः आध्यानायाम्नायते तद्वत्तथा हे विशिष्यति समाभ्यातार उभयोच्चारणेन त्वमहमस्येह च त्वमसीति

तयि

यत्

८५

तच्चोभयरूपायामतौ कर्तव्यतायामर्थवद्भवति। अन्यथा हीरं विशेषेणोभयाम्नायमनर्थकं स्यादेकेनैव  
 कृतेत्वात् न नूभयाम्नायस्यार्थविशेषपरिकल्प्यमाने देवतायाः संसार्यात्मत्वापत्तेरनिकर्षः प्रसज्येत क  
 त्तेनैष दोषः। एकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचित्यमानत्वात्। न चैवं सति स एवैकत्वद्वितीकार आपद्ये  
 तानवयमेकत्वद्वितीकारं वारयामः। किंतु हि व्यतिहारेणोहद्विरूपामतिः कर्तव्या वचनप्राप्ता एवैकत्वं  
 पेत्येतावदुपपादयामः। फलतश्चैकत्वमिद्विती भवति। यथाध्यानार्थेपि सत्यकामादिगुणोपदेशात्तद्गुण ई  
 श्वरः प्रसिध्यति तद्वत्तस्मादयमाध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च विषये उपसंहर्तव्य इति। अ। मेव हि स साव  
 यः। अ। स यो हेतुः महद्यः। प्रथमजं वेदसत्यं ब्रह्मेत्यादिना वा जन्मनेयके सत्यविद्यासनामाक्षरोपा  
 सना विधायानंतरमाभ्यायते तद्यत्तस्य ससौ कः आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षि  
 णेक्ष्मणो य इत्यादि। तत्र संशयः। किं द्वे एते सत्यविद्ये किंचैकं वेति। द्वे इति तावत्प्राप्तं। भेदेन हि फलसंयोगो भव  
 ति। जयतीमान्तो कानिति पुरस्ताद्वेति पाप्मानं जहाति चेत्कपरिष्ठात्प्रकृता कर्षणं तु पाप्मैकत्वादित्येवंप्रा  
 प्तेः। एकेवेयं सत्यविद्येति। कुतस्तद्यत्तस्य मिति प्रकृता कर्षणात्। ननु विद्या भेदेपि प्रकृता कर्षणं उ  
 पाप्मैकत्वादुपपद्यते इत्येकं। नैतदेवं। यत्र हि विस्पष्टाकारणातरादिद्याभेदः प्रतीयते तत्रैतदेवं स्यादस  
 त्त्वमयथा समवेतद्यत्तस्य मिति प्रकृता कर्षणात् पूर्वविद्या संबद्धमेव सत्यमुत्तरत्राकृष्यते इत्येकं विद्या



३ तत्र विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च किं वा नेति संशये विद्यैकत्वमिति

हृत्पाप्मा विरक्तै विमृष्टविशोको विजिघत्सोपि पासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादि। तथा वा जस-  
नेयिनः सवा एष महानज आत्मा यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषो तद् हृदय आकाशस्तस्मिन्नेते स-  
र्वस्य वशीत्यादौ तत्रेदमुच्यते। कामादीति सत्यकामादीत्यर्थः। यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति।  
यदेतच्छ्रौणो ग्ये हृदयाकाशस्य सत्यकामत्वादिगुणजातमुपलभ्यते तदितरत्र वा जसनेयके सवा एष  
महानज आत्मेत्यत्र संबध्येतां यतनादिसामान्यात्। समानं ह्यभयत्रापि हृदयमायतनं। समानश्च वेद्य  
ईश्वरः। समानं च तस्य सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनमित्येवमादिबहुसामान्यं दृश्यते। ननु विशेषोपि  
त्रयतो छांदोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगो वा जसनेयके लोकाशोत्रायस्य ब्रह्मण इति। नोदहरतत्र  
भ्यस्त्यत्र छांदोग्ये व्याकाशो ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापितत्वादयं तत्र विद्यते विशेषः सगुणा हि ब्रह्मवि-  
द्या छांदोग्ये उपदिश्यते। अथ यद्वात्मानमनुविद्यु ब्रजं त्येतांश्च सत्यान् कामानित्यात्मवत्कामानामपि वेद्य-  
त्वश्रवणात्। वा जसनेयके तु निर्गुणमेव परंब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते। अत उर्ध्वं विमोक्षाय ब्रह्मसंगोऽयं पुन-  
रित्यादिप्रश्नप्रतिवचनसमन्वयाद्विज्ञादितुस्तत्त्वार्थमेव गुणजातं वा जसनेयके संकीर्त्यते। तथा चोपदि-  
ष्टात्स एष नेतिनेति इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति। गुणवत्तु ब्रह्मण एकत्वादिभूतिप्रदर्शनाया यं गुणो-  
पश्यात् वा जसनेयके ब्रह्मैवाद्युपलभ्यते तदपीतरत्र छांदोग्ये तु एष आत्मा पहतपाप्मेत्यत्र संबध्येत



स. मा. पसेहारः सत्रितो नोपासनायेति द्रष्टव्यं। ७। आह सद्रूपः। ७। अहो गेवैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते। तद्यदुक्तं  
प्रथममोक्तं दोषीयं सयो प्रथममाहति जुहुयात्प्राणायामाहेत्यादि। तत्र पंचप्राणाहुते यो विहितास्तासु  
च परस्तादग्निहोत्रशब्दः प्रयुक्तः। य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति। यथेह हस्तधिता बाला आतरं पर्युपास  
तो। एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इति च। तत्रेदं विचार्यते। किं भोजनलोपलोपः प्राणाग्निहोत्रस्येता  
लोप इति। तद्यदुक्तमिति भक्तागमनसंयोगश्च वणाद्भक्तागमनस्य च भोजनार्थत्वाद्भोजनलोपलोपः प्राणा  
ग्निहोत्रस्येत्येवं प्राप्ते। न लुप्येतेति तावदाह। कस्मादादरतिथा हि वैश्वानरविद्यायामेव ता बालानां श्रुतिः  
पूर्वोतिभिर्भोश्रीयाद्यथाह वै स्वयमहुत्वाग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तदित्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं किं  
दित्वा स्वामिभोजनं प्रथमं प्रापयंती प्राणाग्निहोत्रादरं करोतीति। या हि न प्राथम्यलोपं सहते न तस्य सा  
प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहतेति मन्यते। ननु भोजनार्थं भक्तागमनसंयोगाद्भोजनलोपलोपः प्रा  
पितः। न तस्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वात्। प्रकृते हि अग्निहोत्रे पयः प्रभृतीनां द्रव्याणां नियतत्वादिति  
प्यग्निहोत्रशब्दात्कोऽपायिनामयनवत्तद्वर्मप्राप्तौ सत्यां भक्तद्रव्येकतागुणविशेषविधानार्थमिदं वा  
क्यं तद्यदुक्तमित्यतो गुणलोपेन मुख्यस्येत्येवं प्राप्तभोजनलोपेऽप्यद्विरन्येन वा द्रव्येणा विरुद्धेन प्रतिपि



धानन्यायेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमित्यत उन्नरं पठति। ७। उपस्थिते तस्तद्वचनात्। ८। उपस्थिते भोजने  
तस्तस्मादेव भोजनद्रव्यात्प्रथमोपनिषत्तितात्प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्तयितव्यं कस्मात्तद्वचनात्तथा हितव्यं  
ते प्रथममागच्छेत्तद्विधीयमिति सिद्धवद्भक्तोपनिषत्तपरा मर्त्तन परार्थद्रव्यसाध्यतां प्राणाहुतीनां विदधा  
ति। तत्र प्रयोक्तृकलक्षणपत्राः सप्तकथं भोजनलोपेद्रव्यांतरं प्रतिनिधापयेयुः। न चात्र प्राकृताग्निहोत्रध  
र्मप्राप्तिरस्ति। कुंडपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति विध्युद्देशागतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद्वद्विधाप  
येदित्युक्ता तद्वर्माप्राप्तिः। इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्देन तद्वद्विधापयितुमर्हति। तद्वर्माप्राप्ते वा  
भ्यपगम्यमानाया मग्न्यद्वरणदयोप्राप्तेरन्त्रास्ति संभवो ग्न्यद्वरणं तावद्वा माधिकरणभावायान  
चायमग्नौ होमः भोजनार्थता व्याघातप्रसंगात्। भोजनोपनीतद्रव्यसंबंधाच्च। स्ये एवैष होमस्तथा च ज्ञा  
बालश्रुतिः पूर्वोत्तिथिभ्योऽश्रीयदित्यास्याधारमेवेमां होमनिर्हतिं दर्शयति। अत एव चेहापि सांपादि  
कान्येवाग्निहोत्रागानि दर्शयति। उर एव वेदिलोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो न्वाहाय पवन आस्य  
माहवनीय इति वेदिकृतिश्चात्र स्थंडिलमात्रोपलक्षणात्। द्रष्टव्या मुख्याग्निहोत्रे वेद्यभावात्तदंगानां चे  
ह संपिपादयिषितत्वाद्भोजनेनेव च कृतकालेन संयोगान्नाग्निहोत्रकालावरोधसंभवः। एवमन्येषु पक्षे



सू. भा.  
८८

नारयो धर्मः केचित्कथं विद्विष्यते। तस्माद्भोजनपक्ष एवैते मंत्रद्वयदेवतासंयोगात्पंचहोमानिर्वर्तयितव्याः  
यत्वा हरदर्शनं तद्वचनं भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थं न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः। न त्वनेनास्यनियता वाक्य  
ते दर्शयितुं तस्मात्भोजनलोपे लोप एव प्राणमिहोत्रस्येति। छ। तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यथा  
प्रतिबंधः फलं छ। संतिकर्मा गव्यपाश्याणि विज्ञानान्ये। मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्येव मादी  
नि। किं तानि नित्या न्येव स्फः कर्मसंपर्ण मयीत्वा दिवदुतानित्यानि गोदोहनादिवदिति विचारया  
मः किं तावत्प्राप्ते नित्यानीति। कुतः प्रयोगवचनपरिग्रहादनारभ्याधीतान्यपि ह्येतान्युद्गीथादि  
द्वारेण क्रतुसंबंधा क्रतुप्रयोगवचनेनांगां तु वत्संस्पृश्यते। यत्तेषां स्ववाक्येषु फलश्रवणमाप र  
यिता ह वै कामानां भवतीत्यादितद्वर्तमानापदेशरूपत्वादर्थवादमात्रमपापश्लोकश्रवणादिव  
त्रफलप्रधानं तस्माद्यथा यस्य पणं मयी जुहू भवति न स पापं श्लोकं श्रुणोतीत्यादीनामप्रकर  
णपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतु अवेशात्प्रकरणपठितवन्नित्येते वमुद्गीथाद्वपासनानां  
मपीत्येव प्राप्ते ब्रूमः। तन्निर्धारणानियमश्चेति। यान्येतानि उद्गीथादिकर्मगुणयाथात्म्यनिधा  
रणानिरसतमश्राप्तिः समृद्धिमुख्यप्राण-आदित्य इत्येव मादीनि नैतानि नित्यवत्कर्मसु नियमे

नृ. ल.

३३

८८



रन। कुतस्तदृष्टेः तथा ह्यनियतत्वमेवं जातीयकानां दर्शयति श्रुतिः। तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेदय  
श्चनवेदेत्यविदुषोपि क्रियाभ्यनुज्ञानाप्रस्तावादिदेवताविज्ञानविहीनानामपि च प्रस्तोत्रादीनाया  
जनाध्यवसानदर्शनात्प्रस्तोत्रादेवताप्रस्तावमन्वायतातां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसीति तां चेदविद्वान्  
नुज्ञास्यसीति तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसीति च। अपि चैवं जातीयकस्य कर्मव्यपाश्रयस्य विज्ञानस्य पृथ  
गेव कर्मणः फलमुपलभ्यते कर्मफलसिध्यप्रतिबंधस्तत्समृद्धिरतिशयविशेषः काश्चित्तेनोभौ कुरु  
तो यश्चेतदेवं वेदयश्चनवेदनानां तु विद्यावाविद्याचयदेवविद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदातदेव वीर्य  
चतुरं भवतीति। तत्र नानावित्तिविद्वदविद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणादीर्यवत्तरमिति चतरपः प्रयोगादि  
द्याविहीनमपि कर्मवीर्यवदिति गम्यते। तच्चानित्यत्वे विद्याया उपपद्यते नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म  
वीर्यवदभ्यनुज्ञायेतासर्वो गोपसंहारे हि वीर्यकर्म इति स्थितिः। तथा लोकसामादिषु प्रतिनियतानि प्र  
कृपासनं फलानि क्षिप्यंते। कल्प्यंते हास्ये लोकांनुर्ध्वं श्वाहृताश्चेत्येवमादीनि। न चेदं फलश्रवणमर्थ  
वादमात्रं फलं प्रतिपत्तुं। तथा हि गुणवाद आपद्येता फलोपदेशो तु मुख्यवारोपपत्तिः। प्रयाजादिषु नि  
तिकर्तव्यताकांक्षस्य कर्तो प्रकृतत्वात्तदर्थं सति युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वात्। तथानारम्याधीनेषु विपर्ण



सूना०

दी१

ce

मयीत्वादिषु। नहि पर्णमयीत्वा नाम क्रियात्मकानां माश्रयमंतरेण फलसंबधोवकल्प्यते। गोहोह  
नादीनां हि प्रकृतोपपन्नं नाद्याश्रयत्वाभादुपपन्नः फले विधिः। तथा वैत्वादीनामपि प्रकृत्युपाद्या  
श्रयत्वाभादुपपन्नः फले विधिः। ननु पर्णमयीत्वादिष्वेवं विधेः कश्चिदाश्रयः कृतोस्ति। वाक्येनैव तु  
कीदाश्रयतां विवक्षितत्वा फले विधिं विवक्षतो वाक्यभेदः स्यात्। उपासनानां तु क्रियात्मकत्वादिशि  
एविधानोपपत्तेरुद्गीथाद्याश्रयाणां फले विधानं न विरुध्यते। तस्माद्यथाकृत्वाश्रयाण्यपि गोहोह  
दीनि फलसंयोगादनित्यान्येवमुद्गीथाद्युपासनान्यपीति दुष्टव्यमत एव कल्पसूत्रकोनैव जातीयका  
न्युपासनानि क्रतुषु कल्प्यां च कुन। **अप्रसन्नवदेवतुक्ता**। अवाजसनेयके वदिष्याम्येवाहमिति वा  
धेइत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठो वधारितः अधिदैवतमग्न्यादीनां वायुः तथा ओं होम्यो वायुर्वा  
वसंवर्ग इत्यत्राधिदैवं मग्न्यादीनां वायुः संवर्गो वधारितो ध्यात्मं वागादीनां प्राणस्तत्र संवायः। पृथगेव मो  
वायुप्राणानुपगंतव्यो स्यातां अपृथगेवेति। **अपृथगिति** तावत्प्राप्तत्वाभेदात् न ह्यभिज्ञे तत्पृथग  
नुचितं ननु याव्यं। दर्शयति च श्रुतिरध्यात्ममधिदैवतं च तत्त्वाभेदमग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्या  
रभ्यतथा एते सर्व एव समाः सर्वे न ता इत्याध्यात्मिकानां प्राणानां माधिदैविकी विभूति आत्मभू  
त

३३

५

ce

३३



तां दर्शयति। तथा न्यत्रापि तत्र तत्राध्यात्ममधिदैवतं च बहुधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति। क्वचिच्च यः प्राणः  
 स वायुरिति स्पष्टमेव वायुं प्राणं चैकं करोति। तथोदाहृतं पिवाजसनेयि ब्राह्मणे यतश्चोदिसूर्यर  
 त्समिन्नुपसंहारश्लोके प्राणाद्वा एष उदेति प्राणोऽस्तमेतीति प्राणेनैवोपसंहरत्रैकत्वं दर्शयति। च  
 स्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याश्चैवापान्याश्चेति च प्राणव्रतेनैवैकेनोपसंहरन्नेतदेव दृश्यते। त  
 था छांदोग्येऽपि परस्मान्महात्मनश्चतुरो देव एकः कः सोऽजगारेत्येकमेव संवर्गं गमयति न ब्रवीत्येक  
 केषां चतुर्णां संवर्गो परोपरेषां मिति। तस्मादप्युक्तमुपगमनस्यैवैवंप्राप्ते ब्रूमः। पृथगेव वायु  
 प्राणावुपगंतव्याविति। कस्मात्पृथगुपदेशादाध्यानाथो ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः सो  
 सत्याध्यानपृथक्तेनार्थक एव स्यात्। ननु कम्पृथगनुवर्तितं तत्त्वाभेदादिति। नैष दोषः। तत्त्वाभेदे  
 प्यवस्थोभेदादुपदेशो वशो नानुचितं न भेदोपपत्तेः। श्लोकोपन्यासस्य तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्य  
 मानस्य पूर्वोदितध्ये यभेद निराकरणसामर्थ्याभावात्स यथेषां प्राणानां मध्यमः प्राण एव मेता  
 सां देवतानां वायुरिति चोपमानोपमेयकरणदेनेन ब्रूतोपन्यासो व्याख्यातः। एवमेव व्रतमिति चे  
 वकारोवागादि व्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः। भग्नव्रतानि हि वागादीनीकृत्वा नितानि मृक्काः



रमग्रव्रतस्य निधिरितत्वादेकमेव व्रतं चरेदिति चोक्ता तेनो एतस्यै देवता ये सायुज्यसलोकतो  
 जयतीति वायुप्राप्तिफलं ब्रुवन्वायुव्रतमनिवर्तितं दर्शयति। देवतेत्यत्र वायुः स्यादपरिच्छिन्नात्म  
 तस्य प्रेक्षितत्वात्पुस्त्यात्प्रयोगाच्च। सैषानस्तमितादेता यदायुरिति। तथातौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायु  
 देवदेवेषु प्राणः प्राणेऽस्ति भेदेन व्यपदिशति। ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दशा संतस्तत्कृतमिति च भेदे  
 नैवोपसंहरति। तस्मात्पृथगेवोपगमनं। प्रदानवद्यथेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेव कौकपालमिन्द्रायाधि  
 राज्ञायेंद्राय स्वराज्ञ इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्या मिहो सर्वेषामभिगमयन् वद्यत्यं बद्धारमित्यतो  
 वचनादिद्राभेदाच्च सहप्रदानाशं कायां राजादिगुणभेदाद्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च  
 यथान्यासमेव देवता पृथक्कात्प्रदानपृथक् भवत्येवं तत्त्वाभेदेऽप्याध्येयां पृथक्कादाध्यानपृथक्  
 मित्यर्थः न तदुक्तं सकर्षे। नानावादेवता पृथग्ज्ञानादिति। तत्र तु द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदोऽपि विद्यते।  
 नैवमिह विद्याभेदोऽस्ति। उपक्रमोपसंहराभ्यामध्यात्माधिदेवोपदेशेकविद्याविधानप्रतीतेः। विद्येक  
 लेपित्वध्यात्माधिदेवभेदात्प्रतिभेदो भवत्यग्निहोत्रविश्रायंप्रातःकालभेदादित्येवं दमिप्रे सप्रदानव



दित्कत्ते॥ लिङ्गभूयस्त्वातद्विबलीयस्तदपि॥ वाजसनेयिनो गिरहस्येनेव वा इदमग्रे सरासीत्यस्मिन्वा  
ह्मणे मनो धिक्त्वा धीयते तत्त्वद्विंशतं सहस्राण्यप्ययदात्मनो ग्रीनकीम्नो मया भनश्चिन् इत्यादि॥ त  
थेव वा क्कितः प्राणवितश्च ह्मश्चितः श्रोत्रचित् कर्मचितो गिचित इति पृथगग्रीनामनन्ति सां पादिकां सेषु  
संशयः॥ किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेदिनस्तच्छेषभूता उत स्वतंत्राः केवलविद्यात्मका इति॥ तत्र प्रक  
रणा क्रियानुप्रवेशो प्राप्ते स्वातंत्र्यं तावत्प्रतिजानीते लिङ्गभूयस्त्वादिति॥ भूयांसि हि लिङ्गान्यस्मिन्वाह्मणे  
केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्धलयन्ति दृश्यन्ते॥ तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा  
कृतिरिति तानैतानेवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपत इति चेवं जातीयकानि तद्वि लिङ्गं प्रक  
रणा द्वलीयस्तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्कांडे श्रुति लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदोर्बल्य  
मर्थविप्रकर्षादिति॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् नैतद्युक्तं॥ स्वतंत्रा एते ग्रयो न न्यशेष  
भूता इति॥ पूर्वस्य क्रियामयस्याग्रेः प्रकरणात् तद्विषय एवायं विकल्पो विशेषोपदेशः स्यान्न स्वतंत्रः॥ ननु प्र  
करणा लिङ्गं बलीयः॥ स यमेव मेतं लिङ्गमपि तेवं जातीयकं न प्रकरणाद्वलीयो भवत्यन्यार्थदर्शनं ह्ये  
तत्सां पादिका गिप्रसंसारूपत्वाद न्यार्थदर्शनं चासत्या मन्यस्यां प्राप्ते गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकर



स. ५०. णं बाधितुं उत्सहते। तस्मात् सांपादिका अये ते अग्रयः प्रकरणा क्रियानुप्रवेक्षि न एव स्फूर्ति न सवद्यथा दशरात्र  
 स्य दशमे हन्य विवाकोष्ठे विद्यापात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापये देवताये गृह्यमाणस्य ग्रहणा सादनं द्रवना  
 हरणोप दान भक्षणानि मानसान्ये वा म्नायंते। स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रिया प्रकरणा क्रिया विशेष एव भ  
 वत्येवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः॥ ७॥ अतिदेशाच्चा ७॥ अतिदेशश्चैषामग्रीनां क्रियानुप्रवेक्षामुपोद्धृत्यति॥  
 षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्रयोर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसो पूर्व इति। सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तते अतश्च  
 पूर्वोपेष्टकाचितेन क्रियानुप्रवेक्षि न हि नासांपादिकानग्रीनां तिदिशन् क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति। विद्येव  
 तु निर्धारणात्। तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। विद्यात्मका एव ते स्वतंत्रा मनश्चिरादयो अग्रयः स्फूर्तिः क्रिया शेष भूताः  
 तथा हि निर्धारयति। ते है ते विद्याचित एवेति विद्यया है वैत एवं विदश्चेता भवतीति च। ७॥ दर्शनाच्चा ७॥ दृश्यते  
 चैतेषां स्वातंत्र्ये लिंगं। तत्पुरस्ताद्दर्शितं लिंगं यस्त्वादित्यत्र। ननु लिंगमसत्या मन्यस्योपपत्तावसाधकं क  
 स्य चिदर्थस्येत्यपास्यतत्प्रकरणसामर्थ्या क्रिया शेषत्वमध्यवसितमित्यत उतरं पठति। ७॥ श्रुत्यादिबलीय  
 स्याच्च न बाधः। ७॥ नैवं प्रकरणसामर्थ्या क्रिया शेषत्वमध्यसाय स्वातंत्र्यपक्षो बाधितव्यः श्रुत्यादिबली  
 यत्वात्। बलीयांसि हि प्रकरणाच्छ्रुतिलिंगवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिंगसूत्रे। तानि चेह स्वातंत्र्यपक्षं सा



२३

कुराहप्रयोगेनात्यंतसाम्यापत्तिर्यथाचासौवैलोक्योअग्रिगैतभुतस्यादित्यएवसमिदित्यत्रनसमि  
 दादिसामान्यालोकस्याग्रिभावापत्तिस्तद्वत्परिणचराहस्यताद्विध्यंभूयस्त्वानुबंधःपरस्ताद  
 प्ययंवावलोकएषोग्रिस्थितइयेतस्मिन्ननेतरेब्राह्मणेताद्विध्यंकेवलविद्याविधित्वंराहस्यप्रयोज  
 नंलक्ष्यते।नशुद्धकर्मोगविधित्वं।तत्रहिविद्ययातदागोहंतियत्रकामाःपरागताःनतत्रदक्षिणाय  
 तिनविद्यासस्तपस्विनइत्येनलोकेनकेवलंनकर्मनिर्दन्विद्याचप्रशंसनेतद्वर्तयति।तथापुरस्ता  
 दपियदेतन्मंडलंतपतीत्यस्मिन्ब्राह्मणेविद्याप्रधानत्वमेलक्ष्यते।सोभृतोभवतिमैक्यस्यात्माभव  
 तीतिविद्याफलेनेवोपसंहारात्कर्मप्रधानता।तत्साम्यादिहापितथात्वाभूयोसत्त्वग्न्यवयवाःसंपा  
 दयितव्याविद्यायामित्येतस्माच्चकारणादग्रिनानुबध्यतेविद्यानकर्मोगत्वात्।तस्मान्मनश्चिदा  
 दीनांकेवलविद्यात्मकसंसिद्धिः॥एकआत्मनःशरीरेभावात्।इहदेहव्यतिरिक्तस्यात्मनःसद्भावःस  
 मर्थ्यतेबंधमोक्षाधिकारसिद्धये।नह्यसतिदेहव्यतिरिक्तेआत्मनिपरलोकफलोद्दनाउपपद्ये  
 नकस्यवाब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येताननुवास्त्रप्रमुखएवप्रथमेपादेरास्त्रफलोपभोगयोग्यस्यदेहव्यति  
 रिक्तस्यात्मनोस्तित्वमुक्तं।सत्यमुक्तंभाष्यकृता।ननुतत्रात्मास्तित्वेस्तत्रमस्ति।इहदुस्वयमेवस्त्वत्त

२३

ए

धयंतिदृश्यंतेकथंश्रुतिसावतेहैतेविद्याचितंवेति।तथात्विगं सर्वदासर्वाणिभूतानिचिन्त्यपिस्वपतइति।  
 तथावाक्यमपिविद्ययाहैवेतएवविदश्चिताभवतीति।विद्याचितंएवेतिहसावधारणयंश्रुतिःक्रिया  
 नुप्रवेशोमीषामभ्यपगम्यमानेपादितस्यात्।नचबाह्यसाधनत्वाभिप्रायमिदमवधारणंमविष्य  
 तिनेत्युच्यते।तदभिप्रायतांयाहिविद्याचितंइतीयताविद्यास्वरूपसंकीर्तनेनैवकृतत्वादर्थक  
 मवधारणंभवेत्।स्वरूपमेवहिरेषामबाह्यसाधनमिति।अबाह्यसाधनत्वापिदुमानसग्रहवक्रि  
 यानुप्रवेशोमीषाकायांतन्निवृत्तिफलमवधारणमर्थवद्विषयति।तथास्वपतेजाग्रतेचैवविदेसर्व  
 दासर्वाणिभूतान्येतानग्रीश्चिन्वतीतिसातत्यदर्शनमेवांस्वातंत्र्येवकल्पते।यथासांपादिकेवा  
 कप्राणमयेअग्नित्रेप्राणंतदावाचिबुहोतिवाचंतदाप्राणेजुहोतीतिचोक्तोच्यते।एतेअनंतैःअ  
 मृतेआहुतीजाग्रच्चस्वप्नश्चसतंतजुहोतीतितद्वक्रियाप्रवेनोतुक्रियाप्रयोगस्याल्पकालत्वा  
 नसातत्येनैषांप्रयोगःकल्पेतनचेदमर्थवादमात्रमितिन्याय्यायत्रहिविस्पष्टोविधायकोलि  
 गादिरूपलभ्यतेयुक्तंतत्रसंकीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वमिहदुविस्पष्टविध्यंतरानुपलब्धेःसंकीर्त  
 नेनैषांविज्ञानविधानंकल्पनीयं।तच्चयथासंकीर्तनमेवकल्पयितुंशक्यतइतिसातत्यदर्शनात्

हो



१४ भा. व. था भूतमेव कल्प्यते। ततश्च सामर्थ्यादेवां स्वातंत्र्यसिद्धिः एतेन तद्यत्किंचेमानिभूतामनसा संकल्पय  
 तितेषामेसाकृतिरित्यादिव्याख्यातं। तथा वाक्यमप्येवं विदति पुरुषविशेषसंबंधमेवैषामाचक्षा  
 णं न कृतुसंबंधं मृष्यते। तस्मात्स्वातंत्र्यपक्ष एव जायानिति। अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञांतरपृथक्त्व  
 बह्वृष्टत्वं तुक्तं। अतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातंत्र्यमनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यं। यत्क्रियावयवा  
 न्मनश्चादिव्यापारेषु अनुबध्नाति ते मनसैवाधीयंत मनसाऽधीयंत मनसैव ग्रहा अगृह्यंत मन  
 साऽस्तु वन्मनसाऽसंन्यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु म  
 नश्चित्तमनोमयमक्रियते त्यादिना संपत्कलो ह्यनुबंधः। न च प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः सतः संपदा  
 लिप्सितव्याः। न च त्रौहीयाद्युपासनावक्रियांगसंबंधात्तदनुप्रवेशितमाश्रित्य कृतव्याश्रुतिवैरूप्या  
 यत्र क्रियांगं किंचिदादायतस्मिन्नेहो नामाध्यसितव्यमिति वदति। षड्विंशत्सहस्राणि मनोभेदा ना  
 दायतेषु ग्रित्वंग्रहादींश्च कल्पयति। पुरुषयज्ञादिवत्संख्याचेयं पुरुषायुषस्याहः सृष्ट्या सती तत्स  
 बंधिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यं। एवमनुबध्नात्स्वातंत्र्यमनश्चिदादीनां। आदिशब्दादिति देशा  
 दपि यथासंभवं योजितव्यं। तथा हितेषामेकैक एतावान्यावानसौ पूर्वइति क्रियामस्याग्नेर्माहात्म्यं  
 य

१४

वृत्ति ४

२२

१५ भा. व. शानमयानामेकैकस्यातिदिश क्रियायामनादरं दर्शयति। न च सत्येव क्रियासंबंधे विकल्पः पूर्वोत्तरे  
 षामिति शक्यं वक्तुं। न हि येन व्यापारेणाहं नीयधारणादिना पूर्वः क्रियायामुपकरोति तेनोत्तरे उपक  
 र्त्तुं शक्नुवंति। यत्पूर्वपक्षेप्यतिदेशः उपोद्धलक इति कृतं सति हि सामान्येति देशः प्रवर्तत इति तदस्म  
 त्पक्षेप्यमित्वसामान्येनातिदेशसंभवात्प्रत्यक्तं। अस्ति हि सांपादिकानामप्यग्नीनामग्रित्वमिति। अतः  
 दीनिचकारणानिदर्वितान्येवमनुबंधादिभ्यः कारणेभ्यस्वातंत्र्यमनश्चिदादीनां प्रज्ञांतरपृथक्त्ववत्।  
 यथा प्रज्ञांतराणि शोडित्य विद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेनानुबन्धेनानुबध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञा  
 तरेभ्यश्च स्वतंत्राणि भवंत्येवमिति। दृष्टश्चावेष्टेः राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षो विर्णत्र  
 या अनुबंधाद्वा जयज्ञत्वाच्च राजसूयस्यातुक्तं प्रथमेकां डे कत्वर्थेयमिति चेन्न वर्णत्रयसंगादिति। न सा  
 मान्या उपलब्धेर्मत्कवन्न हिलोकापतिः। यत्तुक्तं मानसवदिति तत्प्रसूच्यते। न मानसग्रहसामान्या  
 दपि मनश्चिदादीनां क्रियाविशेषत्वं कल्प्यं। पूर्वोक्तेभ्यः अतः आदिभ्यो हेतुभ्यः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः  
 न हि किंचित्कस्यचित्केनचित्सामान्येन संभवतीति। न च तावता यथास्ववैषम्ये निवर्तते। मत्कवद्य  
 एव यास एषो मत्कय एष एतस्मिन्मंडले पुरुष इति। अग्रिर्वै मत्क रिति चाग्न्यादित्यपुरुषयोः समानेपि म

एव



सू. भा.

सर्वशाखावृत्तिविषयः प्रतिशाखं च स्वरादिभेदादुद्गीथादिभेदमादायायमुपन्यासः किं तावत्प्राप्तं। स्वशा  
खागतेष्वेवोद्गीथादिषु विधीयैन्निति कुतः सन्निधानादुद्गीथमुपासीतेति हि सामान्य विहितानां विशेषाकांक्षा  
यां सन्निरुद्धे नैव स्वशाखा। रागतविशेषेण कांक्षानिरुद्धेस्तदतिलेघनेन शाखांतरविहितविशेषोपादाने  
कारणानास्ति। तस्मात्प्रतिशाखं व्यवस्थेयेवं प्राप्ते ब्रवीत्यंगावबद्धास्त्विति। तु शाब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नेते  
प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठेन्नपितु सर्वशाखास्वनुवर्तेरनुक्तः। उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात्। स्वशा  
खाव्यवस्थयां ह्युद्गीथमुपासीतेति सामान्यश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता सती सन्निधानवशेन विशेषव्यवस्थ  
प्यमानापीडिता स्यात्। न चैतन्मार्ग्यां सन्निधानाद्विश्रुतिर्वलीयसी। न च सामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपप  
द्यते। तस्मात्स्वरादिभेदे सत्यप्युद्गीथत्वाद्यविशेषात् सर्वशाखा। तेष्वेवोद्गीथादिष्वेवं जातीकाः प्रत्ययाः  
स्युः। मंत्रादिवद्वाऽविरोधः। अथवानैवानुविरोधः आशंकितव्यः। कथमन्यशाखागतेष्वुद्गीथा  
दिष्वन्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति। मंत्रादिवदविरोधोपपत्तेः। तथा हि मंत्राणां कर्मणामुणा  
नोचशाखांतरोत्पन्नानामपि शाखांतरउपसंग्रहो दृश्यते। येषामपि हि शाखिनां कुटसरसीत्यश्मा  
दानमंत्रोनाम्ना तस्तेषामप्यसौ विनियोगो दृश्यते। कुकुटो सीत्यश्मानमादत्ते कुटसरसीति चेति।

८५

तातदस्ति त्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितमितएव चारुष्या चार्थेण शबरस्वामिना प्रमाणल  
क्षणैव त्वं अतएव च भगवतोपवर्षेण प्रथमेतन्ने आत्मा स्तित्वाभिधानप्रसक्तो शरीरके  
वक्ष्यामस्त्येद्वारः कृतः इह चेदं चोदनालक्षणेषूपामनेषु विचार्यमाणेषु आत्मा स्तित्वं विचार्यते।  
कृत्स्नशास्त्रविषयप्रदर्शनायापि च पूर्वस्मिन्नाधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां  
पुरुषार्थत्वं वर्णितं। कोसौ पुरुषो यदर्थान्ते मनश्चिदादय इत्यस्यां प्रसक्ता विदं देहव्यतिरिक्तात्मा  
नो स्तित्वमुच्यते। तदस्ति त्वमाक्षेपार्थं चेदमाद्यं सूत्रमाक्षेपपूर्विकादिपरिहारोक्तिर्विवक्षिते र्थे  
एनिरवननन्यायेन दृढा बुद्धिमुत्पादयेदिति। अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनो लोकायतिको देहव्यति  
रिक्तस्यात्मनो भावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि चैतन्यं शरीराकार  
परिणतेषु स्यादिति संभावयंतस्तेभ्यश्चैतन्यमदशांतिवद्विज्ञानं चैतन्यं विविष्टः कायः पुरुष इति  
बाहुर्न स्वर्गगमनायापचर्गगमनाय वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्मा स्तित्वं यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात्  
देह एतु चैतनश्चात्मा चेति प्रतिजानीते। हेतुं चावक्षते। शरीरेभावादिति। यद्वियस्मिन्सति भवत्य  
सति च न भवति तत्तद्वर्मत्वेनाध्यवसीयते। यथाग्निधर्मावोक्ष्यप्रकाशो। प्राणवैद्यं चैतन्यं स्मृत्या दय

व



आत्मधर्मत्वेनाभिमतता आत्मवादीनां। तेऽप्यंतरेव देहे उपलभ्यमाना बहिःश्वानुपलभ्यमाना अस्मि  
 देहे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हति। तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इत्येव प्राप्ते  
 ब्रूमः। अत्र व्यतिरेकस्तद्वा भावित्वान्ननुपलब्धिवत्। न चेतदस्ति यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्म  
 न इति। व्यतिरेक एवास्य देहाद्भवितुमर्हति। तद्वा भावित्वात्। यदि देहभावे भावादेहधर्मस्य  
 आत्मधर्माणां मन्येत ततो देहभावेऽप्यभावात्तद्वर्धत्वमेवैषां किं न मन्येत। देहधर्मवैलक्ष  
 ण्यात्। ये हि देहधर्मरूपा इत्यस्ते यावदेहं भवति। प्राणचेष्टादयस्तत्सत्यपि देहे मृताव  
 स्था यो न भवति। देहधर्मश्चरूप इत्युच्यते। परं रूपलभ्यते। न त्वात्मधर्मश्चेतन्यस्मत्प्रादयोऽपि च सति ता  
 वदेहे जीवदवस्थाया मेधाभावः। शक्यते निश्चेतुं न त्वसत्यभावः पतितेऽपि हि कदाचिदस्मिन् देहे देहात्तत्सं  
 वारेणात्मधर्मोऽनुवर्तते। संशयमात्रेणापि परपक्षप्रतिषिध्यते। किं आत्मकं च पुनरिदं चेतन्यं  
 मन्यते यस्य भूते भूतपतिमिच्छतीति परः पर्यनुयोक्तव्यः। न हि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण कोऽपि कायति का  
 किंचित्त्वं प्रतीयति। यदनुभव न भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत्। तत्र हि विषयत्वात् तेषां न तद्वर्धत्वम  
 शुचीता स्वात्मनिक्रियाविरोधान्न हि भूतभौतिकधर्मेण सता चेतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्

पा

न हि हिंसाभिः स्वरूपं परस्वरूपं वा विषयीक्रियते। विषयीक्रियते तु बाह्या ध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्ये  
 नातश्च यथैवास्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावात्। भूतभौतिकेऽप्यस्तेऽप्यस्तेभ्यो भूत  
 पंगतव्यः। उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वं चोपलब्धेरैकरूपा इति  
 दमद्वाक्षमिति चावस्थांतरयोगेऽप्युपलब्धत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्। स्मृत्याऽप्यपत्तेश्चायत्तत्वं शरीरे भावा  
 च्छरीरधर्म एवोपलब्धिरिति तद्वर्धितेन प्रकारेण प्रकृतम्। अपि च सत्सु प्रदीपादिषु पकरणेषु उपलब्धि  
 र्भवत्यसत्सु च न भवति। न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति। एवं सति देहे उपलब्धिर्भवत्य  
 सति च न भवतीति न देहधर्मो भवितुमर्हति। उपकरणमात्रेणापि प्रदीपादि वदेहोपयोगोपपत्तेः न चैतत्  
 तदेहस्योपलब्धावुपयोगो दृश्यते। निश्चेष्टेऽपि हि स्मिन् देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिर्भवति। तस्मादनु  
 वद्यदेहव्यतिरिक्तस्यात्मनो स्तित्वं। अंगवबद्धास्त न शरीरास्मिन् प्रतिवेदः। समाप्ता प्रासंगिकी के  
 था। संप्रति प्रकृतमेवानुवर्तते। अत्रापि तदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पंचविधं सामोपासीत। उ  
 क्थमुक्थमिति वै प्रजावदंति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी। अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित इत्येवमाद्याये उद्गी  
 थारिकमो गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शरीरा मे देषु विहितास्त तत्तच्छाखा गतेषु वोद्गीथादिषु भवेयुरथवा



स्त्र.भा.

ॐ

वंप्राप्तेप्रतिपद्यते। नानेति। वेद्याभेदेप्येवंजातीयकाविद्याभिन्नाभुवितुमर्हति। कुतः। शब्दादिभेदाद्भवति।  
 शब्दः वेदोपासीत सकृत् कुर्वीतयेवमादिः। शब्दभेदश्चकर्मभेदहर्तुः। समधिगतः पुरस्ताच्छब्दतरेक  
 मभेदः कृतानुबंधत्वादिति। आदिग्रहणाद्गुणायोपियथासमवर्हिभेदहेतवो योजितव्याः। ननु वेदेत्या  
 दिषु शब्दभेद एवावगम्यते न यतीत्यादिवर्यभेदः। सर्वेषामेवैषामनो हृत्यर्थभेदादर्थान्तरासंभवाच्चात  
 क्रयं शब्दभेदाद्विद्याभेदश्चेति। नैष दोषः। मनो हृत्यर्थत्वाभेदेप्यनुबंधभेदात्तुवेद्यभेदे सति विद्याभेदोप  
 पत्तेः। एकस्यापि हि द्विष्यस्योपास्यस्य प्रतिप्रकरणव्यावृत्ता गुणाः शिष्यते। तथैकस्यापि प्राणस्य त  
 त्रितोपास्यस्याभेदेप्यन्यादृगुणोन्यत्रोपासितव्या। न्यादृगुणश्चान्यत्रैवमनुबंधभेदाद्विधिभेदे  
 सति विद्याभेदो विज्ञायते। न च त्रैकोविद्याविधिरित्येव विधय इति शक्यं वक्तुं। विमगमनहत्वमास  
 दनेकत्वाच्चाप्रतिप्रकरणगुणानां प्रासविद्यानुवादेन विधानानुपपत्तेर्न। कास्मिन्पक्षे समानाः संतः सत्य  
 कामत्यादयो गुणाः असकृच्छ्रवयितव्याः। प्रतिप्रकरणं चेदं कामेनेदमुपासितव्यमिदं कामेन चेदमिति नैरा  
 कांश्चावगमान्नैकवाक्यतापत्तिः। न च त्रैकोविद्यामिव समस्तचोदनाऽपरास्ति। यद्वलेन प्रतिप्र  
 करणवर्तीत्यवयवोपासना निमित्तत्वेकवाक्यतां यकः। वेद्यैकत्वं निमित्तं चेद्विद्यैकत्वं सर्वत्र निरंकुशप्रतिज्ञा ७  
 प्रमाने समस्तगुणोपसंहारो शक्यः। प्रातिज्ञायते तस्मात्सकृच्छ्रव्यते नाना शब्दादिभेदादिति। स्थिते त्वे तस्मिन्

म

येषामपि च समिदादयः प्रयाजानाम्नातास्तेषामपि तेषु गुणविधिराम्नायते। ननु तवै प्रयाजाः समा  
 नं न होतव्या इति। तथा येषामप्यजो ग्रीषोमीय इति जातिविशेषोपदेशो नास्ति तेषामपि तद्विषयो मंत्र  
 वर्णोपलभ्यते। अगस्यवपायो मेदसो नुब्रहीति। तथा वेदांतरोत्पन्नानामपि अग्नेर्वेहोत्रैर्वेधरमि  
 तेवमादिमंत्राणां वेदांतरेपरिग्रहो दृष्टस्तथा च बहुच पठितस्य सूक्तस्य योजात एव प्रथमो मनस्वानि  
 सस्याध्वयवे सजनीयं शस्यमित्यत्र परिग्रहो दृष्टः। तस्माद्यथा श्रयाणां कर्मगानां सर्वत्रानुवृत्तिरेवमा  
 श्रितानामपि प्रत्ययानामित्यविरोधः। ७। मन्त्रः कृतवद्व्यायस्त्वत्तथा हि दर्शयति। ७। प्राचीनशालत्रे  
 पमन्यव इत्यस्यामारव्यायिकां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरोपासनं श्रयते। व्यस्तोपासनं तावदो  
 पमन्यवर्कत्वेमात्मानमुपास्व इति। दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वैस्मते जा-आत्मा वैश्वानरो यं  
 त्वमात्मानमुपास्व इत्यादि। तथा समस्तोपासनमपि तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य स्तुतैव स्मते जा  
 श्वस्तुर्विश्यरूपप्राणः पृथग्ब्रह्मा संदेहो बहुले। वस्तिरेवरयिः पृथिव्येव पादा वित्यादि। तत्र संवायः  
 किमिहोभयथाप्यपासनं स्याद्व्यस्तस्य समस्तस्य चोत समस्तस्येवेति। किं तावत्प्राप्तं। प्रत्यवयवं स्मते  
 जः प्रभृतीषु पास्व इति क्रियापदश्रवणात् तस्मात्तव स्मृतं प्रस्तुतमास्मृतं कुले दृश्यत इत्यादिफलभेदश्रव

स्यो

त



सू. भा. ७६ पाञ्चव्यस्तान्कपासनानि स्थितिप्राप्तां ततोभिधीयते ॥ भूतः पदार्थेऽपि च यात्मकेस्य समस्तस्य  
 वैश्वानरोपासनस्य ज्ञायस्त्वप्राधान्यमस्मिन्वाक्ये विवक्षितं भवितुमर्हति । न प्रत्येकमवयवोपासना  
 नामपि । क्रतुर्वेद्यथा क्रतुषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामस्येन सांग प्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते  
 न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनां । नाप्येकदेशांगकत्वेस्य प्रधानस्य तद्वत् । कुत एतद्धर्मवत्त्वा  
 यानिति । तथा हि श्रुतिर्भूतो ज्ञायस्त्वदर्शयत्येकवाक्यतावगमो देकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्या वि  
 षयं पोर्वापर्यालोचनात्प्रतीयते । तथा हि प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः षडङ्गप्रयोगे वैश्वान  
 रविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमाना अश्वपतिं कैकेयं राजानमभ्याजमु रिति उपक्रम्यैकैकस्य  
 रेषपास्यं द्रुप्रभृतीनामेकैकं श्रावयित्वा मूर्द्धा तेष आत्मन इति होवाचैसादिना मूर्द्धादिभावं तेषां  
 विदधाति मूर्द्धाते व्यपतिष्यद्यन्मानागमिष्यइत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति । पुनश्च व्यस्तो  
 पासनं व्यावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्त्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषां तमस्वन्नमतीति  
 भूमाश्रयमेव फलं दर्शयति । यत्तु प्रत्येकं कृते जः प्रभृतिषु फलभेदश्च वप्यं तदेवं सत्यं फलानि

७६

प्रधान एवाभ्युच्चिनोतीति द्रष्टव्यं । तथोपासस इत्यपि सत्यवयवमारव्यातश्रवणं पराभिप्रायानुवादार्थं  
 न व्यस्तोपासं विधानार्थं । तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति । केचित् त्वत्र समस्तोपासनपक्षं ज्ञाय  
 संप्रतिष्ठाप्य ज्ञायस्त्ववचनादेव किल व्यस्तोपासनपक्षमपि सूत्रकारो नुमन्यत इति कल्पयति । तदप्य  
 व पुनर्मेकवाक्येण तौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । मूर्द्धाते व्यपतिष्यदिति चेवमादिनिंदाविरोधा  
 त् । स्पष्टोपसंहारस्य समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वात् । सोऽन्य ज्ञायस्त्वव  
 चनस्य प्रमाणत्वाभिप्रायेणाप्यपपद्यमानत्वात् । ७ । नानाशब्दादिभेदात् । ७ । पूर्वस्मिन्नधिकरणे स  
 यामपि सते जः प्रभृतीनां फलभेदश्च तौ समस्तोपासनं ज्ञाय इत्युक्तं । अतः प्राप्ता बुद्धिरन्यान्यपि वभिन्न  
 श्रुतीन्कपासनानि सामस्योपासिष्यन्तीति । अपि च नैव वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते । वेद्यं हि रूपं  
 विद्यायाद्रव्यदेव तमिव यागस्य । वेद्यश्च एक एवेश्वरः श्रुतिनानात्वेऽप्यवगम्यते । मनोमयः प्राणशरीरैः क  
 र्त्तुं शक्यः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवमादिषु । तथैक एव प्राणः । प्राणो वा वसवर्गः प्राणो वा वज्रेष्वश्व  
 श्रेष्ठश्च प्राणोऽपि प्राणो मातेत्येवमादिषु । वेद्ये कत्वाच्च वेद्ये कत्वां श्रुतिनानात्वेऽप्यस्मिन् पक्षे गुणांतरं म  
 परत्वा नानर्थकं । तस्मात्स्वपरत्वा विहितमेकवेद्यव्यपाश्रयं गुणजातमुपसहर्तव्यं विद्याकास्त्रीयेत्ये



सहभावनियममर्हति तत्सहभावाश्रितेरेव तस्माद्यथाकाममेवोपासनान्यनुष्ठीयेरन् । अदर्शनाद्या  
दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्यथानां मेव विद्वै ब्रह्मायज्ञं यजमानं सर्वं श्रुत्वा भिरक्षतीति सर्वप्र  
त्ययोपसंहारिहिसर्वे सर्वविद्वति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्य तमिदं वासं कीर्त्यते । तस्माद्या  
थाकाम्यमुपासनानां समुच्चयो विकल्पो वेति । इति श्रीमच्छास्त्रिकर्मा मांसांशे श्रीमच्छंकरभगवत्पादक  
तौ तृतीयस्याध्यास्यतृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ (पुरुषार्थोक्तः) राधादिवा दरायण ॥ अथेदानीम  
षनिदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशत्या होस्वित्स्वतंत्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमा  
समानः सिद्धातेनैव तावदुपक्रमते । पुरुषार्थोक्त इति । अस्मादेदं तद्विहितादात्मज्ञानात्स्वतंत्रात्पुरुषार्थः सिद्धतीति  
वादेयं आचार्यो मन्येता कुत एतद्व्याम्यते । राधादित्याहा तथा हितरतिना कमात्मवित्सयो हवेत त्वमंब्र  
ह्मवेदब्रह्मेव भवति ब्रह्मविदाप्रोतिपरमाचार्यवान्पुरुषो वेदतस्य तावदेव वीरं यावन्न विमोक्षेथ संपत्स्ये इति  
य आत्मा घृतपापेत्कपक्रम्य सर्वांश्च लोकानां प्रोति सर्वं श्रुत्वा मान्यस्तमात्मानमनुविद्य विज्ञानातीति  
आत्मा अरे इष्ट इति चोपक्रम्येतावदरेखत्वमृतत्वमित्येवं ज्ञातीयका श्रुतिः केवलायाः विद्यायाः पुरुषार्थ  
हेतुत्वं श्रावयति । अथात्र प्रत्यवतिष्ठतो । ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ पुरुषार्थवा दोष्ये स्थितिजे निमिः । अकर्तृत्वेनात्मनः क  
या

पथा

ति  
या  
९९

अधिकरणे सर्ववेदांतप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यं । अ विकल्पो विविष्टफलत्वात् । अस्मिन्ने विद्याभेदे विचार्यते  
किमासामिच्छया समुच्चयो विकल्पो वा स्यादथ वा विकल्प एव नियमेनेति तत्र स्थितत्वात् तावद्विद्याभेदस्य न  
मुच्चयनियमे किंचित्कारणमस्ति । ननु मित्रानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते  
नेष दोषः । नित्यता श्रुतिर्हितकारणं नैवं विद्यानां काचिन्नियता श्रुतिरस्ति । तस्मान्न समुच्चयनियमो नापि  
विकल्पनियमो विद्यांतराधिकृतस्य विद्यांतरा प्रतिषेधात् । पारिवोधाद्याथाकाम्यमापद्यते । नन्वविविष्टफल  
त्वादासां विकल्पो न्यायः । तथा हि मनोमयः प्राणशरीरः के ब्रह्मखं ब्रह्म सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवमाद्या  
स्तुल्यवदीश्वरप्राप्तिफलालक्ष्यं तो नैष दोषः । समानफलेष्वपि स्वर्गादि साधनेषु कर्मसु यथाकाम्यदर्शनात् ।  
तस्माद्याथाकाम्यप्राप्तावुच्यते । विकल्प एवासां भवितुमर्हति । न समुच्चयः कस्माद विविष्टफलत्वात् । अविविष्ट  
द्यासां फलमुपास्य विषयसाक्षात्करणमेकेन चोपासनेन साक्षात्कृतं तनुपास्य विषय ईश्वरादो द्वितीयमनर्थकं अ  
पि चासंभवः साक्षात्करणस्य समुच्चयपक्षे चित्रविक्षेपहेतुत्वात् । साक्षात्करणसाध्यं च विद्याफलं दर्शयति श्रुतयो  
यस्य स्यादहानविचिकित्सास्तीति देवो भूत्वा देवानप्येतीति चेवमाद्याः स्मृतयश्च सदा तद्भावभावित इत्येव  
माद्यास्तस्माद विविष्टफला नाविद्यानामन्यतमा मादायतत्परः स्याद्यावदुपास्य विषयसाक्षात्कारेण तत्फलं प्रा  
प्तिमिति । अकाम्यस्तु यथाकाम्यसमुच्चयेरन्वापूर्वहेत्वभावात् । अविशिष्टफलत्वादित्यस्य प्रत्यदाहरणं । या

य



२३. भा. सुपुनः काम्यासु सय एतमेवं वायुं दिशो वत्सं वेद न पुत्रोदरोदिति। स यो नाम ब्रह्मेत्यपास्ते यावन्नामो ग  
 तं तत्रास्य यथा काम चारो भवतीति चेवमाद्यासु किंच दृष्टेनात्मना त्मीयं फलं साधयेतीषु साक्षात्क  
 रणापेक्षानास्तिता यथा कामं समुच्चीयेरन्नवासमुच्चीयेरन्पूर्वहेत्वभावात्। पूर्वस्याविशिष्टफलत्वा  
 दित्यस्य विकल्पहेतोरभावात्। अंगेषु यथाश्रयभावः। अकर्मो गेहदीथादिषु य आश्रिताः प्रत्य  
 यावेदत्रयविहिताः किं तौ समुच्चीयेरन्किं वा यथा कामं स्फुरितिसंशये यथाश्रयभाव इत्याह। यथेषां  
 माश्रयास्तोत्रादयस्संभूय भवन्त्येवं प्रत्यया अप्याश्रयतंत्रत्वात्प्रत्ययानां। अत्रिष्टेय। अथ यथा  
 पाश्रयाः स्तोत्रादयस्त्रिषु वेदेषु सिध्यन्ते एवमाश्रिता अपि प्रत्ययाः। नोपदेवाकृतोपिकश्चिद्विरोधो  
 गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययानामित्यर्थः। समाहारात्। अहोत्तृषदनाद्देवापि विदुरदीतमनुसमा  
 हरतीति प्रयागोदीथे क्व विज्ञानमहात्म्या दुक्ता ता स्वकर्मफलत्पन्नं सतंहोत्रात्कर्मणः प्रतिसमादधा  
 तीति बुवन्वेदोदितस्य प्रत्ययस्य वेदांतरोदितपदार्थसंबंधसामान्यात्सर्ववेदोदितप्रययोपसं  
 हारं सूचतीति लिङ्गदर्शनात्। गुणसाधारण्यश्रुतेश्च। विद्यागुणं च विद्याश्रयसंतमो कोरवेद  
 त्रयसाधारण्यं श्रावयति। तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्याश्रयत्योमिति शंसत्योमित्युक्ता यतीति च।

२३  
 या

६८

त ३

व

नस्युनः स्यात्तत्तत्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावसेतू। कीधादयः सर्वो गन्नाह वा नाप्रयोगवचनेन सर्वसं  
 ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारण्यमिति लिङ्गदर्शनात्। अथांगुणसाधारण्यश्रुतेश्चेति  
 यदीमेकं कर्म गुणा उद्गीथादयः सर्वं सर्वप्रयोगसाधारण्यं श्राव्यं ततश्चाश्रयसहभावाप्रत्यय  
 सहभाव इति। न वा तत्सहभावाश्रुतेः। न वेति पक्षव्यावर्तनं न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपा  
 सनानां भवितुमर्हति। कुतः। तत्सहभावाश्रुतेः। यथा हि त्रिवेदी विहितानामंगानां स्तोत्रादीनां सहभा  
 वः श्रयतो ग्रहं वा गृहीत्वा च संसेचोच्चीयस्तोत्रमुपाकरोति। स्तोत्रमनुशंसति प्रस्तोतः सामगाय  
 होतरेतद्यज्ञेत्यादिना। नैवमुपासनानां सहभावश्रुतिरस्ति। ननु प्रयोगवचनेन एषा सहभावप्रापये  
 ति ब्रूमः। पुरुषार्थत्वादुपासनानां प्रयोगवचनो हि क्लृप्तार्थानामुद्गीथादीनां सहभावप्रापयेदु  
 द्गीथादुपासनानितु क्लृप्ताश्रयाण्यपि गोदोहनादिव पुरुषार्थानित्येवोचाम पृथग्यप्रतिव  
 धः फलमित्यत्रोच्यते चोपदेवाश्रयो विशेषांगानां तदालंबनानां चोपासनानां यदेकेषां क्लृ  
 प्तत्वमेकेषां पुरुषार्थत्वमिति परंच लिङ्गद्वयप्रकरणमुपासनसहभावस्य श्रुत्यायाभावात्  
 न च प्रतियोगमाश्रयकात्तर्योपसंहारादाश्रितानां सपितृत्वात् विज्ञातुं शक्यं मतत्प्रयुक्तत्वा  
 दुपासनानां आश्रयतंत्राण्यपि दुपासनानि काममाश्रयाभावे मा भूवन्न त्वाश्रयसहभावेन

सर्वप्रयोग  
 साधारण्य  
 ३



सू. भा.  
१०१

ए

तु. च.  
३४

संसारिण एवात्मनो वेद्यतया नु कर्षणमात्मनस्तु का माय सर्वप्रियं भवत्यात्मा वा श्वरे देवो यः प्रा  
पो न प्रापिति स त आत्मा सर्वो तरो य एषो क्षिपि पुरुषो दृश्यते इत्युक्तं पश्यते त्वेव ते भूयो नु व्याख्यास्या  
मीति चेव मादितदपि अस्य महतो भूतो स्य निश्चयितमेतद्यद्देवो यो शनायापि पासे शोके मोह  
जगामृत्यु मर्त्येति परे ज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेण भिनिष्पद्यते स उ ते मः पुरुष इत्येव मादिभिर्वाक्यै  
षैः सत्यामेवाधिकोपादिदिक्षायां नात्यंतमेदाभिप्रायमित्यविरोधः। पश्यते श्वरे वहिः शरीरस्य परमा  
र्थिकं स्वरूपमुपाधिकृतं तु शरीरत्वं तत्त्वमसि नान्यदतोऽस्ति द्रष्टव्यं द्रष्टुं शक्तिभ्यः। सर्वं चैतद्विस्तरेण स्या  
भिः पुरस्तात् तत्र तत्र निर्णीतं। अतुल्यं तु दर्शनं। अयत्नं माचारं दर्शनं नात्कर्मशेषो विद्येत्यत्र ब्रूमगतुल्यमा  
चारं दर्शनं न म कर्मशेषेति विद्यायास्तथा हि शक्तिर्भवत्येतद्भवत्पूर्वविद्वत्सो ग्रीहोत्रं ननु हवां वकिरे  
एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेष्वायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकेष्वायाश्च व्युधायाश्च भिक्षा च  
र्यं वरं तीत्येवं ज्ञातीयका। याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते। एतावदरेखत्वं मृतत्वं  
मिति होलायाज्ञवल्क्यः प्रवृत्ता जेत्यादि शक्तिभ्यः। अपि यद्व्यमाणो वै भगवतो महमस्मीयेतल्लिगदर्श  
नं वै श्वानरविद्याविषयः। संभवति च सोपाधिकाया ब्रह्मविद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनं। न तत्रापि कर्मग  
द्विदास आहुर्कषयः कवेषयाः किमर्थं वयमप्येषां हे किमर्थं वयमप्येषां हे एतद्वत्समेवेतम्

१०१

देह

मशेषत्वात् तद्विज्ञानमपि ब्रीहिप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसंबंधे वेत्यतस्तस्मिन् न वगतप्रयोजनं आत्मज्ञाने  
याफलश्रुतिः सौम्यवाद्दति जैमिनिश्चायं मन्यते। यथान्येषु इव संस्कारकर्मसायस्यपर्णमयी जुह  
र्भवति न स पापं श्लोककं श्रुणाति। यदं तैवेकं श्वरे वभातृव्यस्य वृत्ते। यत्र याज्ञानुयाज्ञा इत्यंते वर्मवा ए  
तद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यज्ञमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या इत्येवं ज्ञातीयका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वत्कर्म पुनर  
स्यानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेशा आशंक्यते। कर्तृद  
रेण तद्विज्ञानस्य वाक्या क्रतुसंबंध इति चेन्न। वाक्याद्विनियोगानुपपत्तेः। अव्यभिचारिणा हि केन चि  
द्वारेण नारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतुसंबंधो वक्तव्यते। कर्तृतुल्यमिवादिद्वारं। लौकिकं वै  
दिकं साधारण्यं तस्मात्तद्वारेणात्मज्ञानस्य क्रतुसंबंधसिद्धिरिति। न व्यतिरेकविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः  
कर्मभ्यो न्यत्रानुपयोगान्निमित्तं तत्कात्मविज्ञानं लौकिकेभ्यः। पुनरुक्तं सपयुज्यते सर्वथा दृष्टार्थं प्रवृत्त  
नुपपत्तेः। वैदिकेभ्यो तु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मविज्ञानसंतीरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यु  
पयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानं। न च पहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमोपनिषददर्शनं न  
प्रवृत्त्यंगं स्यान्नप्रियादिसंस्चितस्य संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेनोपदेशादपहतपाप्मत्वादिवि



शेषणोक्तस्यार्थमविष्मति। ननु तत्र तत्र प्रसाधितमेतदधिकमसंसारि ब्रह्मज्ञात्कारणं तदेव संसारिण  
 आत्मनः पारमार्थिकस्वरूपमुपनिषत्सु पद्विषयतइतिसं प्रसाधितं तस्यैव तु स्थणानि स्वननवत  
 फलद्वारेणाक्षेपप्रतिसमाधाने क्रियेत दाढ्याय। ७। आचारदर्शनात्। जनको हवैदेहो बहुदक्षिणेन  
 यज्ञेने ज्ञेयस्य माणावे भगवतो हससमीत्येवमादीनि ब्रह्मविदामप्यन्येषु वाक्येषु कर्मसंबंधदर्शना  
 निभवंति। तथोद्दालकादीनामपि पुत्रानुवासानादिदर्शनात् गार्हस्थ्यसंबंधो वगम्यते। केलाच्चेत्ता व  
 नात्पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्किमर्थमनेकाया समसमन्वितानि कर्माणि ते कुर्युरर्के चेन्मध्य विदेत किमर्थं प  
 र्वतंत्रेति दिति न्यायात्। ७। तच्छ्रुतेः। ७। यदेव विद्याया कुरीति श्रद्धयोपनिषदात्तरेव वीर्यवत्तरं भवतीति च क  
 र्मशेषत्वश्रवणाद्विद्यायाः केवलापानपुरुषार्थहेतुत्वं। ७। समन्वारभणात्। ७। तं विद्याकर्मणी सम  
 न्चारभजेति च विद्याकर्मणाः फलारंभे साहित्यदेवनां न स्वातंत्र्यो विद्यायाः। ७। तद्वतो विधानात्।  
 आचार्यकुलाद्देदमधीत्ययथा विधाने गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुंबेषु चोदे शो स्वाध्या  
 यमधीयान इति चैव जातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधिकारदर्शयति। तस्माद  
 पिन विज्ञानस्य स्वातंत्र्येण फलहेतुत्वं। नन्वधीत्येत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रयतेनार्थविज्ञानेनैषदे

१००

२

लोदृष्टार्थत्वाद्देसाध्ययनमर्थावबोधपर्यंतमिति स्थितं। ७। नियमाच्चा। ७। कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजी  
 विषेच्छतं समाः। एवं त्वयि नान्यथेतो म्तिन कर्म लिप्यते नरे इति। तथा एतद्देजरामर्यसं चं यदग्निहोत्रं  
 जरया बाधे वा स्मान्मुच्यते मृत्युना वेति एवं जातीयका नियमादपि कर्मशेषत्वमेव विद्याया इत्य  
 वंप्राप्ते प्रतिविधत्ते। ७। अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्। ७। तु शब्दात्तस्यो विपरिव  
 र्तेत। यदुक्तं शेषत्वात्पुरुषार्थवाद इति तन्नोपपद्यते। कस्मादधिकोपदेशात्तु यदि संसार्येवात्मा  
 शारीरः कर्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदांतेषु पद्विष्टः स्यात्ततो वणितेन प्रकारेण फ  
 लश्रुतेरर्थवादत्वं स्यादधिकं स्तु शारीरात्मनो संसारी श्वकर्तृत्वादि संसारधर्मरहितो पहतपाप्मत्वादि  
 विशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदांतेषु न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति। प्रत्युत तत्कर्मा  
 ण्यछिनत्तीति वदमृत्युपमर्दे चेत्यत्रा तस्मात्पुरुषार्थतः शब्दादित्यन्यतं भगवतो बादरायणस्य  
 तत्तथैव तिष्ठति। न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वाभासे श्रालयितुं शक्यते। तथा हितमधिकं शारीरादी श्वरमा  
 त्मानंदरीयति श्रुतयोपः सर्वज्ञः सर्ववित्भीषास्माद्वातः पवते महद्भयं वज्रमुद्यतं एतस्य वा अक्ष  
 रस्य प्रज्ञासने गार्गितदैक्षत बहु स्या प्रज्ञा येयेति तत्रेजो मृजतेत्येवमाद्याः। यतु प्रियादि संसृचितस्य



सूयते ब्रह्मसंस्थो मृतस्य मेतीति। ननु परामर्शो व्याश्रमागम्येत एवं संगम्यते स्म सा चाराभ्यां तु तेषां  
प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षश्रुतेः। अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्यनादरणीयास्ते मविष्यन्त्यनधिकृतविषया  
वा। ननु गार्हस्थ्यमपि सहे वोद्गरे तोभिः परामर्शे यतो ध्ययनं दानमिति प्रथम इति सत्यमेवं तथापि तु  
गृहस्थं प्रत्येवाग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानाश्रुतिप्रसिद्धमेव तदस्ति चेत्तस्मात्तुल्यार्थ एवाद्यं पराम  
र्शो न तोदनार्थः अपि वापवदति हि प्रत्यक्षाश्रुतिराश्रमांतरं। वीरहावा एष देवानां योग्निमुद्रा सयतो आ  
चार्यो यप्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं माव्यवच्छेदसीर्ना पुत्रस्य लोकोस्तीति तत्सर्वं पञ्चो विदुरित्येवमाद्या। तथा  
ये चे मेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तपः श्रद्धेये ह्यपवसंत्यरं एते इति देवयानोपदेशो नाश्रमांतरोपदेशः संदि  
ग्धं वाश्रमांतराभिधानं तप एव द्वितीय इत्येवमादिषु। तथैतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति  
लोकसंस्तवोयं न परिब्राज्य विधिः। ननु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विस्पष्टमिदं प्रसक्षं पारिव्राज्यविधानं  
जाबालानां सत्यमेतदं न पेक्ष्य चेतां श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यं। अत्र तु षष्ठे यं वा दरायणः साम्यश्रुतेः  
अनुष्ठेयमाश्रमांतरं वा दरायण आचार्यो मन्यते। वेदे श्रवणादग्निहोत्रादीनां चावश्यानुष्ठेयत्वात् द्विरोधा  
दनेह तानुष्ठेयमाश्रमांतरमिति होमां मतिं निराकरोति गार्हस्थ्यवदेवाश्रमांतरमप्युक्तता प्रतिपत्तव्यमिति  
धि

नि

यं चावादेकस्मै प

त्वमस्ति प्रकरणाद्यभावात्। यत्पुनरुक्तं तच्छ्रुतेरित्यत्र ब्रूमः। अत्र सार्वत्रिकी। अयदेव विद्यया करोत्येषा  
श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया। प्रकृतविद्याभि संबधात्। प्रकृता चोद्गीथविद्या ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपा  
सीतेत्यत्र। विभागः सतवत्। अयदप्युक्तं तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इत्येतत्समन्वारं भवचनं मस्वात  
त्येविद्याया लिङमिति। तत्प्रत्यक्षं चेतो विभागो न द्रष्टव्यः। विद्यान्यपुरुषमन्वारभेते कर्मन्यमिति। सतवद्यथा  
ज्ञातमाभ्यासीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चात्रादेकस्मै तद्वत्तदेहं समन्वारं भवचनं मुमुक्षुविषयमिति  
तु कामयमान इति संसारिविषयत्वं पसहारात्। कामयमान इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमात्। तत्र संसारिवि  
षये विद्याविहिता प्रतिषिद्धा च परिगृह्यते विशेषाभावात्। कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं च यथा प्राप्तानुवादित्वा  
पी देवसत्यविभागे नादिसमन्वारं भवचनमवकल्पते। यच्चैतत्तद्वत्तो विधानादित्यत उतरं पठति। अत्र  
यनमात्रवतः। आचार्यकुलादेदमधीत्यत्राध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्ययनमात्रवत एव कर्मविधि  
रित्यध्यवस्थामः। ननु वेदसत्यविद्यया न सादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येतानेष्टव्यः। नवयमध्ययनप्रमदं  
कर्मवबोधनप्रधिकारकारणं कारयामः। किंतु योपनिषदमात्मज्ञानं स्वातंत्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं  
न कर्माधिकारकारणता प्रतिपद्यत इत्येतावत्प्रतिपाद्यामः यथा च न कर्तव्यं तज्ज्ञानं कर्तव्यं तदाधिकारे पेक्ष्यते

था



एवमेतदपि दृश्यमिति। प्रत्यक्तं नियमाच्चेत्यत्राभिधीयते। अन्तर्विशेषात्। कुर्वन्नेवेह कर्माणि त्रितीया वि  
 षेत्वेवमादिषु नियमश्रवणे पुनर्विदुषश्चितिविशेषोऽस्ति अविशेषेण नियमविधानात्। अस्तु तथेति नुमतिर्वा।  
 कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यत्रापरो विशेष आख्यायते। यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्यादि द्वेनैव कुर्वन्नेति सेवधेत्यतः।  
 तथापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतदृष्टव्यं। न कर्मलिप्यते नरे इति हि वक्ष्यति। एतदुक्तं भवति। यावज्जीवं कर्म  
 कुर्वन्त्यपि विदुषि न कर्मलेपाय भवति। विद्यासामर्थ्यादिति। तदेवं विद्यास्तुयते। अकामकारेण चैके। अत्र  
 पि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सतस्तद्वष्टं भास्फलांतरसाधनेषु प्रयोजनाभावं परामर्शान्तिका  
 मकारणेति। श्रुतिश्च भवति वाजसनेयिनामेतद्वस्मै तत्सर्वं विद्वांसः प्रज्ञानकामयंते किं प्रजया करिष्याम  
 येषां नो यमात्मा यं लोक इति। अनुभवास्तु मेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत्कालांतरभावीत्यसकृदवाचा  
 मा। अतोऽपि न विद्यायाः कर्मोपत्तौ नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं राक्षमाश्रयितुं। उपमर्दं च। अत्र  
 अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपंचस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरू  
 पोपमर्दमामनंति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं जिह्रेदित्यादिना। वेदांतोदितो मज्ञानपूर्  
 विकांतुकर्मधिकारसिद्धिप्रत्याशासानस्य कर्माधिकारोऽस्ति तिरेव प्रसज्येत। तस्मादपि स्वातंत्र्यं विद्यायाः

। अतुर्ध्वरेतः सुचशब्दे हि। अतुर्ध्वरेतः सुचाश्रमेषु विद्याश्रयते। न च तत्र कर्माणां त्वं विद्याया उपपद्यते।  
 कर्माभावाच्च अत्रिहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां संतिर्यादेतदुर्ध्वरेतस आश्रमानश्रयते वेदे इति त  
 दपि नास्ति तेषां वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यते त्रयोधर्मस्कंधाये ये मेरुण्ये श्रद्धातपरत्कपासते तपः श्रद्धेये  
 स्तपवसंत्यरण्ये एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्येवमादिषु। प्रति  
 पन्ना प्रतिपन्नगार्हस्थ्यानामपाकृतानपाकृतार्थानां चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं तस्मादपि स्वात  
 न्र्यं विद्यायाः। परामर्शं जैमिनिस्त्वोचदनाचापवदति हि। अत्र यो धर्मस्कंधा इत्यादयो ये वा द्वा  
 तुर्ध्वरेतसा माश्रमाणा सद्वावाये हो दाहता न ते तस्मिन्ति पादनाय प्रभवन्ति। यतः परामर्शं मे पुत्रादिषु  
 आश्रमांतराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते न विधिं कुतो न ह्यत्र तिडादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दोऽस्ति।  
 अर्थांतरपरत्वे चेषु प्रत्येकमुपलभ्यते। त्रयोधर्मस्कंधा इत्यत्र यज्ञो ध्यायनं दानमिति प्रथमस्तपस  
 वद्वितीयो ब्रह्मचार्यचार्यकुलवासी तृतीयो त्यंतमात्मानमाचार्यकुले वसादयन् सर्व एते पुण्यलो  
 का भवन्तीति परामर्शपूर्वकं माश्रमाणा मनात्यंतिकफलत्वं संकीर्त्यायंति क फलतया ब्रह्मसंस्थता



स. भा.  
५  
४ प्रव्रजे

येषोपि दोषो नावतरति। तदेव परामर्शो पीतरेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं तावद्ब्रह्म संस्थता लक्षणं लभ्यते वा  
अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमांतरविधायिनी मयमाचार्येण विचारः प्रवर्तितः। विद्यत एव ताश्रमांत  
रविधिः श्रुतिः प्रत्यक्षा। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेद् वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथाव  
ह्मचर्यादेर्वैद् गृही द्वावना द्वेति। न चैयं श्रुतिरनधिकृतविषया राक्यावक्तुमविशेषश्रवणात्पृथग्विधानाया  
नधिकृतानां। अथ पुनरेव व्रती वा व्रती वास्मात् को वास्मात् को वोस्मात् को वास्मात् को वास्मात् को वास्मात् को वास्मात्  
परिपाकां गत्वा च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतविषयत्वं तच्च दर्शयति। अथ पारिव्राज्यवर्णनां मुंडोपरिग्रहः  
पुचिरद्रोही भैक्षानो ब्रह्मभूत्या यमवतीति। तस्मात्सिद्धोर्ध्वरेतसः आश्रमाः सिद्धोर्ध्वरेतसु विधाने  
द्विधायाः स्वातंत्र्यं। ७। श्रुतिमात्रमुपादानादिति चेन्न पूर्वत्वात्। स एष रसानां रसतमः परमः पराध्योऽहमे  
यदुद्गीथ इयमेवर्गभिः समायेवावलोकणो गिश्चितः। तदिदमेवोस्मिमियमेव पृथिवीत्येवं जातीयकाः श्रु  
तयः। किमुद्गीथादेस्तुत्यर्था आहोस्विदुपासनविध्यर्था इत्यस्मिन् संराये। स्तुत्यर्था इति कर्तुं। उद्गीथादीनिकर्मा  
गान्युपादाय श्रवणाद्यथेयमेव जुहुरादित्यं कर्मः स्वर्गलोक आवहनी य इत्याद्या जुह्वादिस्तुत्यर्था स्तुतिदिति चे  
न्नेत्यहं न श्रुतिमात्रमाश्रुतीनां प्रयोजनं कर्तुमपूर्वत्वात्। विध्यर्थतायां ह्यपूर्वार्थो विहितो भवति। स्तुत्यर्थता

५

मन्यमानः। कुतः साम्यश्रुतेः समाहिगाहस्थेनाश्रमांतरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते त्रयोधर्मसंक्लृप्ताद्याय श्रु  
श्रुत्यंतरविहितमेव गाहस्थं परामर्शमेव माश्रमांतरमपीति प्रतिपत्तव्यं। यथा च शास्त्रांतरप्राप्तयोरेव नि  
वीत प्राचीना वीतयोः परामर्शोऽपवीतविधिरेवाक्ये तस्मात्तुल्यमनुष्ठेयत्वं गाहस्थेनाश्रमांतरस्य। तथैत  
मेव प्रव्रजितो लोकमिच्छतः प्रव्रजंतीत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समभिब्याहरो ये चेमेराण्ये श्रद्धातप इति न  
पासत इत्यस्य च पंचाग्निविधया। यत्तु कृतं तत्पुनरुद्गीत इत्यादिष्वश्रमांतराभिधानं संदिग्धमिति नेष दोषः।  
निश्चयकारणसद्भावात्। त्रयोधर्मसंक्लृप्ता इति हि संक्लृप्त्रं त्रयं प्रजिज्ञातं। न च यज्ञादयो भूत्या सोधर्मा उभय  
त्रिभिनाः संतो न्यत्राश्रमसंबंधात् त्रिवेत्तभावयितुं शक्यं तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मसंक्लृप्तो नि  
दिष्टो ब्रह्मचारीति च स्पष्ट आश्रमनिर्देशस्तप इत्यपि को न्यस्तपः प्रधाना राश्रमाद्धर्मसंक्लृप्तो भ्युपगम्येता  
ये चेमेरं ण्ये इति चारण्यलिङ्गात् श्रद्धातपोभ्यामाश्रमगृहीति तस्मात्परामर्शोऽप्यनुष्ठेयमाश्रमांतरे। ७। विधि  
र्वाधारणवत्। ७। विधिर्वयमाश्रमांतरस्य न परामर्शमात्रे। ननु विधित्वाभ्युपगमे एकवाक्यता प्रतीतिरप  
रुध्येता। प्रतीयते चात्रैकवाक्यता। पुण्यलोकफलास्त्रयोधर्मसंक्लृप्ता ब्रह्मसंस्थता मृत्युफलेति। सत्यमेतत्  
सतीमप्येकवाक्यता प्रतीतिरित्यस्य विधिरेवाभ्युपगम्यो पूर्वत्वादिध्यंतरस्यादर्शनादिस्पष्टाश्चाश्रमांतरे

ते



४ स्त. ३०

ति  
पु

प्रत्ययादुपवादकल्पनयेकवाक्यत्वयोजनानुपपत्तेर्द्राणवद्यथाधस्तात्समिधं धारयन्नुद वेदुपरि हि देवेभ्यो  
 धारयतीत्यत्र सत्या मप्यधोधारणेनेकवाक्यता प्रतीतो विधीयत एकोपरिधारणमपूर्वत्वात् तथा चोक्तं  
 षलक्षणे विधिस्तसाधारणेः पूर्वतादिति तद्वदिहापि आश्रमपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यते  
 हापि परामर्श एवायमाश्रमांतराणां तदापि ब्रह्म संस्थतातावत्संस्तवसामर्थ्यादिवयं विधेयाभ्युप  
 गंतव्या सा च किंचतुर्धाश्रमेषु यस्य कस्यचिद्वा होसित्परिव्राजकस्येवेति विवेक्तव्यं यदि च ब्रह्म  
 चर्यं तेषां श्रमेषु परामर्शयमानेषु परिव्राजकोपि परामर्शस्ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां परामर्श  
 वा विशेषादनाश्रमिस्तानुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्धाश्रमेषु ब्रह्म संस्थो भविष्यत्यथ न परामर्शस्त  
 तः परिव्राडेव ब्रह्म संस्थ इति सेतस्य तत्र तपः शब्देन वैरवानसं ग्राहिणा परामर्शः परिव्राडपीतिके  
 परिशिष्यमाणः चित्तं न हि सत्या गतोवानप्रस्थविशेषणेन परिव्राजको ग्रहणमर्हति य  
 थात्र ब्रह्मचारिगृहमेधिनावसाधारणेनेव स्वेन स्वेन विशेषणेनेव विशेषितावेवामिह वैरवा  
 नसावपीतियुक्तं तपश्चासाधारणो धर्मो वानप्रस्थानां कायस्ते प्राधानत्वात् तपः शब्दस्य  
 तत्र स्तेमिहोक्तधर्म इन्द्रियसंयमादिलक्षणोनेव तपः शब्देनाभिलप्यते चतुष्टयेन च प्रसिद्धं

४

आश्रमास्त्रितेन परामर्शयेते इत्यन्याय्यं अपि च व्यपदेशोत्र भवति त्रय एते पुण्यलोकभाजः एको मृतत्वभागि  
 ति पृथक् च व्यपदेशो वक्तव्यतो न ह्येवं भवति देवदत्तयज्ञरत्नौ मंदप्रज्ञावन्यतरस्तत्तयोर्महाप्रज्ञ इति भव  
 तित्वेवं देवदत्तयज्ञरत्नौ मंदप्रज्ञो विष्णु मित्रो महाप्रज्ञ इति तस्मात्पूर्वत्रय आश्रमिणः पुण्यलोकभाजः परि  
 शिष्यमाणः परिव्राजकत्वभाक् कथं पुनर्ब्रह्म संस्थ शब्दो योगात् प्रवर्तमानः सर्वत्र संभवन् परिव्राजक एवा  
 वतिष्ठेतास्तु भ्युपगमे चाश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसंग इति ज्ञोच्यते ब्रह्म संस्थ इति हि ब्र  
 ह्मणेपरिसमाप्तिरनन्यव्यापारतारूपे तन्निष्ठत्वमभिधीयते तच्च त्रयाणामाश्रमाणां संभवति स्वाश्रमवि  
 हितकर्मो ननुष्ठाने प्रयवायश्रवणात् परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मसंन्यासात् प्रत्यवायोन संभत्य ननुष्ठाने  
 मितः कामदमादिस्त तदीयो धर्मो ब्रह्म संस्थतायाः उपोद्वलको न विरोधी ब्रह्म निष्ठत्वमेव हितस्य समद  
 माक्षप हितं स्वाश्रमविहिते कर्मयज्ञादीनि चेतरेषां तद्वति क्रमे च तस्य प्रत्यवायस्तथा च न्यास इति ब्रह्म  
 ब्रह्माहिपरः परोहि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपांसिन्यास एवात्यरेचयत्वे होत विज्ञानसु निश्चितार्था  
 संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्याद्याश्रतयः स्मृतयश्चातद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा इत्या  
 द्या ब्रह्म संस्थस्य कर्माभावं दर्शयति तस्मात्परिव्राजकस्याश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसंग इति



३५

विद्यायज्ञादिभिरेतामवाप्तमिच्छंतीति। तथापि तु शमदमाद्यपेतः स्याद्विद्यार्थतस्मादेवं विच्छेदो दोषो तत्र भवति स्मिति  
क्षः समाहितो भूत्वा तन्मनोवात्मानं पश्यतीति विद्या साधनत्वेन शमदमादीनां विधानाद्विहितानां चावस्थानुष्ठ  
यत्किंच न न्वत्रापि शमदमाद्यैर्नो भूत्वा पश्यतीति वर्तमानापदेशात्पलभ्यते न विधिर्न विधिः तस्मादिति कृतं प्र३  
प्रशंसा परिग्रहाद्विधिप्रतीतेः पश्येदिति च माध्यंदिना विस्पष्टमेव विधिर्मधीयते। तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि  
शमादीन्यपेक्षितव्यानि। यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानि यज्ञादिश्रुतेरेवानन्तरं यज्ञादिभिर्विविदिषतीत्येव विधिः  
पलभ्यत इति सत्यमुक्ते तथापि त्वपूर्वत्वात्संयोगस्य विधिः कल्प्यते। न ह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासंयोगः पूर्वप्राप्ता  
येनानुष्ठेत्। तस्मात्तुषाप्रपिष्ठभागोऽदंतकोहीत्येवमादि। परि॥ पुचाश्रुतविधिः केषुपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिपरि  
कल्प्योऽहं पेषणं विकृतो प्रतीयेतेत्यादिविचारः प्रथमेतेनैव प्रवर्तितः। तथा चोक्तं विधिर्वाधारणवदिति। स्मृ  
तिष्वपि भगवद्गीताद्यास्य न भिन्नं धाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपञ्चितं।  
तस्माद्यज्ञादीनि शमादीनि च यथाश्रुतं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि। तत्राप्येवं विदिति  
विद्यासंयोगात्सत्यासंज्ञानिविद्यासाधनानि शमादीनि विविदिषासंयोगात्तु वास्यतराणि यज्ञादीनीति वि  
वेकव्याप्या। सर्वाण्यनुमतिश्च प्राणात्मयेतद्वर्तनात्। अत्राणसंवादेश्च यत्तेषां दोगानां। न ह्येव विदिकिंच

प्र३

७

प्रति

यांस्तानर्थक्यमेव स्यात्। विधायकस्य हि राहस्यवाक्यशेषभावं प्रतिपाद्यमानास्तुतिरुपपद्यत इत्युक्ते विधिना त्वेकवा  
क्यत्वात्कृतस्यैव न विधीनां स्फुरित्यत्र। प्रदेशांतरविहितानां उद्गीथादीनामियं प्रदेशांतरपठितास्तुतिर्वाक्यशेष  
भावमप्रतिपाद्यमानानर्थक्यमेव स्यादियमेव जुहु रित्यादितु विधिसंनिधावेवाग्रातमिति वेष्टम्ये। तस्माद्विध्यर्थे ए  
षोऽतीतयकाः श्रुतयः। अत्राभावश्चास्तीति। उद्गीथमुपासीत सामोपासीताहं स्मीति विद्यादित्यादयश्च विस्पष्टं  
एव विधिवादाः श्रुतेते च स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां व्याहृतेरैस्तथा च न्यायविदां स्मरणे। कुर्यात्क्रियेतक  
र्तव्यं भवेत्त्यादिति पंचमं। एतत्स्यात्सर्ववैदेषु नियतं विधितुं क्षणमिति लिख्यर्थे विधिरिति मन्यमानास्त एव  
स्मरन्ति। प्रकरणं फलानि श्राव्येते। आपयिताह वै कामानां भवति एष ह्येव कामागानस्येष्टकल्प्येते हारमैको को  
उर्ध्वाश्वावृताश्चेत्यादीनि तस्मादप्यपासन विधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः। अत्राविष्कारार्था इति चेन्न विवक्षितं  
त्वात्। अथ ह्याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतु मे त्रेयी च कात्यायनी च प्रतर्द्धनो ह वै देवो दासि रिद्रस्य प्रियं धामा  
पुत्रगामोऽनश्रुतिर्हपो जायतः श्रद्धा देयो बहु दायी बहु पाक्य आसेय वमादिषु वेदांतपठितेष्वाख्यानेषु सं  
रायः। किमिमानि पारिप्लवप्रयोगाथान्याहो स्वित्संनिहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थानीति। पारिप्लवार्था इमा आख्यान  
श्रुतयः आख्यानसामान्यां आख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात् तत्र च विद्या प्रधानत्वे वेदांतानां न स्या

मुष्कं



मंत्रवत्प्रयोगशेषादिति चेन्नैकस्माद्विशेषितत्वात्। पारिप्लवमाश्रयतीति हि प्रकृत्यमनुर्वैवस्वतोरा  
जेत्यवमादीनि कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्येते आख्यानसामान्याच्चेत्सर्वगृहीतिः स्यादनर्थकमे  
वेदविशेषणं भवेत्तस्मान्न पारिप्लवार्थ एता आख्यानश्रुतयः। अतथा चैकवाक्यतोपवेधात्। अस्म  
तिच पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां संनिहितविद्या प्रतिपादनोपयोगितैव न्याया एकवाक्यतोपवेधात्। तथा  
हितत्रतत्र संनिहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते। पुरोचनोपयोगात् प्रतिपत्तिमोक्षयोपयोगाच्च। मैत्रेयी  
ब्राह्मेतावदात्मावा अरे इष्टव्य इत्याद्याविद्येकवाक्यता दृश्यते। प्रातर्दनेपि प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेत्याद्या। ज्ञान  
श्रुतिरित्यत्रापि वार्युवावसंवर्ग इत्याद्या। यथा च स आत्मनो वपामुदस्विददित्येवमादीनां कर्मश्रुतिग  
तानामाख्यानानां संनिहितविधिस्तुत्यर्थता तद्वत्तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वं। अतएव चाग्नीधनाद्यनपेक्षा।  
**पुनरुक्तार्थः** शब्दादित्येतद्वद्विहितमपि संभवादत इति परा मृश्यते। अतएव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वादग्नी  
धनादीन्याश्रमकर्मणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति। आद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहरत्य  
धिकविवक्षया। अस्मापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्। अइदमिदानीं चिंत्यते। किंवाया अत्यंतमेवानपेक्षा आ  
श्रमकर्मणा मुनास्तिकाचिदपेक्षेति। तत्रातएवाग्नीधनादीनि आश्रमकर्मणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यंते

वि

६

इत्येवमत्यंतमेवानपेक्षायां प्राप्तायामिदमुच्यते। सर्वापेक्षा चेति। अपेक्षते च विद्यासर्वाण्याश्रमकर्मणिना  
येतमनपेक्षेवाननुविरुद्धमिदं वचनमपेक्षते चाश्रमकर्मणि विद्यानापेक्षते चेति। नेति ब्रूमः। उत्पन्नो हि  
विद्याफलसिद्धिप्रतिन किंचिदन्यदपेक्षते उत्पत्तिप्रतित्यपेक्षते। कुतो यज्ञादिश्रुतेस्तथा हि श्रुतिस्मृतं वेदानु  
संचनेन ब्राह्मणा विविदिषंतियज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेतियज्ञादीनां विद्यासाधनत्वं दर्शयति। विविदिषा सं  
योगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावो वसीयते। अथ यद्यज्ञ इत्या चक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदित्यत्र च विद्यासाधनभूत  
स्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यश्नादीनामपि हि साधनभावः सूच्यते। सर्वे वेदायत्पदमामनंतितपोऽपि  
सर्वाणि च यद्वदंति। यदि कुतो ब्रह्मचर्यं चरंतितत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमीत्येवमाद्याश्रुतिराश्रमकर्मणां विद्या  
साधनभावसूचयति। स्मृतिरपि। कषायपक्विः कर्मणि ज्ञानं तु परमागतिः। कषाये कर्मभिः पक्वेततो ज्ञानं प्रवर्तते।  
इत्येवमाद्या। अथ वदित्योग्यता निदर्शनं यथा च योग्यता वशेनाश्वीनलो गला कर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु क  
ज्यते। एवमाश्रमकर्मणि विद्यायाः फलसिद्धौ नापेक्ष्यंते। उत्पत्तेर्वापेक्ष्यंते इति। अस्मादमाद्यपेक्षेः स्यात्तथापि तु  
तद्विधेस्तदेतत्तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्। यदि कश्चिन्नन्येते यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न न्यायो विध्यभावा  
द्यज्ञेन विविदिषंतित्येव ज्ञातीयका हि श्रुतिरनुवादसरूपा विद्याभिष्टवपरानयतादिविधिपरा। इत्यमहाभागा

या



सू. भा.

ने

न  
मीधनाद्येषेति। तस्मादुत्पत्तिसाधनत्वे एवेषां सहकारित्वं वाच्यं युक्तिर्न चात्र नित्यानित्यसंयोगविरोधो जायते।  
क्यं कर्मभेदेऽपि संयोगभेदात्। नित्योद्येकः संयोगो यावज्जीवादिवाक्यकल्पितो न स्य विद्याफलत्वा अनित्यस्य  
परः संयोगस्तमेतं वेदानुवचने नित्यादिवाक्यकल्पितस्तस्य विद्याफलत्वं। यथैकस्यापि स्वादिरसस्य नित्येन  
संयोगेन कृत्यर्थताऽनित्येन संयोगेन घटस्यार्थत्वं तद्वत्। अथ सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्। अथ सर्वथापि अमकर्मत्व  
पक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयास्त एवैत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति। क  
र्मभेदाशंका मिति ब्रूमः। यथा भासमग्निहोत्रं जुह्वतीत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात्कर्मोत्तरमुपदिश्यते नैव मिदं क  
र्मभेदो स्तीत्यर्थः। कुतः श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च। श्रुतिलिङ्गात् तमेतं वेदानुवचने न ब्राह्मणाविविदि  
षंतीति सिद्धं दुत्पन्नरूपा एवेव यज्ञादीनि विविदिषां या विनियुक्ते न जुह्वतीत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयती  
ति स्मृतिलिङ्गमप्यनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति य इति विज्ञातकर्तव्यत्वात् कर्मैव कर्मविद्योत्पत्त्यर्थं  
दर्शयति। यस्यैते अष्टावचनानि संस्कारा इत्याद्यावत्संस्कारप्रसिद्धिर्वेदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमपि  
प्रेत्यस्मृतो भवति। तस्माद्विदमुभेदावधारणं। अनभिभवंच दर्शयति। अथ सहकारित्वस्यैव तदुपोद्बलकं लिङ्गदर्श  
नमपि भवं दर्शयति श्रुतिब्रह्मचर्यादि साधनसंघनस्य सागादिभिः कुरौरेष ह्यात्मानं नश्यति यं ब्रह्मचर्येण

न च स्मात्

१३

ज्ञानं न भवतीति। तथा वा ज्ञानेति नो। न ह वा अस्य नान्नं साधं भवति नान्नं प्रतिगृहीतमिति। सर्वमस्यादनी  
यमेव भवतीत्यर्थः। किमिदं सर्वाच्चा नु ज्ञानं समादिबद्धिद्यां गं विधीयत इति स्फुट्यर्थं कीर्त्यत इति संशये विधि  
रिति तावत्प्राप्तं। तथा हि प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवत्यतः प्राणविद्यासंनिधानात्तदंगत्वेनेयं नियमनि  
वृत्तिरपदिश्यते। नन्वेवं सति नस्याभस्य शास्त्रबाधातः स्यान्नैव दोषः। सामान्यविशेषभावाद्वाधोप  
पत्तेः। यथा प्राणिहिंसा प्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधो यथा च नकोचनपरिहारे तद्वत्तमित्यनेन सा  
मदेव विद्याविषयेण सर्वस्य परिहारवचनेन सामान्यविषयगम्यागम्यविभागशास्त्रं बाध्यते। एवमेव सा  
पि प्राणविद्याविषयेण सर्वांश्च भक्षणवचनेन नस्याभस्य शास्त्रं बाध्यते तेषां प्राप्ते ब्रूमो नैदं सर्वाच्चा नु  
ज्ञानं विधीयत इति। न ह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते। न ह वा एवं विदिकिंच नान्नं भवतीति वर्तमा  
नापदेशाच्च वा सत्यामपि विधिप्रतीतो प्रवृत्तिविशेषकरत्वेनैव विधिरभ्युपगम्यते। अति  
चश्चादिपर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्ते दमुच्यते नैवं विदिकिंचिदनन्नं भवतीति। न चश्चादिपर्यादं मन्त्रं मानुषेण देहे  
नोपभोक्तुं शक्यते। शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचिंतयितुं। तस्मात्प्राणान्नचिज्ञानप्रज्ञासार्थो यम  
र्थवा दो न सर्वाच्चा नु ज्ञानविधिस्तद्वर्शयति सर्वाच्चा नु मतिश्च प्राणात्यय इति। एतदुक्तं भवति प्राणात्य



द  
लोष्ठ

ये एव हि परस्या मापदे सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते। तद्दर्शनात्। तथा हि श्रुतिश्चाक्रायणस्यैव कृष्टाया  
मवस्थायामभक्ष्यभक्षणो प्रवृत्तिर्दर्शयति। मटचीहतेषु कुरादित्यस्मिन् ब्राह्मणे चाक्रायणः किल कृषि  
रापदं तदभ्येन सामिखादितो कुल्माषां श्रवादानुपानं तु तदीयमुच्छिष्टदोषात्पत्याचक्षे कारणं चात्रोवाच।  
नवाञ्जीविष्यमिमानरवौ चितिकामो मनुदपानमिति च पुनश्चोत्रे द्यस्ताने स्वपरोच्छिष्टपर्युषितान् कुल्मा  
षान् भक्ष्यां च भवेति तदेतदुच्छिष्टपर्युषितभक्षणं दर्शयत्याः श्रुतेराशयात्तिशयो लक्ष्यते प्राणात्ययप्रसं  
गे प्राणसंधारणायामभक्ष्यमपि भक्षयितव्यमिति। स्वस्वावस्थायामुत च कर्तव्ये विद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख  
नाद्गम्यते। तस्मादर्थवादो न ह वा एवं विदीत्येवमादि। अवाधाच्च। एवं च सत्याहारशुद्धो सत्वशुद्धि  
रेवमादिभक्ष्याभक्ष्यशस्त्रमवाधितं भविष्यति। अपि च स्मर्यते। अपि चापदिसर्वान्नभक्षणमपि स्मर्य  
ते विदुषो विदुषश्च विरोधेण। जीवितात्ययमापन्नो योन्नमति यतस्ततः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमि  
वो भसेति। तथा मद्यं नित्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्। सरा पस्य ब्राह्मणस्योक्तं मासि च येयुः सरामास्येकमयो मव  
त्यमभक्ष्यभक्षणादिति च स्मर्यते वर्जनमन्नस्य। शिष्टश्चातो कामकोरे। शिष्टश्चानन्नस्य प्रतिषेधकः

स्म। २

कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः काठकानां संहितायां श्रूयते तस्माद्ब्राह्मणः सरानपि वेदिति। सोपि  
न ह वा एवं विदीत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति। तस्मादेवं जातीयको अर्थवादान विधयस्ति। विहि  
तत्वाच्च। श्रमकर्मणि। सर्वोपेक्षा चेत्यत्राश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वं मवधारिता इदानीं तु किमु  
शोरण्याश्रममात्रनिष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयान्युताहोनेति चिंत्यते। तत्र तमेतं वेदानु  
वचनेन ब्राह्मणविविदिषंतीत्यादिनाश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वादिद्यामनिष्ठतः फलांतर  
कामस्य नित्यान्यननुष्ठेयानि। अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि न तर्ह्येषां विद्यासाधनत्वेन नित्यानित्यसंयोगविरोधा  
दित्यस्योपपत्तिरपठति। आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि यावज्जीवमग्निहोत्रं जु  
होतीत्यादिना विहितत्वात् न हि वचनस्यातिभारो नामकश्चिदस्ति। अथ यदुक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वं मेषां स्या  
दिति अत उतरं पठति। सहकारित्वेन च। विद्यासहकारीणि चैतानि स्फुर्विहितत्वादेव तमेतं वेदानुवचनेन  
ब्राह्मणाविविदिषंतीत्यादिना। तदुक्तं सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वदिति। न चेदं विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमक  
र्मणां प्रयाजादिवद्विद्याफलविषयमेतव्यं। अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः। असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य विधिलक्षणं  
हिसाधनं दर्शयिष्यामासादिस्वर्गफलसिसाधयिष्यामहकारिसाधनान्तरमाकोशतै नैवं विद्या। तथा चोक्तमत एव। चा

म३



न प्रस्थवसोमवृद्धिर्वर्जस्वशास्त्रसंस्कारश्चेत्येवमादिप्रायश्चित्तसमर्पणमनुस्मर्तव्यं। **ॐ** बहिन्यभयथा  
 पिस्मृतेराचाराश्च। **ॐ** यद्युर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं यदि वोपपातकं उभयथापि विदुः  
 स्ते बहिः कर्तव्याः। आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पश्यामियेन शुद्धयेत्स आत्मोक्ति  
 आरूढपतिते विप्रमंडलाच्च विनिःसृतं उद्धृष्टं कृमिदृष्टं च स्पृष्टा चां द्रायणं चैदिति चैव मादिनियमस्मृ  
 तिभ्यः। **ॐ** शिष्टाचाराश्च। न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सहा चरंति शिष्टाः। **ॐ** स्वामिनः फलश्रुतेरि  
 यात्रेयः। **ॐ** अंगेषु पासनेषु संशयः। किं तानियजमानकर्मण्यहोस्विद्विक्कर्मणि किं वा वत्प्राप्तं यज  
 मानकर्मणीति कुतः फलश्रुतेः। **ॐ** हिंश्रयते वर्षति हास्मे वर्षयति ह्य एतदेवं विद्वान्बृहोपे च विधंसा  
 मोपास्तइति तच्च स्वामिगामिन्यायं। तस्य संशयः प्रयोगोऽधिकतत्वात्। अधिकतराधिकारित्वाच्चैवं जातीय  
 केभ्यः फलं च कर्तव्यं पासनानां श्रयते। वर्षति हास्मे यज पास्त इत्यादि। ननु क्व लिङोपि फले दृष्टं। आत्मने  
 वा यजमानाय वायं कामं कामयते तमागायतीति। न। तस्य वाचनिकत्वात् तस्मात्स्वामिन एव फलवत्स्वपासने  
 पु कर्तव्यमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते। आर्त्विज्यमित्योऽुलोमिस्तस्मै हि परिशीयते। नेतदस्ति स्वामिकर्मण्य  
 पासनानीति। न त्विक्कर्मणि एतानि स्युरित्योऽुलोमि राचार्यो मन्यते किं कारणं। तस्मै हि सांगायकर्मणे च

१११

नु विदत इत्यादिना। तस्मात्तु यज्ञादीन्याश्रमकर्मणि च रीवंति विद्यासहकारीणि चेति स्थिते। **ॐ** अंतराचापि तु तद्व  
 द्। **ॐ** विधरादीनां इत्यादिसंप्रदहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिर्हीनानामंतरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारो  
 स्ति किं वा नास्तीति संशये नास्तीति तावत्प्राप्तमाश्रमकर्मणां विद्यो हेतुत्वावधारणादाश्रमकर्मसंभवश्चेतेषामि  
 सेवंप्राप्तेरदमाहा अंतराचापित्वनाश्रमत्वेन वर्तमानोपि विद्यायामधिक्रियते। कुतस्तद्वृष्टेः रेकवाचकवी प्रभृती  
 नामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः। **ॐ** अपि स्मर्यते। **ॐ** संवर्तं प्रभृतीनां च न ग्रन्थार्थादियोगादन  
 पेक्षितमाश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यत इति हासे। ननु लिङमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तकापु  
 र्वलुप्राप्तिरितिसाभिधीयते। **ॐ** विशेषानुग्रहश्च। **ॐ** तेषामपि विधुरादीनामविरुद्धेः पुरुषमात्रसंबंधिभि  
 र्जपोपवासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः संभवति। तथा च स्मृतिः जपेनैव तु संसि  
 ध्ये ब्राह्मणो नात्र संशयः। कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। इत्यसंभवदाश्रमकर्मणोपि जा  
 प्यधिकारं दर्शयति। जन्मांतरानुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्याया अनुग्रहः तथा च स्मृतिः।  
 अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परांगतिमिति। जन्मांतरसेवितामपि संस्कारविशेषाननुगृहीतृन्विद्या  
 यादर्शयति। **ॐ** अर्थो च विद्याप्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थेन मधिकरोति श्रवणादिषु तस्माद्विधुरादी



नामप्राधिकारो न विरुध्यते। अतस्त्वितरङ्गा यो लिङ्गाच्च। अतस्त्वं तस्य लवर्तितादितरङ्गाश्रमवर्तिवङ्गा यो  
विद्यासाधनं श्रुतिस्मृतिसं दृष्ट्या च्युति लिङ्गाच्च तेनैव ब्रह्मवित्पुण्यकृतैर्जसश्चेति। अनाश्रमीनतिष्ठेत्तदि  
नमेकमपि द्विजः। सं वत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृष्णं चाचरेदिति स्मृति लिङ्गात्। अतस्त्वं तस्य तु नातद्भावे ज्ञेयमि  
नेरपि नियमात्तद्भावाभावेभ्यः। अतस्त्वं तस्यः आश्रमादिति स्थापितं। तांस्तु प्राप्तस्य कथंचित्ततः प्रच्युतिर  
स्ति न्यास्तिवेति संवायः। पूर्वधर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षयारागादिवशेन वा प्रच्युतोपि स्याद्विशेषाभावादित्ये  
व प्राप्तोच्यते तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नो धर्मो भावस्य न कथंचिदप्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः स्यात्कुतो नियमात्  
तद्भावाभावेभ्यः। अतस्त्वं तस्य तस्य माचार्यकुलेव सादयन्नेति। अरण्यमिद्यादिति परंततो न पुनर्येयादित्युपनिष  
दिति। आचार्येण भ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमं। आविमोक्षादरीरस्य सोनुतिद्वेष्टया विधीति चैवं जातौ को नि  
यमः प्रच्युत्य भावदर्शयति। तथा च ब्रह्मचर्ये समाप्य गृही भवेत् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति चैव मादीन्या रोह रूप  
णिव चास्युपलभ्यते नैवै प्रत्यवरोह रूपणि। न चैव माद्वाराः शिष्टा विधीते। यत्तु पूर्वधर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया प्र  
त्यवरोहणमिति तदसत् श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितादिति स्मरणान्यायाच्च। यो हियं प्रतिवि  
धीयते स तस्य धर्मो न तु यो येन स्वनुष्ठातुं शक्यते चोदनात्क्षणत्वाद्भर्मस्य। न च रागादिवशात्प्रच्युतिनियमः ११०

शास्त्रस्य बलीयस्त्वाज्जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनिवादरायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं शास्त्रिप्रतिपत्तिद्वयाया  
। ७। न काधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । ८। यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्त्येति किंतस्य ब्रह्मच  
र्यवकीर्णने कृतं गर्दभमालभेतेत्येतत्प्रायश्चित्तं स्यादुत्तरेति नेत्युच्यते । यदप्यधिकारलक्षणे निर्णयति प्राय  
श्चित्तमवकीर्णपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वादिति तदपि न नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति किं कारणं आरूढं  
नैष्ठिके धर्मयुक्तप्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तेन पर्यामिणेन युध्येत्स आत्महेत्यभिप्रेत्यप्रतिसमाधाय पतन  
स्मरणत् । छिन्नविस्मयप्रतिक्रियानुपपत्तेः । उपकुर्वाणकस्य तु तादृग्पतनस्मरणभावादुपपद्यते तत्प्रायश्चि  
तं । ९। उपपत्तौ मपित्वेके भावमवानवतदुक्तं । १०। अपित्वेके आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यते । यन्नैष्ठि  
कस्य गुरुदारादिभ्यो न्यत्र ब्रह्मचर्यं विधीयते न तन्महापातकं भवति । गुरुतल्यादिषु महापातकेषु अपरिगण  
नात् । तस्मादुपकुर्वाणकवन्नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तस्य भावमिच्छति । ब्रह्मचारित्वा विशेषाच्चावानवद्यथा ब्रह्मच  
रिणो मधमांसाशने व्रतलोपः पुनः संस्कारश्चेति । ये हि प्रायश्चित्तस्या भावमिच्छन्ति तेषां न मूलमुपलभ्यते ये  
तु भावमिच्छन्ति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्णित्येतदविशेषश्रवणं मूलं । तस्माद्वाच्यं युक्ततरं स्तुतं प्रमाणलक्षणे । समा  
धिप्रतिपत्तिः स्यात् । शास्त्रस्यावातन्निमित्तत्वादिति । प्रायश्चित्ताभावस्मरणेत्येवं सति यत्नगौरवोत्पादनार्थमिति  
व्याख्यातव्यं । ११। किं चैरवानसंभोराणां वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कथं दशरात्रं चरित्वा महाकथं वर्धयेत् । भिक्षुर्वा



न

हिते सति बालभावस्य वयोविशेषस्येष्टया संपादयितुं मन्त्राक्यत्वाद्यथोपपादं मन्त्रपुरीषत्वादिवालचरि  
तमंतर्गतावाभावशुद्धिर्दंभदर्पप्ररूढेद्रियत्वादिरहितता बाल्यस्यादिति संशयः। किं वा वत्प्राप्तं कामचारे  
वादमक्षतायथोपपादं मन्त्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं लोके तु द्रुहणं युक्तं। ननु पतितत्वादोषप्राप्तेन युक्तं को  
मन्त्रारताद्याश्रयणो विद्यावतः संन्यासिनो वचनसामर्थ्यादोषनिवृत्तेः। पशुहिंसा विधिवेत्येवं प्राप्तेभिर्धी  
यते। न वचनस्य गत्यंतरसंभवादविरुद्धे ह्यन्यस्मिन्वात्म्यराज्ञाभिलष्येत लभ्यमानेन विध्यंतरव्यापा  
तकल्पनायुक्ता। प्रधानोपकाराय चांगं विधीयते ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयं।  
न च सकलायां बालचर्यायां मंगीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते। तस्मादांतरोभाच  
विशेषो बालस्याप्ररूढेद्रियत्वादिरहितत्वात्माश्रीयते। तदाहानाविष्कर्वन्ति। ज्ञानाध्ययन  
धार्मिकत्वादिमिरात्मानमविश्व्यापयन् दंभदर्पादिरहितो भवेत्। यथो बालो प्ररूढेद्रियतया न  
परेषामात्मानमाविः कर्तुं मीहते तद्वदेव ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यार्थानुगम उपपद्यते  
तथा चोक्तं स्मृतिकारैः। यं न संतनं च संतनाश्रुतं न बहुश्रुतं। न स्मृतं न दुर्दृतं वेदकश्चित्सब्रा  
ह्मणः। गुरुधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितंचरेत्। अंधवज्जोडवच्चापिमूकवच्च महीचरेत्॥

११३

त्विकपरिक्रीयते। तत्प्रयोगान्नः पातीनि चोद्गीथाद्यपासनान्यधिकृताधिकारित्वात्। तस्माद्दोहोहनादि  
निममवदेव त्विभिर्निर्वर्त्येन्न। तथा च तं हवको दालभ्यो विदो चकार महने मिषीयानामुक्ताता बभूवे  
ति उक्तात्कर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति। यत्कर्तृकर्त्राश्रयफलं श्रूयत इति नैष दोषः। पदार्थत्वाद्वा त्विजो रा  
न्यत्र वचनात्फलसंबंधानुपपत्तेः। अश्रुते श्वाद्यं वैकाचनयज्ञेऽश्रुत्वित आशिषमाशासत इति यज  
मानायैव ता माशासत इति होवाचेति। तस्मादुहैव विदुक्ता ता ब्रूयात्कर्तृकाममागायानीति च त्विक्कर्तृक  
स्य विज्ञानस्य यजमानगामिफलं दर्शयति। तस्मादेगोपासनानामृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः। अहकार्यंतर  
विधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्। अतस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठति। स ह्येव  
पांडित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मोनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति हृदारण्यके श्रूयते। तत्र संशयो  
मौनं विधीयते न वेति न विधीयत इति तावत्प्राप्तं। बाल्येन तिष्ठति। स ह्येव विधेरवसीयत्वाद्ब्रह्म  
थ मुनिरत्यत्र विधायिका विभक्तिरूपलभ्यते तस्मादयं मनुवादो युक्तः। कुतः प्राप्तिरिति चेन्मुनिपंडित  
गृह्योक्तं नार्थत्वात् पांडित्यं निर्विद्येत्येवं प्राप्तं मोनं। अपि च मोनं च मोनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इत्यत्र ता



वन्नब्राह्मण्यविधीयते। प्रागेव प्राप्तत्वा तस्मादथ ब्राह्मण इति प्रशंसोदः तथैवाथ मुनिरित्यपि भवितु  
मर्हति। समान निर्देशात्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। सहकार्येतरविधिरिति। विद्यासहकारिणो मोनस्य  
बाल्यपांडित्यवद्विधिराश्रयितव्यो पूर्वत्वात्। ननु पांडित्यशब्देनैव मोनस्यावगतत्वमुक्तं नैष  
दोषः मुनिराहस्यज्ञानातिशयार्थत्वाभननान्मुनिरित्युत्पत्ति संभवान्मुनीनामप्यहं व्यास इति  
च प्रयोगदर्शनात्। ननु मुनिराह उत माश्रमवचनोपि श्रूयते गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मोनं वानप्रस्थ  
मित्यत्रान। बाल्मीकिर्मुनिपुंगव इत्यादिषु व्यभिचारदर्शनात्। इतराश्रमसंनिधानात्तु पाण्डिष्य  
तत्रोत माश्रमोपादानं ज्ञानप्रधानत्वाद् उत माश्रमस्य तस्माद्बाल्यपांडित्यापेक्षया तृतीयमिदं मोनं  
ज्ञानातिशयरूपं विधीयते। यत्तु बाल्ये एव विधेः पर्यवसानमिति तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वं  
माश्रीयते मुनिः स्यादिति। निर्वेदनीयत्वं निर्देशादपि मोनस्य बाल्यपांडित्यवद्विधेर्याश्रयणं तद्वतो य  
विद्यावतः सन्यासिनः। कथं विद्यावतः सन्यासिन इत्यवगम्यते। तदधिकारादात्मानं विदित्वा पुत्राद्येषु  
भ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति। ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्ते एव तत्रातिशयः किं मोनविधिनेति। अत आह। १२

पक्षेणेति। एतदुक्तं भवति। यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्त्रप्राप्नोति तस्मिन्नेषविधिरिति। विद्याविवेच  
थादर्शपूर्णभासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवंजातीयके विध्यादो सहकारत्वेनाग्र्यन्याधानादिकमंगजा  
ने विधीयते एवमविधिप्रधानेपि अस्मिन् विद्यावाक्ये मोनविधिरित्यर्थः। एवं बाल्यादिविशिष्टकैल्या व  
श्रमेश्रुतिमतिविद्यमानेकस्माच्छादो गे गृहिणोपसंहारो भिसमाहृत्य कुटुंबे इत्यत्र तेन ह्यपसंहारं सति  
षयमादरे द्दर्शयतीत्यत उत्तरं पठति। श्रुत्स्वभावात्तु गृहिणोपसंहारः। श्रुत्वा तु शब्दो विशेषणार्थः क  
स्वभावावोस्य विशेष्यते। बहुलायासानिहिवह्न्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रतिकर्तव्यतयोपदिष्टान्या  
श्रमांतरकर्माणि च यथा संभवमहि संद्रिय संयमादीनि तस्य विद्यंते तस्मात्तु गृहमेधिनोपसंहारो न वि  
रुध्यते। श्रामोनवदितरेषामप्युपदेशात्। श्रामो न गार्हस्थ्यं चैतावाश्रमो श्रुतिसंमतावेवमितरावपि  
वानप्रस्थगुरुकुलवा सो। दर्शिता हि पुरस्तात्पुनस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यो चार्यकुलवासी तृतीय इत्या  
द्या। तस्माच्चतुर्णामप्याश्रमाणामुपदेशाविशेषात्तुल्यवद्विहित्यसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिरितरेषामिति  
द्वयोराश्रमयोर्बहुवचनं हतिभेदापेक्षयानुष्ठातृभेदापेक्षया वेति द्रष्टव्यं। श्रामो न विष्णुर्वचनं च यत्तु श्रामो न वि  
ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठामेदिति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते। तत्र बाल्यस्य भावः कर्मवा बाल्यं त



सं

अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारइतिचैवमादि। एहेहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधेतद्दर्शनात्। ७। सर्वापेक्षाचयमा  
दिश्रुतेरित्यतआरभ्योऽवचंविद्यासाधनमवधारितं। तत्फलंविद्यासिध्यंतीकिमिहैवजन्मनिवि  
द्यासिध्यतिनुतकदाचिदमुत्रापीतिचिंत्यते। किंतावत्प्राप्तमिहैवेति। किंकारणं। अवणादिपूर्विका  
हिविद्यानचकश्चिदमुत्रविद्याजायतामित्यभिसंधायश्रवणादिषुप्रवर्तते। समानएवतुजन्मानि  
विद्याजन्माभिसंधायतेषुप्रवर्तमानोदृश्यते। यज्ञादीन्यपिश्रवणादिद्वारेणैवविद्याजनयंतिप्रमा  
णजन्यत्वाद्विद्यायाः। तस्मादेहिकमेवविद्याजन्मेसंप्राप्तेवदामः। ऐहिकविद्याजन्मभवत्यसतिप्रति  
तप्रतिबंधकइति। एतदुक्तंभवति। यदाप्रक्रांतस्य॥ वं॥ विद्यासाधनस्यकश्चित्प्रतिबंधोनक्रियेतउ  
पस्थितविपाकेनकर्मतरेणतदेहैवविद्याउपपद्यते। यदातुखलुप्रतिबंधः क्रियतेतदामुचेति। उप  
स्थितविपाकेचैककर्मणोदेशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति। यानिचैकस्यकर्मणोविपाचकानिदेश  
कालनिमित्तानिनितान्येवान्यस्यापीतिनियंतुंशक्यते। यतोविरुद्धफलान्यपिकर्मणिभवति। शा  
स्त्रमप्यस्यकर्मणइदंफलमित्येतावतिपर्यवसितंनदेशकालनिमित्तविशेषमपिसंकीर्तयति। साध  
नवीर्यविशेषात्तत्तींद्रियाकस्यचिच्छक्तिराविर्भवतितत्प्रतिबद्धापरस्यतिष्ठति। नचाविशेषेणविद्या



यामभिसंधिनोत्पद्येत इहामुत्रवामेविद्या जायतामित्यभिसंधे निरंकुशत्वाच्छ्रवणादिद्वारेणा  
 पिविद्योत्पद्यमाना प्रतिबंधक्षयापेक्षयेवोत्पद्यते। तथा च श्रुतिर्बोधत्तमात्मनो दर्शयति। श्रव  
 णायापि बहुभिर्योनलभ्यः शृण्वतोपि बहवो यत्र विद्यः। आश्चयेवित्ताकुशलोऽस्य लब्धा आश्च  
 र्योऽज्ञाता कुशला नुशिष्ट इति। गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिबुधुधे ब्रह्मभावमिति वदंती जन्मांतरसं  
 चिता साधना जन्मांतरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति। न हि गर्भस्थस्य वैहिके किंचित्साधनं संभाव्यते। स्मृ  
 तावप्यप्राप्य योगसंसिद्धिं का गतिं कृष्टा गच्छतीत्यर्जुनेन पृष्टो भगवान्वासुदेवो न हि कल्याणकृत्कश्चि  
 दुर्गतिं तात गच्छतीत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुले संभूतिं चाभिधायानंतरं तं बुद्धिसंयो  
 गं लभते प्रोर्वदैहिकमित्यादिना। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमित्येते नैतदेव दर्शयति। तस्मा  
 दैहिकमा मुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबंधक्षयापेक्षयेति स्थितं। ७। एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाव  
 द्यते स्तदवस्थावद्व्यतेः। ८। यथा मुमुक्षोर्विद्या साधनावलंबिनः साधनवीर्यविशेषादिद्यालक्षणे फले  
 हिकामुष्मिकफलत्वे कृतो विशेष प्रतिनियमो दृष्टः एवं मुक्तिलक्षणेऽप्युत्कर्षात्कर्षकतः कश्चिद्विशेषप्र



तिनियमः स्यादित्याशंक्याहैवं मुक्तिफलानियम इति। नखलु मुक्तिफले कश्चिदेवं भूतो विशेषप्रतिनियम आ  
शंकितव्यः। कुतस्तदवस्थावधृतेः। मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदांतेष्वेकरूपे वा वधार्यते। ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था। नैव  
ब्रह्मणो नैकाकारयोगोऽस्येकलिंगत्वावधारणादस्थूलमनणुसर्षनेति नेत्यात्मा यत्र नान्यत्पश्यति ब्रह्मैवेद  
ममत्तं पुरस्तादिदं सर्वं यदयमात्मा स वा एष महान् ज्ञात्मा। ज्ञात्वा ज्ञात्वा मयो यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वे  
न कं पश्येदित्यादि श्रुतिभ्यः। अपि च विद्या साधनं स्य कीर्यं विशेषात्स्वर्ग एव विद्यायां कंचिदतिशयमा संजेत। ले ५  
न विद्याफले मुक्तौ। तद्व्यसाध्यं नित्यसिद्धस्वभावमेव विद्यायाधिगम्यत इत्यसकृदवादिष्या। न च तस्यामपि ने  
त्कर्षनिकर्षात्मकोतिशय उपपद्यते। निरुद्धाया विद्यात्वाभावात्तत्त्वैव हि भवति। तस्मात्तस्यां चिराचिरोत्पत्तिविद्या  
तिरूपोतिशयो भवन्मवेन तु मुक्तौ कश्चिदतिशय संभवोऽस्ति। विद्याभेदाभावादपि तत्फलभेदनियमाभावः।  
कर्मफलवद्ब्रह्म मुक्तिसाधनं भूताया विद्यायाः कर्मणा भिन्नं भेदोऽस्तीति। स गुणास्तु विद्यास्तु  
मनोमयः प्राणशरीर इत्याद्यासु गुणावापो दापवशाद्भेदोपपत्तौ सत्यामुपपद्यते यथा ॥ तु ॥ स्वफल  
नियमं कर्मफलवत्तथा च लिंगदर्शनं तं यथा मथोपासते तदेव भवतीति। नैव निर्गुणायां विद्यायां गुणाभावा  
तथा च स्मृतिर्न हि गतिरधिकाल्लिकस्यश्चित्सति हि गुणप्रवर्तयतुल्यतामिति। तदवस्थावधृतेस्तदवस्थाव



सू.भा.  
५५५

तेरितिपदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति॥ श्री॥ श्री॥ इति श्रीमच्छरीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकर  
भगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः। श्रीभक्तेशंकरभ्यो नमः।

त.च.  
३४

१२४  
१०

५५५



C d No:

Folder No:

مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث - دبي

قسم المخطوطات

رقم المركز:

Sharik Mimamsa Bhasya

العنوان:

المؤلف:

البداية:

النهاية:

اللغة: Sanskrit

تاريخ النسخ:

الناسخ:

الموضوع:

١٣٥

الأوراق:

الخط:

الملاحظات:

/

فهرس المكتبة:

الكشف

/

معجم المؤلفين

/

الأعلام

المراجع:

١٢٤/١٥

الرقم:

الجامعة العثمانية

المكتبة:

حيدر آباد

الهند المدينة:

المصدر:

٢٠٠٦ / ١٨ / التاريخ:

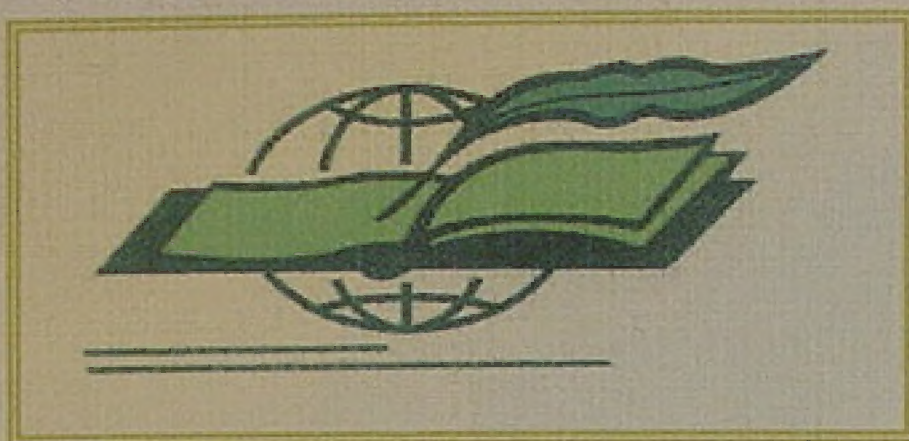
مستأجر

التوقيع:

الاسم: خاضع الحيد

المصور:





مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث - دبي

النهائية